

ARCHÍVUMI FÜZETEK

I.

Balázs Béla

levelei

Lukács Györgyhöz

MTA Filozófiai Intézet

Lukács Archívum

ARCHIVUMI FÜZETEK

I.

Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez

Egy szövetség dokumentumai

Szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta:

Lenkei Julia

MTA FILOZÓFIAI INTÉZET

1982

Sorozatszerkesztő: Sziklai László

11.326 87

ISBN 963 01 3624 4

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete kiadásában, 14,5 /A/5/ iv terjedelemben. Felelős kiadó: Lukács József igazgató. Készült az Országos Széchényi Könyvtár sokszorosító üzemében, 500 példányban. Felelős vezető: Rosta Lajosné M.sz.82072

KF engedély sz.: 64523/1981

E L Ő S Z Ó

Lukács György és Balázs Béla nevezetes és gyümölcsöző, műveket inspiráló szövetségének szubjektív dokumentumait kapja e kötetben kézhez az olvasó. A szövetség objektív dokumentumai Balázs Béla művei, Lukács Balázsról írt cikkei, az ezekből létrejött könyv, a Balázs Béla és akiknek nem kell, és maga az az évtizedes együttműködés, amely egyebek közt a Vasárnapi Kört és a Szellemi Tudományok Szabadiskoláját eredményezte, és tucatnyi gondolkodónak adott életreszóló indíttatást. Balázs fiatalkori munkásságát, kettejük szövetségének jellegét, történelmi-szellemi alapjait, helyét a magyar szellemi életben, a két életmű korai szakaszának egymáshozvonatkoztatottságát, eltávolodásuk objektív okait már behatóan elemezte a szakirodalom.

Ezek a levelek e kapcsolat mindennapjaiba adnak betekintést. Szerencsés módon életüknek ebből a korai szakaszából, annak is kb három évéből Balásznak csaknem minden levele fennmaradt, így a folyamatos olvasás során a levelek tulajdonképpen összefüggő történetet alkotnak. S bár Lukács válaszai nincsenek meg, a levelek visszautalásai, valamint Lukács Balázsról írt cikkei következtetni engednek e kapcsolat másik oldalára is. Érdekes és paradox, hogy viszonyuk, együttműködésük legintenzívebb szakaszában Balázs és Lukács tulajdonképpen egyfolytában távol volt egymástól. S bár levelezésük igazán intimmé sohasem vált, éppen ez a távollét teremtett lehetőséget arra, hogy kapcsolatuk, együttműködésük természetét az utókor feltárhassa a levelekből.

Bármennyire szeretett volna - különösen életének bizonyos fontos eseményei alkalmából - Balázs személyes, magánéleti kérdéseket is megbeszélni e levelekben, úgy tűnik - erről majd még szó lesz -, Lukács ettől elzárkózott. Egy-két kirívó példától eltekintve

a levelezés tárgyát

kizárólag a művek alkotják. Igaz, kétféle formában. Egyrészt átlelkesítetten, mintegy transzcendálva, mindennapi vonatkozásaiktól teljesen elvonatkoztatva, máskor viszonyt rendkívül földi, sokszor egyenesen illuzióromboló módon foglalkoznak műveikkel. Bár ez utóbbi is többet, mást jelent, mint a mai értelemben vett elhelyezés és fogadtatás adminisztrálását, mert nekik e l l e n s é g e s k ö z e g b e n kellett műveiket meghalló fülekre találniuk. A művek megjelentetése és valamiféle korlátozott pozitív visszhang kicsikarása h a r c i k é r d é s volt, egy új, egy másfajta irodalom és közönség kinevelésének kérdése. Ez a fajta aktivitás Balázst nemcsak saját személyével kapcsolatban jellemezte, ugyanilyen lelkesedéssel szervezte a Lukács műveiről megírandó kritikákat, érdeklődött és számolt be minden értesüléséről, valahányszor csak hírért vette egy-egy pozitív reakciónak. Bizonyos, hogy olykor mindketten tulhangsúlyozták a fogadtatás harci-kérdés-jellegét, s a mai olvasó számára az ügy hangsúlyozása olykor csak illedelmes lepelnek tűnik a nagyon profán pálya- és életműépítés előtt. Sokszor kiáltó az ellentét az elvi megalapozás és a problémák személyes, mindennapi megoldása között. De vegyük számításba, hogy magánleveleket olvasunk, amelyekben legmindennapibb problémáik tárulnak fel. S azt ne higgyük, hogy Lukács mentes volt az ilyen nagyonis földi természetű ügyektől. Popper Leónak írja egyik levelében, meglepően ugyanabban a stílusban, ahogy Balázs vele szokta a hasonló dolgokat intézni: "... nagyon szeretném, ha írnál róla (a leendő esszékötetről - LJ), de nem akarom, hogy hiába írj, hát nem tudom, mit tegyen itt az ember. Emlitsek erről valamit valahol? Vagy inkább azt hiszed, hogy ne? Nem lehetne neked - a szüleid révén talán - a Lloydal? De csak akkor, ha nem okoz semmi kellemetlenséget." Itt is arról van szó, ami Balázs ilyenirányú kéréseiben: egyformán gondolkodó emberek egymást támogató fellépéséről egy ellenséges közegben. Ennek a fényében kell néznünk a levelek összes ilyen jellegű részletét, s e részletek annál érdekesebbek, mivel szépen körülrajzolják azt a területet, megjelölik azokat a fórumokat, kiadókat, lapokat, színházakat, ahol a Lukácséhoz hasonló fiatalok, a magyar szellemi életből kilógóan

normatív szellemű, baloldali etikájú irodalmárok befogadásra számíthattak.

A mindennapiság szinte kiáltó jellegzetessége és a háttérben az ügy mindenekfölöttivé emelése, büszkeség és hiúság, szemérmertlenség és tulzott szerénység keveréke jellemzi egyebek között pénzügyeiket is. Az alaphelyzet ismert: Balázs szegény özvegy háromgyerekes tanítónő fia, Lukács bankárfiu. Balázs nagyon sokszor volt pénzzavarban, Lukács és apja sokszor segítettek ki, barátsággal és önzetlenül. A pénzügyek értékelésénél ugyanazt a kettősséget találjuk, mint a művek elhelyezésével kapcsolatban. Izgatott nyüzsgés, valóságos gondok az egyik oldalon, büszkeség és öntudat a másikon. Erre legjellemzőbb Balázsnak az a levele, amelyben csodálkozva visszautasítja a Lukácstól kapott összeget, majd egy másik címen három sorral lejjebb már ő kér pénzt (igaz, kevesebbet). Egyrészt büszke volt elfogadni, és általában viszontmunka (többnyire fordítás) nélkül nem is fogadott el pénzt, másrészt ezt is megideologizálta, beleépítette abba a barátság-mitoszba, amelyet kialakított magának. Tartalmilag mélységesen igaz, amit erről 1916-ban ír naplójában, csak az a probléma, hogy kettejük kapcsolatában ennek a dolognak valójában nem volt ilyen szimbolikus értelme, ekkora jelentősége. "Az utolsó falatját valakinek el nem fogadni - írja - az tisztességes. De e l k é r n i t u d n i t i s z t a s z i v - v e l az sokkal több. Szeretni az embereket, az jó - de hinni, gyanakvás és habozás nélkül, hogy e n g e m szeretnek, természetesnek találni a másik áldozatát, az az igazi áttörése a korlátoknak." Ez Balázsnak sem volt mindig könnyű, mert lelke mélyén nagyon jól tudta, hogy az ő kapcsolatuk nem igazi áttörése a korlátoknak, hogy az, amit ő Lukácstól anyagiakban kapott, távol volt az utolsó falattól, a valódi áldozattól. Itt is az a furcsa aszinkronitás jelenik meg, ami kapcsolatuk egészét jellemezte.

Az ügy, a mű mindenek fölé helyezése jellemi azt a szemléletet is, ahogy Balázsék saját pályájukat értékelik. Fiatalságukhoz képest meglepő az a távolságtartás, az a véglegesség, ahogy életük egy-egy állomásáról nyilatkoznak. Ez a levele-

zés tárgyának, az életmű értékelésének az előzőt, a gyakorlatit kiegészítő másik aspektusa. De talán éppen fiatalságuk naivitása magyarázza azt a bátorságot, hogy milyen véglegességgel ír-
nak saját fejlődésükről. Mintha nem is az élet elején állnának, hanem már egy csaknem lezárt pálya végén. 1907-ben, tehát 23 évesen Balázs így ír naplójában: "Azt hiszem, hogy az életemnek a forma-részét u j b ó l k e z d e m (kiem. tőlem - LJ). Illetve kezdem - mert eddig valami csudálatos büszkeséggel negligáltam." 3 évvel később pedig így ír: "Magamban m i n d e n t eldobtam, amit eddig csináltam. Kifelé pedig, ha úgy éltem eddig, mint egy készülő gyilkos forradalom titkos összekülvője, most úgy élek, mintha ez a forradalom kitört volna és nyilvános volna az egész világ előtt." Ez után az értékelés után alig 2-3 héttel: "Azt hiszem, hogy vagy 4-5 évvel vagyok megint visszavetve." Ilyen hullámhegyeken és völgyeken - mutatják a levelek is - jónéhányszor keresztülment. Ez a véglegesség saját művével kapcsolatban egyébként a fiatal Lukácsra is rendkívüli módon jellemző. 1910-ben írja ő is naplójában, az előbbi Balázs-részlethez megdöbbenően hasonlóan: "Hidegen álapitom meg - és ez a hidegség nemcsak subjective szomorú (hogy ennél hidegen maradok) - hanem objective is (mert valószínűvé teszi a megállapítás igazságát) - hogy lefelé megyek. Nemcsak alig fejlődöm valahogyan, de gyengébb leszek, mint valaha voltam." A mű megformálása és az élet műként való megformálása számukra egyet jelentett ebben az időben. Ezért írhatta Balázs 1913-ban, esküvője után: "Kikeresztelkedtem, megmagyarosítottam a nevem és megházasodtam. Tehát é l e t e m ö s z - s z e s a c c i d e n t i á i t m e g v á l t o z t a t - t a m ."

Ezzel a distanciával értékeli nemcsak saját, hanem Lukács pályáját is. 1911-ben így ír Lukácsnak, válaszul egy levélre, amelyben Lukács feltehetőleg tőle szokatlanul intim hangot ütött meg személyes pályájával kapcsolatban: "Nagyon értem és nagyon nem értem depressziódat. Nem értem, rád gondolva nem bírom érzékelni, hogy magadat 'silánynak és senkinek' tarthasd. Sőt felháborít ... szinte úgy sért, ha ilyen hangon irsz magadról, mintha m á s v a l a k i mert volna ilyet mondani. ... Különben meg vagyok róla győződve, hogy most 'nagy esztendő'

következik rád. Sok okból. Hiszen most csukta be a 'mult' utolsó ajtóit. Minden hátralék törlesztve van, és most kezdődött a vita nuova. De nem most kezdett épülni. Nagyon régen épül már. Csak most költözől át lakni, és egyszerre kész, várakozáson felül berendezett lakást kapsz." A pusztá érdekesség kedvéért említhetjük, Balázs költői gondolkodásmódját illusztrálандó, hogy 4 évvel később, ismét saját pályájával kapcsolatban, így ír: "Ugy érzem, hogy most van a kritikus időm. Most fog lehullani rólam az utolsó hám, ami még nem egészen én vagyok. Most fogok talán bejutni legbelső szobámba."

Az életmű földi és égi aspektusai - gyakorlatilag ezek alkotják Balázs és Lukács levelezésének tárgyát. Személyes kérdésekről, még kapcsolatuk jellegéről is, viszonylag keveset írnak. Habár Balázs szeretne volna. Meg is próbálja - több helyen is - indokolni ezt a hiányt. Beszél egy bizonyos férfiszeméremről, máshol a tökéletes összhangról, amelynek nincs szüksége a szavakban való kifejeződésre. Ebben az utóbbiban azonban tévedett.

V i s z o n y u k a n a t ó m i á j a

világosan feltérképezhető ezeken a leveleken keresztül, különösen ha összevetjük őket Balázs és Lukács naplófeljegyzéseivel, és azokkal a levelekkel, amelyeket Lukács Popper Leónak írt. Fegyvertársként egyenrangúak voltak; mint művész és teoretikus kiegészítője szoros szellemi egységet alkottak, de szubjektive, érzelmi tartalmát, a belefektetett energiát tekintve n e m v o l t e g y e n r a n g u e z a v i s z o n y . Ebben a kapcsolatban Lukács volt az uralkodó, Balázs az alárendelt, a kiszolgáltatottabb, a védtelenebb. Ő volt az, akinek számára fontosabb volt a barátság, a kapcsolat személyes volta. És aki ezért sokszor felstilizálta, túlértékelte kapcsolatuk személyes részének jelentőségét. "Egyre jobban olyan veled egy hajóra jutottságot érzek, hogy minden életmegnyilvánulásom valahogy neked is szól." - írja Lukácsnak 1910-ben, abban az időben, amikor ezt az "egy hajóra jutottságot" Lukács a maga részéről Popperral találta meg. Balázs Lukácshoz, 1912: "Annyira f o l y t a t j u k már a dolgokat, hogy nem gondolhatunk két-félét." Majd ugyancsak 1912-ben, egy problémájával kapcsolatban: "Azt hiszem, ha nem félnék attól, hogy ősszel nem jössz haza,

nem is írnam meg ezt a levelet. Várnék még egy hónapig. Nem azon a ponton érintkezünk egymással, ahol egy hónapi különbségek észrevehetők." És ő az, aki e misztikus felstilizálás érdekében még ideológiát is gyárt a hallgatáshoz: "Azt a mi közös régi megálapításunkat - írja 1910-ben -, hogy két-két ember ha igazán köze van egymáshoz, akkor mindig ugyanazt a valamit beszéli egymással tulajdonképpen, valóságos mithosig mélyítettem magamban, és nagyon sok mindennel kapcsoltam össze. ... Azt, hogy mi ketten 'nem vagyunk egymással levelezésre teremve' - szintén evvel érzem összefüggőnek. Nem csak ugyanazt mondja két ember, hanem u g y a n u g y is beszél mindig egymással. ... Ez utóbbi még fontosabb. Ha most nagyon megvizsgálám a processust, mely végbe megy ill. nem megy végbe - mikor neked levelet írok - valami 'férfi' nehézséget lelnék okul. - Az ember száz apró impresziót elmond és le is írja, ha asszonyrak ír - de röstelli leírni ha neked ír. Persze volnanak lényeges dolgok. Azokat is megírja az ember levélben - ha asszonyrak ír. De röstelli ellevelezni - ha egymásnak ír. Majdnem azt mondanám, hogy az igazi levelezés (nem olyan, mint ez) még férfiak között is valahogy erotikus szükséglet. Ahol igazán csak 'tudtul akarnak adni' - ott nagyon kevés marad." Aztán egy következő levélben: "... a mi viszonyunk keletkezett egy magasabb végcéljainkból eredő szükségyszerűségből. És mi ketten az öntudatlan, vegetatív egymásban pihenést, konturolódó összefolyást pusztán önmagáért - sohasem találtuk meg, nem is fogjuk. De hiszen nem is akarjuk, és ez elől menekültünk." Ez nem őszinte hang, ez kényszeredett tudomásulvétele annak, hogy a másiknak nincs annyira szüksége ránk, mint nekünk őrá. Ezt sok évvel később, amikor egy rövid időre úgy tűnik számára, hogy megvalósulhat a tökéletes barátság, be is vallja. Bár itt is talán inkább az ellenkezőjéről igyekszik meggyőzni Lukácsot. Így ír 1916-ban: "'Furcsa, hogy nem alakulnak ki levelek közöttünk' - írod. Mert ha őszinték akarunk lenni, beszélgetések sem alakultak ki közöttünk ... Te elszántad magad velem szemben az 'emberi viszony' kikapcsolására és a fegyverbarátság egyértelmű hangsúlyozására. Én ezt respektáltam, be is láttam. Te akartad, én i g a z á n belenyugodtam. De ugylátszik, Gyuri, hogy ez keresztül-vihetetlen. Nem rajtunk múlik - a sors nem akarja! Én hiszem, hogy legmagasabb szempont-

ból a mi fegyverbarátságunk fontosabb, hogy ennyire tiszta belső evidenciája egy emberi viszony szükségességének köztünk nincs is. De itt a sors igazán félelmes világossággal és tendenciával beszél. A m i e m b e r i utjaink, most megint, olyan konok ijesztő értelemmel kereszteződnek újra meg újra, hogy közöttünk (talán ez idegesített és zavart téged) a pusztá fegyverbarátság 'technikailag' keresztülvihetetlen. A sors nem akarja, hogy mi elmenjünk, eléljünk egymás mellett." Balázs barátság-mitoszának tulzása ez, azé a barátság-mitoszé, amelyet A Szent Szüz Vérében fogalmazott meg, de amelyet saját életében nem sikerült realizálnia. Először Kodállal indult szép barátsága halt el, utána a Lukács-barátság vált problematikusná. "A Zoltán-probléma lassan lehervadt rólam - írja az előbbi levéllel egy időben naplójában -, és most egyre nő a Gyuri-probléma." Hiába bizonygatta magának és Lukácsnak a sors akaratát, őszintébb pillanataiban bevallotta magának: ez nem Baldwin és Bohémund barátsága. "Viszonyunk nagyon megjavult - írja 1915-ben -, de inkább intellektuális fegyverbarátság. Különböen sohasem volt más. Gyurit szeretem nagy becsületességéért, gyöngédségéért (mert nem jó), imponál óriási intellektusa, metafizikai élménygazdagsága, de... S o h a s e m l e l k e s i t . Nem leszek forró, megrendült látására, mint voltam régen Zoltántól és vagyok most is Bartóktól. Nincs az az érzésem: 'Utánarohanni'! Mindig filozofálunk. Ez nem jó talán, mert mesterségem érzéki és gyakorlati részétől elvon, és nem jó, mert ezt Gyuri egocentrikus érdeklődése és domináló filozófus göggye rendezi így, és ebben kárt vall az én önérzetem. Persze az én dolgaimon nem igen lehet vitatkozni, sőt, b e s z é l g e t n i sem mindig, és én otthonabb vagyok nála, mint ő nálam." Ezt bevallja: aztán gyorsan elfelejti és szinte üvölt a fájdalom a papirosról, amikor Lukács hideg reagálásáról ír. "Észrevettem egy idő óta, hogy Gyuri valósággal sértően közönyös a dolgaim iránt - írja 1916-ban. A minap egy versemet akartam neki megmutatni (Tristan hajóján), valami unott kellemetlenség tükröződött az arcán. Felvittem Edithez a verset. Az asztalon feküdt. Egész este látta, a legjelentéktelenebb dolgokról beszéltünk. Nem nyult utána, hogy elolvassa. Mikor menni készült azt mondtam: Hát nem olvastuk el a versemet. Nem is reagált. Ugy tett, mintha nem hallotta volna. Néhány nap múlva egyszer azt

mondta: Még nem olvastam azt a verset. De majd egyszer máskor. Azóta sem kérte. Többet nem mutatok Gyurinak semmit, míg ő nem kéri. Máskor is, máshogy is láttam mintha mindegy volna neki. Talán nem is rossznak de lényegtelennek találná az írásaimat. Ez nagy katasztrófa volna. Mert sokan dicsérnek ugyan, de az engem nem támogat. Csak a Gyuri hite volt nekem pozitív támaszom. Használtam, táplálkoztam belőle. Anna hite nem számít. Az nem k ü l s ő támasz. Az az én hitem magamban. Vele együtt vagyok egyedül. Így is meg tudok lenni nyilván. De nagyon át kell tanulni. Erre nem voltam berendezkedve. Ez katasztrófális rázkódtatás és rettentően lever." Irja mindezt akkor, amikor Lukács Balázs melletti fegyverbaráti kiállításainak sorozata még nem ért véget, amikor még előttük van a nagy, Balázs egész fiatalkori munkásságát összegezõ Lukács-könyv, de még az a tanulmány is, amely éppen arról a kötetrõl szól, amelynek címadó verse az imént említett, Lukács által oly sokáig negligált Tristan hajóján. Tulérzékenység és tudatos hidegség, szemérem, szemérmetlenség és gõg váltakozik e kapcsolat mindennapjaiban. És hiába írja Balázs 1916-ban, hogy többé nem mutat Lukácsnak semmit, ma nem kéri, ezután is minden mûvét megmutatja neki, és valóban iszonyuan szomjas a kritikájára. Még a Szovjetunióban is, amikor pedig már végképp különváltak utjaik, és Balázs sejthette, hogy Lukács nem becsüli túl sokra ujkeletü szépirodalmi mûveit, még akkor is szinte könyörög a kritikáért. És amikor a tartalmilag elitélõ, stílusában rendkívül gorombán fogalmazott kritikát végre megkapja - amint legutolsó Lukács-hoz írt levelébõl látszik - elkeseredését gunyba, iróniába folyttja, mint a kisgyerek, aki a pofon után dacosan azt üvölti: nem fájt! Orákulum volt számára Lukács - ezért érintette különösen fájdalmasan az eltávolodás. Hiszen még az 1940 januári levélváltásban is, amikor pedig Lukács az öt politikailag megtámadók elleni minden dühét, gunyát, hidegségét és gõgjét sokkal erõsebb ellenfelekre méretezett indulatokkal zúdítja a nyakába, még akkor is, a legélesebb ellentét idején is szinte kétségbeesetten könyörög barátságukért. Utakat mutat, kapukat nyit, csak egy minimális gesztust vár Lukácstól, hogy ismét a régi hûséggel és otthonérzéssel tartozhassék hozzá - nem kapja meg.

Lukács számára Balász Béla barátsága még az együttműködés legaktívabb időszakában is egy másik szinten jelentkezett. Azt a belső kritikát, amit Balázs tőle, ő Poppertól kapta meg: "... multban és jövőben minden igened, amit mondtál rólam és a dolgaimról, mázsákat nyert sulyban énbennem - írja egy 1909-es levelében -. Nem tudom neked elmondani, hogy milyen boldog biztonságérzettel tölt el egy ilyen belülrőli kritika, mint a tiéd, és ha nemet mond, még fontosabb, mint hogyha igent. Nem akarok erről sokat beszélni: érezd meg, hogy amiben te nekem egyetlen voltál (ha nemcsak ebben is), abban még egyetlenebb vagy most: akinek szava jelent valamit, megállást, elgondolkodást, örömet vagy fájdalmat." Lukács nagyon pontosan körülírta azt a másik szintet is, ahol a többi barát számára jelen lehet. "... minden messzire kerül tőlem. Megmarad az a külsőleg türelmes modorom okos emberekkel szemben - de mögötte megváltozhat minden hangsúly. Igazán türelmes lettem: tűröm az embereket. Az számít csak: fegyvertársak-e valami módon abban a küzdelemben, ami az én életemet be fogja tölteni. És a kiválasztás szigorubb és (emberi szempontból) önkényesebb, mint valaha volt. Tudom: az ilyen érzésekből barátság is lehet, és az is lett teszem Herbertnél, egy kicsit Paul Ernstnél is. De ez más. Itt együtt-haladásokról van szó, és ha az utak elválnak - akkor elválnak az emberek is." E két szint elkülönülése ad magyarázatot arra is, amit a bevezetőben említettünk, hogy ti. Balázs és Lukács igazán akkor működtek együtt, amikor fizikailag nem is voltak együtt. Ezt Lukács is látta. Így ír Poppernak 1911-ben: "Baumgarten elutazott Münchenbe, és nem bánom. Most is szeretem őt (és sok dolgot becsülök benne), de már nehezem birtam el. Jót tesz a barátságunknak, ha nem leszünk együtt. Ez különben (karácsonykor láttam) jót tesz a Herberttel való viszonynak is (1910 karácsonyán Balázs kiutazott Lukácshoz Berlinbe - LJ) - csak veled van minden másképpen." És amikor Seidler Irma halála után Popper Leó is meghal, akkor Lukács, úgy látszik, lelkének ama legbenső rétegét végleg elzárta a külvilág elől.

De ez az elzárás nem mehetett könnyen azért Lukácsnak sem. 1910-11-es naplója egyetlen hatalmas viaskodás azzal a kérdéssel: van-e szükségem a másik emberre vagy nincs. A válaszok szélsőséges lelkiállapotokat tükröznek, igen rövid időközökön

belül többszörösen, hullámzóan ellentétesek. 1910. május 11.
"... nem mint tudós vagyok gyengébb mint gondoltam - bár ez is lehetséges, sőt valószínű, hanem mint ember. Kell valami. Kellene emberek - sőt kell melegség." Május 28. "Csak: valami 'ember'-nek kellene jönnie. És végső ponton mégis azzal fog eldölni minden, hogy ki és mi és mit hoz és mit visz." Május 29.
"Jól érzem magam és nem kell senki... Most már bizonyos; nekem nem kell, amit a másik mond; csak olyan ember kell ... akinek én tudjak beszélni." Junius 19. "Azt hiszem, leszakad majd lassan rólam mindenki, és - ? És mindegy. Vagy kibirom és jó dolgokat fogok csinálni; akkor minden rendben van. Vagy nem bírom ki és - akkor is minden rendben van." Junius 26. "Látom az utamat; látom, hogy lehet menni; hogy kell menni - és hogy még senkisémet látta meg rajtam kívül. És egy ember kellene, akivel beszélni lehetne! Dadogni!" ... és így tovább, és így tovább. De minthogy az igazán centrumot érintő kapcsolatok lehetőségéé számára lezárul a két 1911-es halálesettel, a választás is eldőlt, marad a "hallgatóság", a fegyverbarátság, a második sik.

Végig egy tragikus diszkontinuitás jellemzi tehát ezt a kapcsolatot. Talán furcsa, hogy egy barátságról beszélvén éppen az ellene ható tendenciákat emeljük ki, de tudomásul kell vennünk: Balázs Béla és Lukács György együttműködésének harmóniája is tele van feszültséggel - az egymásra utalt (vagy valamikor egymásra utalt) emberek féltékeny-feszült egymást figyelése ez, hadakozás a lehetőségek, értelmezések, később a saját mult kísérteteivel. Az ellentétek gyakran éppen akkor jelentkeztek, amikor látszólag egyáltalán nem voltak aktuálisak. És itt beszélnünk kell Balázs, Lukács és az asszonyok kapcsolatáról. Balázs nőügyei legendásak, ezek természetének elemzése nem e bevezető feladata, talán inkább Balázs naplójának bevezetéséé, ha majd egyszer a szélesebb olvasóközönség számára is napvilágot lát. Az azonban valóban kísérteties, hogy ők, ahogy Balázs írja egy helyen naplójában, minden asszonynál találkoztak. Hajós Edit, Balázs első felesége, nagyon bensőséges barátja volt Lukácsnak. A következő érintett személy: Seidler Irma. Az ő kalandjára Balázssal már akkor került sor, amikor Irma Lukáccsal való kapcsolata után már férjétől is különváltan élt. Nevezetes és sokszor

idézett Seidler Irmának az a levele, amelyben visszakéri Lukácstól a szabadságát, amelyet az valójában soha nem kért tőle. 1911-ben tehát már formailag sem számított a barátság elárulásának Balázs és Seidler Irma kalandja, és mégis, maga Balázs is úgy érzi, Lukáccsal szemben vétett. Ugy érezte, ahogy máskor, ebben az esetben is, hogy nem foszthatja meg gyöngédségétől az asszonyt, aki vágyik erre. Aztán amikor úgy döntött, hogy a barátság mégis fontosabb - két erkölcsi elv keveredett itt - akkor bekövetkezett a tragédia. Tulajdonképpen szánalomból került kapcsolatba Jelena Grabenkóval is. És nagy rokonszenvvel, örömmel ápolja évekkkel később Olaszországban Lukács és Grabenko alakuló kapcsolatát, és Lena hűtlenségei idején épp e kapcsolat ki zárólagosságának védelme támaszt újabb ellentéteket Balázs és Lukács között. Lukács, Irmával való szakítása után rövid ideig Bauer Hildának udvarolt, s hogy Balázs hugával való kapcsolata nem volt egészen komolytalan, azt jelzi Hajós Edit egyik levele, amelyben a közeli barát jogán lebeszélni igyekszik Lukácsot e kapcsolatról: "Édes Gyuri, kérem, ne vegye el feleségül, mert tönkretenné magát." Végül pedig ott van Anna, Balázs második felesége. "Ugy tűnik, szerelmes lett belé - írja Lukácsról naplójában Balázs 1916-ban -. Mindenesetre döntő jelentőségűnek érzi életében. ... Testvérének érzi. Az e g y e t l e n - n e k, akivel életéről fenntartás nélkül beszélni tudna." Ez azért fontos, mert ezt a jelentőséget addig csak Popper Leó és Seidler Irma nyerte el Lukács életében. Minderről pedig nem azért beszéltünk ilyen részletességgel, hogy hálózobatitkok között csemegézzünk, hanem hogy világossá váljék: nem a nőügyek választották el őket egymástól. A köztük levő ellentétek viszonyuk más rétegeiből fakadtak és korábbról származnak. Éppen ezért érzi Balázs megmagyarázhatatlannak 1916-ban egyre nyilvánvalóbbá váló eltávolodásukat, Lukács vele szembeni hidegségét, amelynek - ahogy naplójában írja - Anna szerint kifejezetten ilyen jellegű okai vannak. "Irma leveleit adtam oda neki néhány héttel ezelőtt. Talán ez zavarta meg ismét a hozzám való viszonyát. De hogy az írásaimhoz való viszonyát ez megzavarhatta volna, azt nem értem. Az nekem, az számomra elképzelhetetlen. Nekem fordítva volna természetes. Mint ahogy nála is fordítva volt akkor amikor az Irma-ügy a legaktuálisabb volt. Mikor emberileg

legtávolabb állott tőlem, akkor vállalta a legmélyebb szolidaritást a Szent Szűz Vérével és a Halálos fiataalsággal. (És tegyük hozzá: éppen Balázssal fordítottatta magyarra a lelki szegénységről szóló esszéjét - LJ) ... Nem bírom felfogni, hogy két ember, akit sorsközösség és szellemi rokonság olyan közel hozott egymáshoz, hogy azoknak lelkei, m i n d e n l e l k e k t e r m é s z e t e s v o n z á s a f o l y t á n nem csapódnak egymáshoz."

Rendkívül sokrétű, ellentmondásos viszonyról van szó tehát, az emberi kapcsolatok, ellentétes természetű emberek összehcsapásának mindennapos megrázkódtatásaitól sem mentes fegyverbarátságról. Mert valóban ellentétes természetű emberek voltak.

A k é t s z e m é l y i s é g karaktere a levelekből világosan előrajzolódik. Kettejük közül Balázs az egyszerűbb, áttekinthetőbb képlet. Átlátszó, mint az üveg. Mindig teljesen megmutatja magát, mástól is ezt várja, sőt másban is önmagát keresi. Sok mindennel lehet vádolni, exhibicionizmussal, önfejűséggel, önhittséggel, - őszintétlenséggel nem. Még bűneit is őszinte átéléssel, belsőleg átélve, egy bizonyos - akár sajátosan értelmezett - jót szolgálva követte el. Narcissus ő, mindenki számára világosan. Ő a költő - és ha valaki verseiben, műveiben ennyire ki tudja fordítani magát, belső világát - akkor miért várjuk, hogy a magánéletben másminlyen legyen? A zárkózottság mindig görcsökkel jár, ebből Lukácsnak is volt bőven. Sokszor az az ember érzése, hogy ő a saját személyiségét nem kevésbé a kívülálló erejével formálta, mint Balázs, csak ez nála sokkal több görcs legyőzését, egy sor ifjúkori probléma tudatos elfojtását követelte. Ifjúkori naplója lezárultával a lírai esszészorozat is végetért, és ezek a problémák többé nem kerülnek a tollára. Lehet, hogy Seidler Irma és Popper Leó halálát csak így bírta elviselni. De ettől kezdve ő is valami kegyetlen külsődlegességgel koncentrál a műre, a munkára, a fegyverbarátság folyamán adott gesztusait is ezzel a kívülállással teszi. Mintegy kötelességből. Nagy utat tesznek meg mindketten az ezt követő évtizedekben. Országot, ideálokat, világnézetet cserélnek. Lukács velejéig átgyurja önmagát, a harmincas

években gyökeresen más figura lép elő (főlöszlegesen itt a gene-
zist, a kontinuitást hangsúlyozni, az összekötő pontok, a fej-
lődés ive ismert, most a végeredményről beszélünk). Balázs tul-
ságosan költő, tulságosan polgár, tulságosan érzékeny ember eh-
héz. Önmaga gyökeres átgyurását ő is megkísérli, többször dekla-
rálja is ennek megtörténtét, a változás azonban nála soha nem
lesz szerves, művészete megbicsaklik rajta, teoretikus írásai
pedig végig nyiltan mutatják a fiatalkori alapok továbbélését,
sokkal közvetlenebbül és tisztábban, kevésbé rejtett módon, mint
Lukácsnál. Ős is más figura a harmincas évek végén: de éppen
azért, mert sokkal erősebben őrizte a régi alapokat, mert tehát
sokkal erőteljesebben azonos volt valamikori önmagával, mint Lu-
kács, éppen ezért pillanatnyi önazonossága sokkal ellentmondáso-
sabb, sokkal inkább feszültségekkel terhes, mint Lukácsé. Ezt
tükrözi a 40-es levélváltás. Iszonyatos erőlködését a még mindig
nem befejezett átalakulásra, egyszersmind ennek kudarcát is. Lu-
kács, a régi önmagával gyökeresen szembefordult ember, az átala-
kulás sikerével a háta mögött rendkívül keményen ítéli el Balázst,
akinek ez nem sikerült hiánytalanul. Lukács lelkiállapota érhető
- nem kis tétje volt annak, hogy meg tudja-e védeni magát azok-
tól a támadásoktól, amelyeknek ekkor keresztttüzében állt -, ál-
lításai sok igazságot tartalmaznak, kegyetlensége, bár történel-
mileg is, lelkileg is magyarázható, igazságtalan. És ezt ő pon-
tosan tudhatta, nála jobban senki nem ismerte Balázst. Igazság-
talan, amikor vitriolosan gunyolja Balázs marxista képzettségé-
nek hiányait; igazságtalan, amikor illoyalitással vádolja, mert
nagyon jól tudhatta, hogy Balázs sohasem volt akkora taktikus,
hogy pontos kiszámítottsággal fondorlatosan illeszkedjék egy
Lukács (bárki) ellen más címen indított sokoldalú támadásba; na-
gyon jól tudhatta, hogy viszont volt annyira fanatikus és forró-
fejű, sőt szüklátóköri, hogy ha kényes ponton érezte támadva ma-
gát, akkor nem nézett se jobbra, se balra, nem mérte fel, kikkel
együtt lép és milyen irányba, csak támadott. És a filmtéoretikus
számára ilyen kényes pont volt a szcenárium kérdése, amelyet ő
új irodalmi műfajként értékel. Igazságtalan Lukács akkor is,
amikor Balázs regényeit giccsnek minősíti, nem azért, mert tár-
gyilag nincs igaza, hanem azért, mert ezt Balázs cinikus alkal-
mazkodóképességének tulajdonítja, holott - és ezt is tudnia

kellett a kritikus Lukácsnak - Balázs egész egyszerűen egy idő után elvesztette irodalmi mércéjét, művészete didaktikussá és patetikusvá vált - de nem karrierizmusa következtében. Ráadásul nem is csak Balázs művészetére várt ez a sors. A "vörös giccs" bírálatát Lukács sok más regényről megírhatta volna, poentirozottabb művekről is, mint Balázs ifjúsági regényei. Nem egyszerűen személyes aránytévesztésről volt itt szó, hanem történelmiről, amelynek okai sokkal szerteágazóbbak és sokirányúbbak, semhogy egy ember jellemhibájával lenne magyarázható. És Lukács ezt is tudta. Az is igaz, hogy Balázs a kritikával szemben is - ekkor már - mércét tévesztett; ha ifjúkorában önkritikával volt képes fogadni az indokolatlan dicséreteket, ekkor Lukács vádjaival szemben már ezek mögé bujik védekezésül. De ha Lukács vette volna a fáradságot, hogy részletesen kifejtse bírálatát éppen giccs-ügyben még idejekorán, ha nem toltta volna félre dühösen Balázs műveit, hogy aztán évekkel később lenézőleg nyilatkozzék róluk - feltételezhető, hogy Balázs végiggondolta volna ellenvetéseit. Az 1940-es levélváltás már egy elmérgesedett helyzetet tükröz. Balázs kétségbeesetten magyarázkodik, Lukács vitamódszere viszont teljességgel inadekvát, tekintélyekre, bizonyos körökre, bizonyos elvtársakra való folytonos hivatkozása bizonytalanságot takar. Mintha ekkori vitáinak, belső ellenkezéseinek minden érzelmi és stiláris keserve a régi baráttal leszámoló levélben sűrűsödne össze.

Végül egy rövid életrajzi utmutató a levelek olvasásához. A levelek világosan két csoportra oszlanak. Az első 108 levél alkotja, valamennyit Balázs írta Lukácsnak, 1909 és 1917 között. Lukács pályájának ez a szakasza meglehetősen ismert, ezért csak vázlatosan idézzük fel a főbb állomásokat. 1909 és 1911 között Lukács Berlinben tartózkodik, innen tesz utazásokat különböző helyekre, egybek közt Olaszországba, vagy Popper Leó svájci szanatóriumába. Rövid ausztriai és kéthónapos firenzei tartózkodás után 1911 nyarát otthon tölti. Ekkor már megjelent az esszékötet mindkét változata (Franklin, 1910., ill. Egon Fleischel, 1911.), az év folyamán megjelenik a drámakönyv is (Franklin, 1911.). Májusában öngyilkos lesz Seidler Irma, októberben meghal Popper Leó. 1911 őszén rö-

vid ideig együtt vannak Balázssal Firenzében, Balázs továbbutazik, Lukács ottmarad, és elkezd írni esztétikáját, 1912 májusában kezdődik a heidelbergi korszak, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal (utazások, katonaság stb.) 1918-ig tart. Közben 1913-ban megjelenik az Esztétikai kultúra (Athenaeum). 1914-ben félbeszakítja az Esztétikát, elkezd írni Dosztojevszkij-könyvét, amelyből megszületik A regény elmélete. (Paul Cassirer, 1920). 1917-től újra az esztétikán dolgozik. 1913-ban olaszországi utazásuk során Balázs összeismerteti Jelena Grabenkóval, akit feleségül vesz és magával viszi Heidelbergbe. Katonáskodása idején Budapesten aktív tagja a Vasárnapi Körnek, a belőle alakult Szellemi Tudományok Szabadiskolájának már ismét Heidelbergből hazalátogató népszerű előadója. Amikor a levelezés első szakasza lezárul, már újra Heidelbergben él, ekkor már előkészület alatt áll Knernél Balázsról írott cikkeinek gyűjteménye (Gyoma, 1918).

Bauer Herbert a levelezés első szakaszának éveiben különböző budapesti iskolákban tanít, 1913-tól a Fővárosi Pedagógiai Könyvtárban dolgozik. 1911-ben egy évre külföldre utazik, rövid olaszországi tartózkodás után Párizsba megy, majd 1912 áprilisában Berlinbe. Egy évvel később katolizál, nevét hivatalosan is az addig írói neveként használt Balázs Bélára változtatja és elveszi feleségül Hajós Editet, akivel akkor már hosszabb ideje együtt él. Hajós Edit ekkor orvosnak készül, különböző külföldi egyetemeken hallgat előadásokat. A levelezés megindulásakor Balásznak már megjelent doktori disszertációja, a Hebbel Frigyes pántragizmusa (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909/I-II), Berlinben írt Halákesztétikája (Deutsch Zsigmond kiadása, Bp. 1908), megjelent (Nyugat kiadása, Bp. 1909) és a Nemzeti Színházban bemutatott Doktor Szélpál Margit című drámája. Ugyancsak készen van már Az utolsó nap című drámája (megj.: Modern Könyvtár, Bp. 1913), egy sor novellája, verse és A tündér című misztériuma. A kékszakáliu herceg várát 1910-ben írja, A Szent Szűz vérét 1910/11 telén. E három misztériumát tartalmazó kötet 1912-ben jelenik meg (Nyugat kiadása). A versekből összeállított kötet 1910 őszén jelenik meg A vándor énekel címen (Nyugat kiadása), novelláskötetét nem sikerül kiadatnia, Az utolsó napot majd 1916-ban mutatja be a Nemzeti Színház. Párizsi tartózkodása

során megírja Halálos fiatalság c. drámáját, amelyet a técsi Neue Wiener Bühne mutat majd be 1920 tavaszán (megj: Kner Izidor Kiadása, Gyoma, 1917). Párizsban megélhetéséért cikkeket, novellákat ír a Világ c. napilap számára, amelyben régebben is jelentek meg novellái. Rendszeres munkatársa a Nyugatnak, a Renaissance-nak és az Aurorának. Önálló kötetben megjelenik a Történet a Logody utcáról (Modern Könyvtár, Bp, 1912), és a Nyugatban folytatásokban közölt Dialógus a dialógusról (Modern Könyvtár, Bp, 1913). A következő években fordítja és fordíttatja műveit, külföldi kiadót keres. Közben meséket, játékokat és verseket ír, amelyek Kner Izidor kiadásában jelennek majd meg (Játékok, 1917, Uj játékok, 1919, Hét mese, 1918, A testvér-ország, 1918, Kalandok és figurák, 1918), a drámák és misztériumok ujrakiadásával együtt, A fából faragott királyfit pedig 1917-ben mutatja be az Operaház. 1914-ben jelentkezik a háborúba, front- majd szabadkai szakszolgálat után leszerel. Háborús élményeiből születik Lélek a háboruban c. könyve (Gyoma, 1916). A háború következő évei folyamán írja Isten tenyerén című regényét (Kolozsvár, 1921), és az ő lakásán szerveződik a Vasárnapi Kör, amelyből kinő a Szellemi Tudományok Szabadiskolája, ott tartott poétikai és drámaelméleti előadásai egyetemista korától indult és azóta is folyamatos teoretikus tevékenységébe ágyazódnak, amely majd a huszas években filmelméletébe torkollik. Ezt a teoretikus tevékenységet egyebek közt Adyról írt cikkei (Nyugat, 1909/I. 538-541, 1913/I. 836-838, Huszadik Század, 1918/10), művészetfilozófiai töredékei (Nyugat 1909/II. 60-65, 156-160, 204-209.p.) az ázsiai művészetről szóló tanulmánya (Uj Élet, 1914, 150-156.p.), líraelméleti tanulmányai /A hasonlat metafizikája, (Nyugat, 1919. 404-414. p.) ill. Poétika, (Diogenes, 1923)/, és a Szellemi Tudományok Szabadiskoláján tartott drámaelméleti előadása (Bp, 1918) jelzik. 1916-ban megismerkedik Schlamadinger Ödönné Hamvassy Annával, egymásba szeretnek, mindketten elválnak és pár év múlva összeházasodnak.

A levelezés második szakasza számban kisebb, de nem kevésbé jelentékeny leveleket tartalmaz. A 30/40-es évek fordulóján vagyunk. Bécsi és berlini emigráció után ekkor már mindketten a Szovjetunióban élnek, ekkor már Balázs is kommunista párttag. Lukács tekintélyes filozófus, esztéta, Balázs nemzetkö-

zileg elismert filmteoretikus. Szépirodalmi műveként megírta Karin Michaleisszel közösen Tul a testen c. művét (Bécsi Magyar Kiadó, 1921), Phantasiereiseführer... című kötetét (Berlin-Wien-Leipzig, Zsolnay 1925), az Isten tenyerén folytatását Unmögliche Menschen címmel (Rütten und Loening Verlag, Frankfurt am Main, 1930), majd később Mozart és Hazatérés című darabjait, (Moszkva, 1941), számos verset, rengeteg kritikát, cikket, forgatókönyvet; megírta híres filmelméleti munkáit (Der sichtbare Mensch, Wien-Leipzig, 1924, Der Geist des Films, Halle, 1930), valamint a levelezésben említett ifjúsági regényeit, az un. Karcsi-regényeket (ezek egymásnak ellentmondó filológiai adatairól lásd a levelek jegyzeteit). Ekkor Isztrában lakik, a moszkvai filmfőiskola előadója. Lukács egyebek közt a Lityeraturnij Kriitik munkatársa, ebben a minőségében kerül az 1939-40-es vita középpontjába. Ez a vita előkészíti a folyóirat felszámolását: ebben az időben már nem volt létjogosultsága a Szovjetunióban egy írószövetségtől független irodalmi lapnak. Balázs ebbe a vitába sodródik bele, összecsapásuk után viszonyuk ugyan némileg konszolidálódik, de a régi intenzitást már sohasem éri el, az udvarias jómodor szintjén marad.

A felszabadulás után mindketten hazatérnek, Balázs nagy lendülettel veti bele magát az itthoni munkába, verseket ír, újságot szerkeszt és ír, megszervezi a Filmfőiskolát és a Filmtudományi intézetet, de a filmipar megindításakor mellőzik, darabjai többé-kevésbé megbuknak, a Cinka Panna bemutatója botrányba fullad, politikailag denunciólják. 1949-ben Kossuth-díjat kap, és még abban az évben meghal. Lukácsnak rövid kitérőtől eltekintve új alkotói korszaka virágzik fel.

F o r r á s a i n k r ó l - Balázs Béla Lukács
Györgyhez írt levelei a MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtárában találhatók. E levelek első olvasata Karádi Évától és Fekete Évától származik. Amennyiben a levelek forrása nem ez, arra jegyzetben mindig külön utalunk. A levelek kis töredéke az MTA kéziratárában található, a latalógusszámot az illető levél jegyzetében közöljük. További forrásaink: Balázs Béla naplói - MTA Kéziratára, MS 5023/1-21, MS 5024/1-3; Lukács György: Napló - Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981; Lukács György és Popper Leó levele-

zése - MTA FI IAK, részletei in Valóság, 1974/9; Hajós Edit és Lesznai Anna levelei Lukács Györgyhez - MTA FI IAK.

A Balázs Bélával foglalkozó fontosabb szakirodalom: Fehér Ferenc: Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig, Irodalomtörténet, 1969/2, 3; Fehér Ferenc: Balázs Béla meséi és misztériumai, in Balázs Béla: Az álmok köntöse, Magyar Helikon, 1973; Fehér Ferenc: Narcissus drámái és teóriái, in Balázs Béla: Halálos fiatalság, Magyar Helikon, 1974; Radnóti Sándor: A sorsát kereső lélek költészete, in Balázs Béla: A vándor énekel, Magyar Helikon, 1975; Szabolcsi Miklós: Ut a mágyántól a közösségig, in A magyar irodalom története, VI., Akadémiai, 1966; K. Nagy Magda: Balázs Béla világa, Kossuth, 1973. Balázs Béla fiatalkori munkásságát és Lukácssal való kapcsolatát illetőleg lásd még a Magyar Színházi Intézet A fiatal Lukács dráma- és művészetelmélete című kiadványát, Balázs Béla berlini és bécsi munkásságát illetőleg pedig a Filmtudományi Szemle 27. számát.

A leveleket eredeti nyelven, eredeti helyesírással közöljük. A nyilvánvaló elírásokat, sietségből vagy hanyagságból eredő (ékezési stb.) hibákat kijavítottuk. A hiányzó mondatvégi írásjeleket kitettük, a mondat közbenieket nem. A szerkesztői betoldást (hiányzó betűk, kikövetkeztetett dátumok stb) [] jellel, a szerző által törölt szövegváltozatot < > jellel, az utólagos szerzői betoldást /: :/ jellel különböztettük meg.

Az anyag feldolgozásában nyújtott segítségükért, a problematikus pontokkal kapcsolatban adott felvilágosításukért köszönettel tartozunk Bacsó Bélának, Erdélyi Z. Ágnesnek, Meller V. Ágnesnek, Mesterházi Miklósnak, Rozsics Istvánnak, Schweitzer Pálnak, Sziklai Lászlónak, Timár Árpádnak, Varga Jánosnak, Vezér Erzsébetnek és Wilhelm Andrásnak. Ugyancsak köszönjük az anyag lektorának, Radnóti Sándornak megjegyzéseit és tanácsait.

Budapest, 1981. október

Balázs Béla levelei
Lukács Györgyhöz

I.

1. *Gyuri*

Feladó, Dátum

Budapest, Nagy János u.

Budapest, 1909. január 28.

Kedves Gyuri - Szombaton harmincadikán, szerény de becsületes
lákomban "jour" van - melyen szép és érdekes hölgyek lesznek
jelen. Föltétlenül elvárom. Mégpedig tekintve hogy kint vagyok
délben a maguk tájékán és az Andrássy úton ebédelek, délután há-
rom előtt, bemegyek magáért elhozván Hebbel dolgozatomat.¹
Együtt jövünk át. Itt maradunk 7ig. Együtt megyünk valamennyien
(valószínűleg maga is?) a Falusi idill premièrjére², onnan pe-
dig Cecil asszonyhoz³ - Hm? Úgy intézze dolgait hogy mindez le-
hetséges legyen

Viszontlátásra!

Balázs.

2.

Berlin, Lutherstrasse 2.

Budapest, Nagy János utca 15.

Szeged, 1910. január 4.

Kedves Gyuri, - Mivel megfogadtam hogy máma levelet írok neked,
hát írok. De halálosan fáradt vagyok és nagyon fáj, hogy oly
lassan ment és nehezen készült el a Kékszakállú - pedig holnap-
után vissza kell utaznom Pestre. Nem tudom mért. Megnőtt ugyan
és azt hiszem nagyszerű lehetne. De mintha nem igaz kedvvel csi-
nálnám már és belül túl volnék már mindenféle "misztériumokon" -
uj, objektív anyag vagyok éhes. Talán ki is merített ez a ke-
serves harc a stilusért. Hiszen óriási volna ha sikerülne de
stilust nem lehet előzmény nélkül egyszerre csinálni. Talán még
senkinek sem sikerült. Komikusan nehezen ment. Néha tiz sort
tudtam leírni egy erős napi munkán és másnap újból irtam. És
nincs mértékem, hogy sejteném jelentékenye ez az egész dolog?
Jó volna ha benézhetnél ezekbe az első lapokba. - Aztán. Talán
már láttad, hogy megint kihagytak a Nyugatból. Irtam egy levelet
Osvátnak mely azt hiszem egyértelmű a szakítással. És így az
egyetlen kifelé való ajtót is becsaptam és nem tudom, hogy most

már mi lesz velem. A darabot a bizottság elfogadta, de hogy a direktor akarja-e játszani még nem tudom.¹ Csak annyit, hogy a kedve nem nagy. Valószínűleg nem lesz semmi és én leszek tanár míg beledöglök.² Különben most mégis csak a misztérium a fontos és egy új magyar drámai stílus. - (A tónusát belül úgy érzem mint egy régi székely balladáét bár materiában alig van belőle sőt nyelvilag, zeneileg is kevés. Neked szép nagy "lehetőség-tenger" nyílt meg a hátad mögött bár eddig is kevesebb szükség volt rá mint nekem. Nálam kezd minden betömődni és bár a dac régtől mindig új energiákat adott nekem azt hiszem egyszer mégis megfojt a befalazottság. Nem tudok mást írni. Szervusz.

Herbert.

3.

Cap Martin

Hôtel près Menton

Budapest, 1910. február 21.

Kedves Gyuri - Avval ültem le, hogy nagy levelet szeretnék neked írni, de már érzem, hogy ez sem lesz hosszú. (ha csak meg nem próbálom magyarázni, hogy miért nem. Mert az nehéz dolog. És titokzatos valaminek érzem). Azt a mi közös régi megállapításunkat, hogy két-két ember ha igazán köze van egymáshoz akkor mindig ugyanazt a valamit beszéli egymással tulajdonképpen; valóságos mithosig mélyítettem magamban és nagyon sok mindennel kapcsoltam össze. (Többek közt vezető témája lesz a Dialogus III-ik részének melyet szintén meg kell nyárig írnom.¹ - Az, hogy mi ketten "nem vagyunk egymással levelezésre teremtve"- szintén ezzel érzem összefüggőnek. Nem csak ugyanazt mondja két ember, hanem ugyanúgy is beszél mindig egymással. Ez utóbbi még fontosabb. Ha most nagyon megvizsgálom a processust mely végbe megy ill. nem megy végbe - mikor neked levelet írok - valami "férfi" nehézséget lelnék okul. - Az ember száz apró "impressiót" elmond és le is írja ha asszonynak ír - de röstellí leírni ha neked ír. Persze volnának lényeges dolgok. Azokat is megírja az ember le-

vélben - ha asszonynak ír. De röstelli ellevelezni - ha egymásnak ír. Majdnem azt mondanám, hogy az igazi levelezés (nem olyan mint ez) még férfiak közt is valahogy erotikus szükséglet. Ahol igazán csak "tudtul akarunk adni" - ott nagyon kevés marad. Én különben valami oknál fogva - nem egészen tudom, hogy mért - a legrosszabb levélíró vagyok, (még asszonyokkal is.)

Szóval: hát hogy vagyok? - Tanítok és a tanítás egyre jobban kinez és sehogy se tud azon pontján lelkemnek tyukszem nőni. Lelkesített most, hogy befejeztem a Kékszakállút, melyet 5-10 tudott hibájától eltekintve nagyon szeretek. (Azok erőtlen sorok, melyekben azonban tartalmi dolgok vannak megmondva és ezért azt hiszem elkerülhetetlenek - ugye furcsa? - Vagy - vagy. A kimondott tartalom mindig erőtlen marad. Neked való probléma?) - Általános nagy nagy sikere volt. (Általános, értsd: Edith², Máli³, Zoltán⁴, Bartók, Gruber Emma⁵ - Nagy, értsd: pl Zoltán-nál - Kipirult arc, hosszú hallgatás aztán: "Hát... érdemes volna még jobban megcsinálni" - Ő tisztább és nehezebb teljesebb népiességet szeretett volna. De nem akarta átíratni prózába.) - Én szeretem. Valami "restlos" bágyadt megelégedéssel, melankóliával szinte, ahogy még semmit sem szerettem. - Mindig maradt valami izgalom, valami a mi belémtört, és egy nyugtalan harckészség, hogy a pártjára álljak. Ezt valami bágyadt, mosolygó sorsbanyugvással engedtem ki a kezemből. - Azt gondoltam: Ha most meghalnék, az emberek már sejthetnék mit akartam. És talán ez már az 'új dráma'. A mi új drámánk! - Írd meg mit gondolsz róla. Ha ráérsz részletesen. És nem csak a kifogásokat. Ennél jólesik ha szemedicsérnek (ami máskor soha). És ez különös és nem értem még egészen, hogy mért. Ugy érzem magam ebben mint egy ujonjött, ujszülött akit becézni kell. - Azt mondják (Gruber Emma), hogy néhol túl rövid, vázlat szerű. Az olvasóban vágy, követelés van: ennek nagyszerűnek, kolosszálisnak kellene lennie - sokkal teljesebbnek. Neki igaza szokott lenni. (A hetedik ajtó kinyitása előtt és az öltöztetés előtt). - Mégis nem dicséret ez a kifogás? Nem így kell annak lennie, ennél a darabnál? - Írj róla. - Még valami. Kijőne hogy mért kell Juditnak a többi után menni. Azt hiszem nem. Az emberek azonban nem érzik az értelem hiányt mert a mese szuggesztív és "hiteles". - De ez nem mentesség, ugye?

Szóval írj róla, ha ráérsz. Sokat. Majdnem azt mondtam: szépen. Most már úgy a jövő perspektívájából látok mindent. Ennek már mindig meg kell maradnia. Valahol felment már valami függöny. Látnak. És nem szabad már akárhogy mozogni. És minél jobban szorítanak le a jelen színpadjáról - valami önvédelmi ösztönből - annál jobban húzódok be ebbe a magam a jövőnek tartogató pózba. Ami azonban úgy érzem nem póz csak komolyság és tisztaság. Öntudat és súly. - Ha nagy bűn történik beidézik a tanukat. Ha történt egy munka vagy tett ami amit nagynak érzek - minden körülfekvőt is beidézendő tanunak érzem és megtisztítom. - Erre az ábrándozásra szükségem is van mostanában. Valószínűleg nem tudod még, hogy hivatalosan visszaadták "Az utolsó napot", hogy - bár elfogadta a bizottság - nem fogják játszani. Sem most, sem jövőre. Érdektelen, homályos, zavaros. Rafael kivételével papiros alakok. Kívált Simonettó teljesen üres, holt, érthetetlen. - Szóval nem tudom mit fogok csinálni avval a darabbal. Komolyan fogok ezentúl foglalkozni a német színpadokon való elhelyezéssel. - (A Nemzetinek "persze" megmondtam hogy engem nem látnak többet. Amit ők persze nem éreztek legkevésbé sem csapásnak. - A verseimet ki akarom adni, hogy megszabaduljak tőlük. A Nyugattal okvetlen meg lehet kötni azt az üzletet melyet Edith megirt.⁶ És az nem lekötelezettség még csak nem is kölcsön, mert a kiadásnak egy roppant gyakori üzleti formája. Köszönöm Gyuri a felajánlott kölcsönt és ha szükségem volna rá és tudnám hogy különös áldozatodba nem kerül hidd el semmi scrupulusom nem volna. Hiszen nem nekem kell hanem a könyvnek. De nincs szükségem rá azt hiszem. Ha a deficitet nem tudnám fizetni majd, még mindig beszélhetünk róla. - A mesék és misztériumok kiadásáról még beszélünk, ha megjössz.⁷ Averzión van a potpourri könyvek ellen. Szegényesnek, stiltelennek érzem. Lesz még egy misztérium és 1911-ben jöhet az. - Majd még beszélünk. Hiszen őszig ráérünk. - Azonban, ha olyan kedves vagy és felajánlod, akkor majd kérek pénzt tőled a Szélpál Margit⁸ és az Utolsó nap német legépelésére, hogy német vidéki színpadoknak és német kiadóknak elküldhessem. Evvel komolyan akarok törődni. És verseket szeretnék írni. Sok "daltartozásom" van még - ebbe a kötetbe való és nem tudom március végéig megírom-e. Mert tovább nem várhatok a kötettel. Kiesnék teljesen a szezonból. - Hát ez van Gyuri. És azt

mondom neked hogy aki kialhatja magát és nem kell reggel 8-kor iskolába mennie és még délután is - és a szabad vasárnap délelőttöt fáradtan elhevernie hanem dolgozhatik - az ne panaszkodjék! Hanem szíve mélyéből imádkozzon hálát, még örülni se merjen olyan nagy dolog legyen neki. És vállalja a szabadságot. - "Genie ist etwas was man auf sich nimmt" - mondta egyikünk W.⁹ - Freiheit ist etwas was man auf sich nimmt - mondom én akinek nincs. De annak érezném. - Gyógyulj, láss gyönyörködj és szeresd a szép asszonyokat. Bár (egy születő versem egyik sora:) "Az asszony csak asszony, de meg kell halni ..." ¹⁰ Más mondani valóm nincs, csak az hogy árva művészetem néha elhagyatva érzi magát nélküled. Szervusz. Üdvözlöm a tengert.

Herbert.

A Karamazoff ugye nagy darab föld. De mégse jó regény. Ennél az egynél éreztem, hogy a forma hiány még Dosztojewszkinél is hiány. Tragikusnak éreztem. Talán ezért nem tudott a hetedik körbe bejutni.

4.

Budapest

Nagy János u. 15.

Szeged, 1910. március 24.

Kedves Gyuri, Hát jól van ez így. Most még csak abba a "Stadiumba" kellene eljutni, hogy ez ne is legyen probléma. Illetve minden legyen probléma. Hanem, hogy ezt a félreállásodat ne érezd már valami nagy tettnek, vér árán nyert csatának, melyért sajnálnod kell magad, melyre sokat kell gondolni és róla sokat beszélni. Hanem ez legyen a természetes állapot. Asszony csak asszony. És vannak aztán barátok és bajtársak. Sőt a kozmikus helyzetet sem kell, hogy teljesen megváltoztassa. Bár egyelőre higienikus volna. Csak az emberekhez való belső viszony legyen más. Van kevés barát és bajtárs - a többi ember: téma, mulatság, lépcsőfok, levegő szemét. A legjobb esetben nekem álom, víziom. Ha kinos, felébredek. Hogy ez együtt jár egy belső produktivitással, azt annál is inkább hiszem, mert meg van rá az

általános tapasztalatom. Már a Halálesztétikában megírtam (sok minden van abban a bűdös könyvben)¹, hogy a realitás viszonylagos érzés. Minél nagyobb a realitás érzése bennem annál inkább érzek álommá higulni mindent magam-körül. - Még valamit akarok csak mondani. A mi kettőnk dolga ezen az úton feküdt. (Én is megtettem sőt teszem még). Mert a mi viszonyunk keletkezett egy magasabb végcéljainkból eredő szükségességből. És mi ketten az öntudatlan, vegetatív egymásban pihenést, kontúroldó összefolyást pusztán önmagáért - sohasem találtuk meg, nem is fogjuk. De hiszen nem is akarjuk és ez elől menekültünk.²

A P. Ernst ügy³ úgy érzem hogy jó korszakot fog hozni. Végző eredményében mind a kettőnknek. Ignotust a felesége talán nem is értesítette.⁴ Edithnek telefonáld meg (ha még lehet) hogy péntek este érkezem. Kérlek gyere péntek este Edithez a verskötet⁵ végző megrendezése kritikája stb. miatt. Péntek este viszontlátásra.

Herbert

5.

Hospiz des Westens

Berlin

Marburger Str. 4. —

Bayreuther Str. 45.

Budapest, 1910. április 11.

Hát huszonötéves volnál. Ez furcsa dolog és nekem mikor a nyáron énvelem történt meg eszembe jutott a Petőfi "és vállamon 25 év van már"-sora. És én a gyermekségemmel hasonlóan vagyok mint Edith de nem annyira az objektumokra emlékszem mint a hangulataimra; oly elevenen, hogy én mindig valami szégyenlős csodálkozással konstatalem hogy abban a korban vagyok már melyben mások már csodálatos dolgokat csináltak, ember volnék már vagy mi a fene. De még objektívebben, igazábban érzem ezt ha a barátaim vannak sőt multak 25 évesek. Én már ekkora emberekkel barátkozom! Nagyszerű! - Hát Isten éltesse borzasztó sokáig mert a magunk fajta embereknek sok idő kell valamiként nem tudnak rövid

kísérletet írni - stb - érted. - Én azonban frivol lettem. 1. megírtam első tárcámat a Sirkövet, mely nagyon rövid lett.¹ Vannak benne szép dolgok mégis nem tudom jó-e. Edith azt mondja: nem. Nem jön ki. De ő tudja a pointeket előre és ezért nem onnan jött neki ki, miért azt gondolja: nem is jöhet. 2. Megfeleltem a cikkedet.² Azt hiszem nem baj Paul Ernst általános theoriája az első fele, ami inkább a darabról szól a második. - "Paul E. első drámáiban is megvan ez a dissonancia" - eddig a mondatig tart az első rész. Azonban én egy hozzáfüggesztett mondatral kikerekítettem. "Ime P.E. drámai világnézlete, melyből a valóságstól független, saját törvényei szerint külön életet élő, abszolút dráma, a Brunhilde is eredt." - A következő rész elé is írok természetesen egy áthidaló mondatot. A fordítás elég jó. Szilasinak³ különben nagy sikerei vannak. A legnagyobb, hogy Babits írt neki egy levelet (megmutatta persze) feleletül arra, hogy ő kéri írjon a könyvről, melyben a legnagyobb elragadtatással ír a könyvről. Azonban a Kékszakállúnak csak a prologusa fog együtt jönni a cikkeddel. (csillag alatt jelezve a darabot) - mert külön akarják kiadni mint a Színjáték műsorát.⁴ Az előadásra vonatkozólag zavarok támadtak. Olyan ocsmány, kis, piszkos pesti pletyka historiák hogy röstellek zavarni velük Berlinben. A lényege az, hogy Bárdos tudtul adta nekem hogy Sziklai és ő, tehát a Színjáték "oly rossz viszonyban van Bánó-cival, hogy nem vállalja a rendezését egy matinén.⁵ Én persze felfüggesztettem erre a Kékszakállú ügyet és szolidaritást vállaltam Lacival. Ő, Bárdos nagyon sajnálta de akkor a Kékszakállú nélkül lesz még a matiné, hiszen az eszme már meg van patent nélkül és egyfelvonásos van dölgivel. Még nem beszéltem Lacival erről. De a darabot azért kiadják. Oly idegen és érthetetlen nekem ez a pletykapolitika, hogy egyáltalán nem tudtam benne eligazodni. - 3-ik számú frivolságom, hogy ime legkomolyabb verseim egyike megjelent a Hétben.⁶ Csak az "vigasztal", hogy most már a Nyugatot sem vehetem komolyabban. Hát ilyen dolgok vannak. - Nádaí⁷ azt üzentette nekem, hogy mégis a "Világba" fog írni a könyvedről és legalább 40 sort kierőszakol tőlük.⁸ Nádaí igazán derék ember (nem csak ezért mondom) egyre jobban becsülöm. És ő is egy nagyon jellemző pesti eset. Olyan, mint az, hogy az "Ujság" Ambrust kroki írónak szerződteti. Nádaí aki egész komoly

kvalitásaival írja a Hét jargonját és ezt a "kritikai műfajt" olykor igazán komollyá és értékesé teszi. Azt hiszem sehol a világon olyan komoly és értékes kirokikat mint minálunk nem irnak, mint ahogy nem is irnak sehol olyan komolytalan és értéktelen essayket és könyveket. - De hagyjuk ezt, mást hurt! Kedves Gyurikám légy szíves és gépeltesd le számlámra a Szélpál Margitot ujjabb 4-5 példányban minél hamarább. 30-35 márkába fog kerülni és én most nagyon sok pénzt fogok keresni és igazán léhaság és nagy lelkiismeretlenség tőlem, hogy annyira nem törődöm vele, hogy Brahmon kívül be sem küldtem még sehová.⁹ A fordítomat megsürgettem. És komolyan gondolok rá, hogy hozzáfogok a Halálesztétika németül való ujraírásához. Ami talán nem fog nagyon sok fáradságomba kerülni. Dolgozni kell, egye meg a fene! Hát gépeltesd le kérlek. Szeretném már ha valamelyik német premièremről irnál egy előkelő német lapba. Azt hiszem, már régidőből hozott szentimentális "álomutólérés" érzésünk volna. Szép volna. - Különben mint mondtam élj 80 usque 90 évig ez kötelességed és irj nekem nemsokára. Szervusz - Herbert. !ford.

Elfelejtettem megírni. - A Brunhilde cikk nagyon jól van írva. Rám nagy hatással és befolyással volt. Kivált az amit a dráma immanens törvényszerűségéről, szükséges absztrakciójáról mond. Nagyobb hatással, mint a kávéházi beszélgetés. Most úgy képzem magamnak mint a grafikát. Szükséges és következetes, végigvitt absztrakció a színektől. Persze a hasonlat nem teljesen alkalmazandó mert a "színek" - nekem szükségesek - de tudod mit gondolok.

6.

Berlin V.

Bayreuther Str. 45.

Budapest, 1910. április 27.

Kedves Gyuri. Irtam nekem egy roppant hosszú levelet melyben részletes pesti riport és sok 'belélet' volt. De azt nem fogod megkapni mert úgy dobtam be, hogy nem volt rajta ucca és ház-

szám. Borzasztó dühöngtem és ha a fejem levágják se tudom újra írni. Edithet kértem, hogy az eseményekről referáljon és küldje el második tárcám mely szép. "Mosolygó tündér Ilona meséje".¹ - A Sirkő ocsmány lett. A két könyvet Nádainak és a Szinjátéknak kértem ahova Feleki fog talán írni.² Őt és Nádaít unszoltam tudod, ha más emberem nincs. De miért nem ír Leo és Baumgarten?³ Itt nagy a csend csakugyan, amit tudtam előre. Csak nem búsit? !! - Persze az ember gondolja titokban talán mégsem lehet elmenni mellette. De ha megtörtént: Eb ura fakó! - Különben várni kell. A kritika amúgysem gyors nálunk és a te könyved nem "uti olvasmány". Én nem vagyok jó ellenőrző, hogy irtak-e már róla. Majd tudakozódok Osvátnál aki mindent tud. - Halld e hírt. Bárdos nagyon tisztességes ember. (Még Ed. is megszerette). Bánoczival úgy intézte, hogy a darab nála maradhatott - volna. Azonban úgy fordult, hogy a Nemzeti felkért! hogy adjam be. Azt feleltem: a Szinjátéké. Bárdos ezt megtudván rábeszélte hogy adjam a Nemzetinek. Én beadom. Jövő szezomban. Ha a bizottság stb.⁴ - A Szinjátékot el fogom neked küldeni. A Brunhild már egészen jött. - Dolgozol? Kikkel érintkezel? Én úgylátszik fáradt vagyok. Kár a levélért. Majd legközelebb megint.

Herbert.

7.

Berlin W.

Bayreuther Str. 45. II.

Budapest, 1910. május 11.

[a Szinjáték levélpapirján]

Kedves Gyuri, már első levelemet is ezen a gyönyörű levélpapíron írtam, amivel e lap iránt szimpátiámat is akarom szimbolizálni. - "Sie meinen's gut mit uns" - illetve az egész talán annyibul áll, hogy Bárdos tisztességes ember. Ami ujabban úgy sejtem neki sem válik egészségére. De hát addig is - szép a levélpapíros. Gyurikám az nagy katasztrófa volt, hogy azt a levelet cím nélkül küldtem világgá. Először mert minden szép és fon-

tos meg volt benne - (nagyon hosszú volt) -, másodszor mert mindennek hiábavaltsága annyira elernyesztett engem, hogy mindmáig képtelen voltam neked másikat írni. Ezt te bizonyára érted. Ha azt a levelet megkapod ez talán már a harmadik is volna. A levelezőlapon nagyon kurtán referáltam a dolgokról. De talán a fő meg volt. Ujabb mi van? A Renaissanceról máig sem tudok biztosat. Azonban a bizalmam sőt kedvem nagyon megnőtt. T.í. maga Jászi Oszkár biztatott, hogy írjak bele bizonyos tekintetben felelősséget vállalván és azt mondja, hogy komoly lapnak indul, szervezi az irányító embereket sőt neki is része van benne és ez úgy látom a társadalom tudományi körnek egy újabb lapja. Többet és részleteket nem mondhatott mert beszélgetésünk a városligeti tó hidján történt és éppen akkor egy csinos nő, egy járatlanabb sétányútra befordulván napernyőjével egy félkört ir le felénk. Mire én sietve elbúcsúztam, nehogy kénytelen legyek ellenőrizni hogy Oszkár csakugyan hazamegye amint nekem mondta, vagy járatlanabb sétányutakon gyógyítja-e még fejfájását mely őt mint mondta a városmajorból a városligetbe csalta. Hja a politika. - Szóval komolyan. Azt gondolom Gyurikám, hogy azt amit mi egyszer a Magyar Szemlével terveztünk nyélbe lehetne ütni a Renaissanceal. Üljünk bele teljes szélességünkben. Akkor azt hiszem bármennyire terjedelmes is a lap kiszorítjuk belőle azt néhány obszcurus posztkát amelyik hemzseg benne, nyilván azért, mert nem volt szegényeknek kívül iratni. De a lapnak szép a kiállítása - úgy látom, hogy szimpátiával fogadják, a T.T.T. révén van valószínűleg egy kész közönsége és (én ugyan még nem kaptam) - állítólag tisztességesen fizet. Kell még valami? A legfőbb pedig az, hogy még a Nyugatnál is terjedelmesebb és bizonyára a legnagyobb dolgok számára is van hely. Azonkívül az az irodalmi vigéc aki nálam járt és aki nem volt antipatikus úgy beszélt, hogy "rendelkezésükre bocsájtjuk a lapot" - (Kettőnket együtt aposztrofált mindig.) Én holnap írni fogok Babicsnak melyben megkérem, hogy vegyen részt. Ő sokat író ember, akinek bizonyára jut ide is.¹ Hát próbáljunk szerencsét. A sok politika és szociológia nem szimpatikus szomszédság. De hát ahogy lehet. Az irodalmi részt foglaljuk le legalább a magunk számára. Küldj valamit. Sőt írj valamit a következő számba. Én is fogok. Sőt nem lehetetlen ([h]a izlésesen lehet megcsinálni), hogy a "Marianne országát" átviszem.² Különben jött

rólad egy szép, nem nagyon jelentékeny, de igaz és jó kritika. A vége "az értékelés" persze gyáva kicsit.³ Ezeknek az embereknek még a más személyéért sincs önérzetük. Mindegy. Disznóság, hogy hogy hallgatnak. Eddig rösteltem utána nézni de most fogok. Amennyire persze én ehhez értek. Feleki kritikája amint mondta azért késik mert egy nagyobb, komolyabb és "nagyon jó" dolgot akar róla írni és az most nem megy olyan gyorsan mint máskor mert vizsgálják. Hígyjük el neki? - De ő bizonyára fog írni. - Nádainak éppen most irtam, a kritikát reklamálván. Bánóczt is mozgósítani kell. Iratok vele.⁴ Csak tudnám, hol elhelyezni. Mi lesz a Lloid-bel kritikával? ! Eisler már rég megírta volna! - Mért nem ír Baumgarten. Persze tárcá kellene és azt Eislernek nem adnak, ha csak másfelől nem tud közbenjáró utat. De írd meg postafordultával, hogy Baumgarten íre, hogy irathassak Eislerrel.⁵ Szilasival is fogok iratni. Talán a Budapesti Szemlébe? Legközelebb felmegyek Alexanderhez⁶ és megkérdezem, mit lehet a Budapesti Hirlapnál csinálni. (Bánóczt legrosszabb esetben magam viszem fel a Független Magyarországba) Más most nem jut eszembe. De talán fog. Tudod hogy összeköttetéseim nincsenek. De a fene egyen meg minden ál és bánom is én ha nem álszemérmet. "Ez a jó úgy"! - Különben a Renaissanceal és a Szinjátékkal kapcsolatban alkalmam volt konstatálni, hogy mégis van a Te nevednek és az enyimnek is úgy látszik egy csendesen terjedt, de viszont magától-értetődően súlyos jelentése. Nem tudnak már új lapnál elkerülni sőt első helyre tesznek. Úgy látszik, láthatatlanul bár van körülöttünk egy fiatalság. Van valami, a zaj és csatározás kétsége és problematikussága nélkül való, kényszerítően, érinthetetlenül nőtt súlya és előkelősége sőt talán ismertsége is a nevednek. Mintha csak nem beszélnének róla. Különben ez is mindegy. Semmi okod esetleges keserűségekre nincs, melyet most feltételezek rólad, mint ahogy minden anyaszülte emberről fel kell tételeznem ilyen esetben. Hiába "tudtad", hogy csend fog járni a kötet nyomán. Pedig bizonyísten stilszerűtlen lett volna másképp. Ez után a könyv után, hogy képzelsz te zajt, izgalmat nálunk. Hiszen nem támadtál meg senkit - azt hiszik. Akik pedig talán érzik - legkevésbé beszélnek róla. No mindegy. Azt hiszem Gyuri lesz itt egy lapunk. Gyerünk, nézzük mit hoz a sors. És dolgozzunk. Nekem erőfeszitésembe kerül a munka most.

Itt nyár lett. Meleg, piros, zöld, sárga és szagok és dörgés és köpenyeg nélküli asszonyok és mindez oly rettenetesen keserves és fárasztóvá tette számomra az iskolát, hogy azt ki nem mondhatom. Ideges vagyok és talán nyári nagyobb munkák fénye vakít már, vagy más oka van de nem tudok egész komoly munkához jutni és ami apróságot csinálok nem jól sikerül. Sőt oly rosszul, hogy rettenetesen keserves sőt veszedelmes időm volt, tehetetlenség félelem és undorodtam magamtól. Csavarogtam is, Edithtel is sokat voltam. Keveset aludtam. Mind ez elfárasztott. De most irtam egy kis novellát amelyik azt hiszem szép. "Leporello halála" a címe. Neked kedves lesz ha a megcsinálása tetszik mert a témája részben a te témád is - és egy közös beszélgetésünkől ered az első ötlete. A tündér Ilona hogy tetszett? Be lehet venni a kötetbe. Majd ezt is elküldöm. A többi tárcát is, hogy Te is mondjad, hogy rossz. A Talán holnap okozta ezt a krízist melyről eleinte azt hittem, hogy jó és Edith jóvoltából derült ki az ellenkezője.⁷ Ezeknek a dolgoknak az is oka egy különös idegassociatio miatt nem tudom már koncentrálni a figyelmemet a munkára. Valahányszor t.i. annyira belelovaltam már magam, hogy melegen lesz és már mehetne a munka, akkor a "melegség" révén az irandó új darabom jut már eszembe.- Gyuri azt akarom mondani, hogy Brunhild cikked nagyon izgatott és sok mindenfélét izgatott fel bennem. Két ponton: "a hegyi levegő" és a bűnvállalás mint az "egyénség", a "forma" feltétele stb. Nem tudok már erről részletesen írni. Külön láttam itt egy Gawan című misztériumot a németektől⁸ ami már okvet Paul Ernst iskola. De ez a darab, bár mély az eszméje, nem jó. Nem szuggesztív és nem plasztikus a művészeti érzéki főeleméből a saját céljaira fordítva sincs semmi sem. És elszalasztott dolgok. Erről valamelyik lapba írok majd. Az utolsó nap fordítása nemsokára kész. Majd olvasd át ha ráérsz, hogy hogy hat németül. Le van gépelve az Sz M? Mibe került? Ne légy keserű, hanem dolgozz. Hiszen még sikereink is vannak és még Málinak is nagyon tetszettél. Mit akarsz? Ugye? Nekem írj. Pótlevél nemsokára megy. H.

Kedves Gyuri, rettentő sok, komoly mondani valóm volna de szintem nem izolálódik már levéllé. Egyre jobban olyan veled egy hajóra jutottságot érzek hogy minden életmegnyilvánulásom valahogy neked is szól. És mint ahogy ép az egész cikkedet¹ nekem szóló levélnek éreztem, ha igaz levelet akarnék neked írni, összes műveimet kellene megírnom. Úgy valahogy vagyok mint a szerelmesek akik egész életüket szőröstül-bőrostül egymásnak dedikálván, mindenféle külön vallomásra képtelenek és társalgásuk csak üzleti ügyekre vonatkozó vagy a legprimitívebb becéző szavakból áll. És még valami van. Neken most már "szépirodalmi" (iróniát érzek ebben a szóban) műveimet kellene megírnom. Mióta közösnek érzem principiumunkat, valahogy rádbiztam teoretikus kifejtését és egyre kevesebbet filozofálok (ami nagy erőmegtakarítás). Sőt mint ujabban észre vettem nem is tudok már. Ez egy próbája annak, hogy nem az eszmék kedvéért voltak a gondolataim. Ott is küzdöttem mert nem volt más, most átadtam neked ezt a pontot. Tegnap este kérdezte tőlem Ady, hogy mért írok meséket. Ne írjak. Az csak amatőröknek való. Egy félévvel ezelőtt is, nagyon jól, túlságosan jól megtudtam volna neki mondani mért, írok. Most nem tudtam, és eszembe jutottál és éreztem, hogy ez az én hallgatásom valahogy végérvenyesen neked átadása a szónak. Szóval nehezen írok és hamarjában nem tudom mit. Azonkívül rettentő sok a dolgom, és nem érek rá. (Iskola év befejezés, undorító, fárasztó, utolsó tanítás stb.). - Gyuri a cikked nagyon, nagyon szép. Mit mondjak róla? Ha mesterségünk fordítva osztott volna ki nekünk akkor valószínű hogy nagyon hasonlóan én irtam volna meg. Irva is sokkal jobban van mint a régiek. De éppen azért. Vannak benne passzusok melyek amellettt hogy tisztára a te hangnemed és ritmusod teljesen pregnánsak, világosak és plasztikusak. Következés tehát, hogy nem szükségképpen való a te bonyolultságod és homályosságod. Mint ahogy azt, amit más cikkben modernnek volna hajlandó elfogadni az ember, ebben a cikkben (csak 2 helyen) határozottan és bántóan hibának érez. Gyuri ne-

ked meg kell tanulnod írni. Elvégre ez céljaidhoz egy nagyon fontos eszköz. Kötelesség. Elhatároztam, hogy amint az iskolától megszabadulván rá fogok érni, előveszem egyik cikkedet és előveszem rejtett imitálva stilizáló tehetségemet, és átirom olymódon egészen a te hangod legyen de frappánsan, felfordítóan világos és egyszerű. (tegnap Ady rólad is beszélt nagy szeretettel és lelkesedéssel és nagyon szidott, hogy nem tudsz írni. - "Lám Hatvány az kitünően ki tudja fejezni magát, igaz, hogy ez a veszedelme mert kétségtelenül kifejezi, hogy nincs mondanivalója" - Ez a véleménye az egész bandáról. Odatévedt Fenyő Maxi² az asztalhoz. Kicsit ittunk volt már és úgy rámásztunk szegény kis zsidóra, hogy hét-rét görbedve menekült. Utálja a Nyugatot. "Képzeld", hivatalt fog vállalni a betegségleyezőpénztárnál csak, hogy megváltsa magát ettől az eladottságtól. A Renaissanceot Révész Béla szerkeszti és a harmadik számban Ady egy nagy cikke jön.³

Az "esztétikai kulturáról" még csak azt akartam mondani, hogy valamit nélkülöztem benne. Ezekről a dolgokról régebben beszélvén, az új életformáról és új művészetformáról a középkorral hoztuk párhuzamba mondván, hogy az "egység" egyik megnyilvánulása az egy síkra hozása a dolgoknak (A dolgoknak, nem minden dolog elsüllyesztésével teremtett tabula rasa ez a sík). A középkor naiv realizmusa magcsinálta ezt az egységet avval, hogy a menyország és pokol csak geográfiailag kissé távolabb eső részei voltak a földnek. A renaissance a halhatatlanság ideával (erről már beszéltünk). Mi bennünk, bennem például ez az egység újra helyreáll olymódon, hogy pokol és menyország nem jön ugyan le, de a föld megy fel. Lélekszimbólum és léleksors minden. Egy anyag minden: "érzés és tájkép", gondolat és köröttem történő életesemény, álom és való. Egy anyag, mert egyformán a lélek sorsa és annak megnyilatkozása az pedig van! egyetlen egyféle-képpen, misztikusan előre irt uttal, követhetően és eltéveszthetően minden hangulattól függetlenül van a lélek és sorsa - de való és álom egyformán megnyilvánulásai és egyformán megnyilvánulásai vagy függvényei. Ezért írok én meséket! Most tudtam megmondani. Formában szimbolizálván, hogy az operenciás tenger nem hasít dualizmust az én világomba. Ideát is mese van. odaát is valóság. Ez az egység érzem lehet új kultur öntudat. Ez nem

"esztétaság", mint ahogy én sohase is éreztem magam annak izolálva és magányosan a dolgoktól. Sőt az én miszticizmusom az, hogy mindenhez közt érzek. Én nem is csak a művészet formáin belül érzem ezt az egységet. Adynak mégis igaza lehet. Nem jó mesét írni. Egy az anyag, de az ember ezt az (úgyis ugyanegy izű anyagot) a "valóság" feléből közölje mert az közölhetőbb; ott nem csak hirdetni hanem felfedezni, megmutatni lehet. Lehet kapcsolatot teremteni és sok emberhez szólni. Gyuri - nem tudnám értelmesen megmagyarázni most - de azt gondolom. Az ember magányos de X. vagy Y. nem. Viszont az embernek érzem magam, akkor úgy is mindnyájan vagyunk személyemben. Ez a magányosság más mint az elernyedtt esztéta magányosság mely gyakran félelmében egy tömegeszme alá rendeli magát mint a katolicizmus vagy a szocializmus.

Különben Gyuri (erről egyszer majd részletesebben írok) én úgy érzem, hogy én a "Nehéz emberek"-ben, új darabom címe,⁴ ennek az új embertípusnak tragédiáját fogom megírni (A tragédiát most a legdicsőítőbb értelemben vedd.) - Azé az emberét aki kegyetlen, és a változó élet változó alkalmával hangulataival szemben szinte oktalan mindig egyforma másíthatatlan muszájokkal jár a világban és meghal mert belül így végződött és ami a fő, a körülmények (a legjobbak sem) nem tudtak rajta segíteni de az ő lelke törvényszerűsége nem csak az ő szemében, hanem tényleg is úgy formálták az életet, hogy egy szükségyszerűen előidézett realis cselekvés végrehajtsa rajta az ítéletet melyet eleve és kezdettől fogva hordott magában. Mindez egyszóval, hiszen tudod, Edith. - Azt akarom megírni, amit az Utolsó napban kezdtem. Simonetto hiszi, hogy meg fog halni. Meg is hal. Éppen ez a hite idézi elő. Sőt csakugyan a rossz csillagzat öli meg, hiszen amiatt késett el Astorre. Te ezt érted. Hogy vetitődik ki a lélek a világra, de nem mint hangulat, szemlélet hanem mint valóság, esemény sors, mely ölhet is.

Mára talán elég is lesz. Nekem nagyon jól jöttek ezek a te írásaid. Én részben muszájból és mert valahogy úgy történt felapróztam magam és nem dolgoztam egész komolyan. Nagyobb baj az hogy elvesztettem egy időre szem elől ezeket a végső pontokat, perspektivákat. Ideje, hogy felizgattad bennem. Mert a lélekformálás nagy fájdalom nekem. Nem csak művészetben. Én minden este gyötrődöm amiatt, hogy ma megint nem úgy cselekedtem,

nem úgy viselkedtem, evvel vagy avval nem úgy beszéltem ahogy nekem, éppen nekem kellett volna hogy még mindig nem az én stílusom.

- Hát most még apróságról: A Leporellóban igazad lehet. Hogy Don Juan kalandja Margaritával oly különös és súlyos, azt én nagyon tudatosan csináltam. Tudniillik ha egy közönseges szerelmi kalandot bocsájtok előre, akkor don Juan kérése, hogy ruhát cserélhessen nem plausibilis és külön "magyarázatra" szorul - Evvel az első kalanddal be van már állítva az ő kereső, titokvágó volta. Ez jól van csinálva Gyuri. Nem hiszem, hogy ezen már változtassak. De azt hiszem, hogy a don Juan misztérium hiába hullt le evvel már a második témámról mégis csak meg lesz. És igazad van. Ami ebben don Juanból van az a misztérium don Juanja. Én attól sem riadnék vissza, hogy ugyanezt a Margarita kalandját irjam meg. - A többi novellát ha nem küldöm hidd el azért, mert olyan rossz hogy szégyelem. Különben még csak a Sirkő van. Most irtam egy "Igazságtalanság" címűt. Jó. De egész új féle. Most a te könyvedről. Itt tulajdonképen semmit sem lehet tenni. Mert úgy látom, hogy még a számos és jó kritikák sem elegendők egy könyv népszerűsítéséhez. Ahoz valami különös hang kell mely a te könyvedről szólva nem használható. Különben konstatáltam, hogy te itt irodalmi körökben egy "Márka" vagy mint Edith mondaná és tulajdonképen nagyon ismernek. Nincs baj. Kivált most. Mekkora munka perspektívák vannak előttünk! Szegény szomszédjaink egyik "témától" a másikig élnek (mint máról holnapra) És ez a cikk nagy dolog. Kissé rösteltem mert mostanában nem voltam méltó hozzá és lemaradtam. De engem sem kell féltetni. Meghatott, hogy mottónak használtál. Egy nagy cikk vállán (a helye is olyan) magasan volt.⁵ Pénteken előadást tartok a művészházban a zenei szépség evolúciójáról.⁶ Waldbauerék fognak muzsikálni egy modern zeneest stb. Nem volt más. Muszájt végre beugranom. Hiába. Nagy harcban bal kézzel is kell verekedni. Ritoók Emma fog írni a könyvedről. Azt gondolja, hogy leközlík⁷ Eislert a Neues Pesterre elküldöm. De neki nincsenek ott összeköttetései. Nem olvastam még Baumgarten cikkét. Leo-é nagyon szép volt. De nem szolgálta célját. A könyvedről tulajdonképen nincs benne szó. És van benne egy nagy logikai elcsuszás (Az kétféle kritikus akit az elején definiál nem az a kétféle kriti-

kus akiről később beszél). Különben igaz és mély dolgokat mond rólad is és nekem rendkívül tetszett (Irva is jól volt.)⁸ - A jóírási most bizonyos szempontból kezd fontos lenni nekem. Ne legyek itt tamadható saját fegyverükkel lehet őket csak agyon verni. - Mondd Gyuri mi van a Szélpál Margittal? Legépeltetted máh? Kérlek csináld ezt meg. Törödni kell. vele Hátha akad kiadó? Az Utolsó Napot nem fogják játszani. Ellenben Farkas Pál, Pekár Gy. és Szilágyi stb. darabjait.⁹ - Kérlek gépeltesd le. Igaz. A színjáték kér, hogy egyik nyári duplaszámában (az angol drámáról) te Keats, B[rlowning és Swinburne drámáiról írd, együtt és összesen ne legyen több 2-3 nyomt. oldalnál. Valami lírai elmékedést. Én a francia számba Gide-t vállaltam el. De nem akarok már ilyeneket írni léhaság. Kérlek vállald te de ezt 2 héten belül be kell szállítani. 2 nyomtatott oldalt André Gideről. Én bejelentem nekik. Kérlek írd meg.¹⁰ Hát ez volna. Disznóság, hogy mennyit írok. Pedig igazán még sok minden volna.

Edith üzeni, hogy ő nem fog írni mert kedvetlen, vizsgázik és nincs mi lényegeset írjon. De te írd ha ráérsz mert nagyon ráfér. Én is kérlek hogy írd neki. Nagyon ragaszkodik hozzád és roppant bántotta, hogy nem írtál neki és számos neked szóló levelet - dugott az asztalfiókjába.

Hát szervusz. Erőszakosan hagyom abba mert sohse lesz vége. Írd azért nemsokára.

Herbert.

9.

Berlin W.

Bayreuther Str. 45.

Budapest, 1910. június 20.

Kedves Gyuri - Tulajdonképpen csak azért írok neked máma mert egy másik levelet is írtam. Elbúcsúztam Zoltántól. Hogy mért azt nem tudnám megmondani. Nem is lehet talán. Belőle indult ki. Talán a mesterségünk vitt nagyon szét. Nem bírom ugyan végérvényesnek érezni és csak "nagy vakációnak" érzem, nagyon nagynak. De hát ezért más a barátság mint a szerelem. Több. Általában rám

jár kicsit a rud. A Nemzeti drámabíráló bizottsága nem fogadta el a Kékszakállút. Azonban a Farkas Pál, Pekár Károly, Lenkei stb műsorhoz még Benedek Marcell darabjait is fogják játszani.¹ Deutsch - Kemény a forradalmár Ady ügyön elkeseredve kijelentette, hogy soha többet szépirodalmat ki nem ad tehát a meséimet sem adja ki.² Hát így van. Az éjjel ugyan csavarogtam és 1/2 8-kor reggel jöttem haza és 1/2 9-kor vizsgáztattam már 2 tárgyból. De azért nem árt ez nekem. Rám fér megint egy kis keserű keménység. Eisler megírta a kritikát és már Atyádnál van. Ritook Emma megígérte, hogy írni fog. Feleki már megírta, azt bizonyára olvastad. Most még Nádaít fogom ráhajtani. Neki eddig egy pedagógiai munkán kellett dolgoznia, hogy kinevezzék. De már megtörtént. Én a városi iskola igazgatójától megrovó levelet kaptam mert a minap nem mentem be és nem is üzentettem. Azt mondta, nem vagyok használható tanár. Hát a városnál lóttek az állásomnak. Azonban az államnál talán lehet valamit csinálni. Már jártam a miniszteriumban. Ha le lesz gépelve Szélpál Margit írj és majd megbeszéljük mit csinálunk vele. Egyet vigyél magaddal. Egyszer talán megkérheted P. Ernstet, hogy olvassa el. Az "Utolsó nap" fordítóját is elküldöm majd. Ismét nem hiszem azonban, hogy néhány éven belül belőlem valami legyen. Illetve belőlem csak, de "az ügyem"-ből semmi. Minden esetre nagy fiókos íróasztalról kell gondoskodni kézirataimnak számára. Szervusz Gyuri. Hát Zoltántól elmentem.³

Herbert

10.

Berlin W.

Bayreuther Str. 45. III.

Budapest, 1910. június 25.

Kedves Gyuri, ideges vagyok és fáradt. Nem mintha külön új okom volna erre. De a közeledő vakáció mint valami közeledő óriási delej hűz már és nyugtalanít. Türelmetlen vagyok, röviden. Különben száz apró elintézni való és az aggodalom, hogy bizonyára

még száz elfelejtettel több van, mint a hangyák másznak az agyvelőmön. Jövő évi állásomról is gondolkodom. A minisztériumban voltam. Arra gondoltam, hogy audienciára megyek a miniszterhez is. A minisztérium felől nincs valami utad? Ott kellene valamit tenni. A városnál t.i. ha megy is még sokáig tart mert kinevezésről sokáig nem lehet szó. Különben azért ott is utánna nézek. Kinevezések és pályázatok ott már nincsenek. Hanem "Teljes óraszámért" lehetne szöletni az érdemekben. Ezt megteheted Gyuri ha akarod. Azonban azt hiszem, hogy ez csak augusztus 15-ike után lesz aktuális. Ezt majd még megírom. Hanem a minisztériumban ha van befolyásod azt mostanában kellene mozgósítani. Ott ennyi: Dr Bauer Herbert, helyettes tanár a Bulyovszky uccai VI. ker. reáliskolában az Eötvös Coll. volt tagja (apja áll. tanár volt, anyja áll. tanítónő) mint Balázs Béla író, Nemzeti stb - állami ösztöndíjjal egy évig külföldön - írói pályájára való tekintettel, kéri Budapestre való kineveztetését. - Ezt ki kellene küzdeni valahogy. - Kár, hogy zsidó vagyok, vagy hogy régen ki nem keresztelkedtem, mert most már egy talán indokolhatatlan, de leküzdhetetlen "daczból, önérzetből, vagy szégyenérzetből" - vagy mi, teljesen képtelen volnék már rá. - Hát ez van az állással. Az utolsó napot nem akarja Zigány közölni.¹ Beszéltem már róla. Igaza van, ha nem akar külön kultuszt csinálni belőlem. Ezt meg nem kérhetem. De megjött a német fordítása. Kellemetlenül hochtrabend és hazug. Kijavítom amennyire lehet és aztán elküldöm. A Szélpál Margit költségét is. Inkább ennek a gépelését előlegezd majd. Ami a könyvet illeti. Nézd Gyuri. Én nem örülhetek annak, hogy te kiadod. Nem kicsinyességből. Ha milliomos volnál talán egyenesen hozzád fordultam volna. Értesz? tudod, hogy én úgy érzek, hogy nem rólam van szó, hanem egy asztalfiókban heverő könyvről, melyet ki kell adni ahogy lehet. Szóval én belemennék azért ebbe. Csak azt szeretném ha úgy tudnád megcsinálni, hogy ne te adjad ki, hanem valami gazdag zsidó ismerőseidet kapacitálnád rá, hogy azt az 500 koronát amibe a könyv mindenes-tül (szétküldéssel stb) kerülne, előlegezzék. Belemehetnek mint üzletbe is. Mert tegnap tudtam meg, hogy a Szélpál-ból 276 példányt vettek meg készpénzért, és még 80 van bizonyásban és esetleg eladva. Pedig 180! tisztelet példány lett szétküldve amiből legalább 100-an megvették volna ha én nem adtam volna ne-

kik. (Nem is értem ezt a számot. Azt gyanítom, hogy itt egy kis svindli vagy tévedés történt). Szóval a Nyugat még a Szélpálon is nyert! - És most már bizonyos, hogy a következő könyvem okvetlen türhető üzlet lesz. Mondd Gyuri nem lehetne réveden a Franklinnal megcsinálni a dolgot? Mert még ha mi adjuk is ki, ott talán valami alkalmasabb közbenső szerződést lehetne kötni. Belemennék abba, ahogy ők a Szélpált akarták kiadni. Ők előlegeznek mindent. Én kapok 40 %-ot, ha deficit lenne fedezem. Bár ez könnyelműség volna. Mert a most már valószínű nyereséget evvel nagyobbreszt nekik juttatnám. Erről írt meg véleményedet. Hogy melyik könyvet adjuk ki? - Azt hiszem, hogy csak a novellákról lehet szó. T.i. a Nyugattal nekem már van megállapodásom a versekre. Az melyet ismersz. Előlegezés és deficit fizetés. Mivelhogy ők ilyen dologban tisztességesek és nagy deficittől tartani már nincs okom (Jobban reklamirozni mint ők, nem lehet) - nem volna értelme, hogy tőlük a kötetet elvegyem. Viszont én Deutsch- al többet nem akarok szóbaállni. Ismered az én "nehéz természetet". Azonkívül sok komisz és piszkos dolgot hallottam róla. Mondják nem tanácsos vele összeállni. Szóval úgy gondolom, hogy a novellákat adjuk ki. Most már, a te dolgod is lévén, igazán rád bízom, mert magam sem tudok határozni, hogy mi legyen a kötetben. Sokáig nem akartam a misztériumokat belevenni, mert nem szeretem a keverést, szegényesnek tartom. Másfelől nagyon hatalmasodna a kötet és lehetne egy föltétlen könyvet csinálni. De nem volna túl sok is? - Ezt már egészen rád bízom. Te vagy a filologus. Írd meg hogy mit gondolsz. A "Történet a tavaszról a halálról és a messzeségről" - csak Szegeden a jövő héten fog sorakerülni.² De hiszen úgyis csak szeptemberben kell a kézirat. Az Ibolyának meg a Kékszakállúnak sikere volt.³ Kezdenek úgy látszik "az izemre rájönni". A Renaissance nagyon népszerűsödik, (úgy értem szimpatikus az embereknek) és a Nyugatot mindenfelé unják. Írj megint valamit a Renaissancenak. Pénzt kaptál? Kérj tőlük. Bölcs elv, hogy még a milliomos se írjon ingyen mert rontja a vásárt. - Szélpál gépirást megkaptam. Kötetlenül küldték. Majd ha bekötöttem küldök Reichernek.⁴ Egy német kiadónak is kel- lene küldeni. Fontos volna, hogy megjelenjen németül. Általában nem tudom hogy hova küldjem és azt sem hogy kitől kérjek tanácsot. Ezen majd elmélkedünk nyáron. Talán neked is akad valakid

akitől ezt megtudhatnád. Az utolsó nap német kéziratát nemsokára elküldöm. - No most már abba hagyom ezt a levelet mert mindez nagyon fáraszt. Legközelebb majd irok megint.

Augusztus második felében, ha akkor mennél olaszországba valahol találkoznánk. Programom jul. 2-15 Szeged - 15-? Nagyvárad (Erdély) augusztus közepe vagy második fele Körtvélyes. - Jó hogy dolgozol. Örülök mostanában a leveleid hangjának Sőt én-rám is rám férnek. Az apró piszkokat is mint életharcot komolyan kellene venni. Jobban végezhetne velük az ember. Szervusz.]

Herbert.

11.

Berlin W.

Bayreuther Str. 45. III.

Szeged, 1910. július 4.

Kedves Gyuri. Szegeden vagyok és nagy tisztogatás csend vízzel. Majd levélben többet. - Amit a könyvről mondsz jól van. A télig ráérünk részletekről beszélni. Akarod a misztériumokat hát legyenek benne. Én spóroltam új kötetre. De ne spóroljunk. Úgy is anynyi kiadatlan könyvem marad nekem mindig. - Kérlek írd meg annak színésznek a címét egy lev. lapon p.f. mert a leveled Pesten hagytam magam meg elfelejtettem. És ha tudsz néhány ném. színigazgatóság címet megszerezni. Talán Recha férje?¹ Ő rendező akart lenni. Vagy az más? A színházak hivatalos neveit sem tudom. Talán megvannak valami könyvben együtt?

12.

[Weimar]

[Szeged, 1910. július közepén]

Kedves Gyuri, köszönöm a címeket. Rechának uagyan nem tudom fo-

gok-e írni. (Illetve tudom, hogy nem fogok írni.) - Én azt gondoltam ha Berlinben valami jobb könyvkereskedésbe bemégy, megtudják neked néhány színház címét mondani. (Dresden, Hamburg, Köln, Frankfurt, München - nem is tudom milyen német városok vannak még.) - A breslauer színház címét véletlenül megtudtam ma Juhász Gyulától akinek ismerőse is van ott. A novellát elkezdtem.¹ Talán szép lesz. De hihetetlen lassan megy. Részben mert egész újféle és nem bírom még a formáját megfogni a hangnemét. Rettentő finomnak kellene lennie azonkívül valami vakációs-szegedi heverő hangulat jött rám. Én jól tudok dolgozni, de ha heverek ... Azonkívül ezt a heverést úgy látszik nem csak az idegeim kívánják, hanem a "belélet" is. Nagyon sokat voltam emberekkel, nagyon sokáig. Ha más nem volt velem, hát Edith és ha még az se hát dolgoztam vagy foglalkoztam valamivel. Pedig az se egyedüllet, az se csend. Pedig - (Az Órák című versemet megkomponálta Schlesinger Gizella. Elküldte. Nem furcsa? És amennyire játszani tudom [Bartók tanítvány!] elég szép lehet.)²

Szóval "heverek a forró fővény parton".³ Sok elintéznivaló van. Azt hiszem szerelem afférrel hamarabb végeznék mint a Zoltán ügyel. Dehogy "ügy"! - Most minden távol van tőlem. Az emberek talán érzik, hogy ilyenkor milyen rettentő megszűről tudom nézni őket és azért nem bízzák végkép rám magukat még ha szeretnek sem. Van egy ilyen viszonzyszám, hogy valakit hányan szeretnek törve avval, hogy hány embere van - vagy fordítva. Nem gondolod? Milyen sokan szeretnek engem és még Edith is azt mondja idegen vagyok. És ezt a bizalmatlanságot nem lehet legyőzni. Leigázni, lerombolni egy-egy órára. De az eredménytelen. És ebből végül is baj lesz. - Mi az, hogy baj? - Van anyagkülönbség az életben? (Arról lesz szó éppen novellámban hogy nincs.) De mindez miért van? - Heverek - Gyuri - a forró fővény parton. Az idén bár nem is forró. Hanem a róna szép és egy új nagy út és feladat vagy hivatottság nagy árnya ült belőle rám - Ezen a rónán csak a csikós és bojtár gólya vált még öntudattá, dallá - hát az [a] mély nagy világbölcsesség hangulata ami ebben a hatalmas végtelenségben van, melyben a legkisebb élet is egy végtelenség centrumává magányos, egyetlen életévé nő? - Szép énekek fekszenek még itt velem együtt a fővényparton. Talán csak felállunk egyszer mind a ketten. - Nesze Gyuri egy fénykép. Azt

hiszem jó. Valami affektáltsága vagy forcírozottsága zavar a képről. Bár nem emlékszem, hogy affektáltam volna De a fényképpel úgy van az ember, hogy a szituációt tudja és hozzászámítja. És kifejezések, melyeket naponként látott, zavarnak a fényképen mért az ember azt gondolja - a fotografusnál nem lehetett oka ilyen indulatokra. - Ugye? Például ha festmény reprodukciójának gondolja az ember nem bánt.

Szervusz. - Ird majd meg hollandiai cimed.⁴ Igaz. - Edith Körtvélyesen van és tőlem a lehető legjobb formában vált el. Nem irt? Nagyon meghatott és hálás volt két leveledért. Nekem is okom van megköszönni. Akkor még nem felelt volt rájuk és ezért nagyon haragudott magára. Baj nincs, úgy látszik Máliával sem. Tizenkettedikén Nagyváradra utazom. Onnan még nem tudom hova. Nagyvárad, per. adr. Rechtné Bauer Zsófia, igazgatónő. - Magammal hoztam Az Irodört elméletét⁵ és olvasom ha elolvastam talán irok róla, ha lesz mit.

Ezt a kritikát a Napból vágtam ki még Pesten.⁶

- Herbert.

13.

Weimar

Lassen Str. 6.

Pension Höhn

(Sekirn, 1910. július végén)

Kedves Gyuri - Furcsa a világ. Irom ezt a levelet abban a kis "szaletliban" - (Viz köröskörül kis földbárka -) - melyben két nyárral ez előtt Párisból hazajövet naplómban megállapítottam, hogy a szerelemmel nem lesz többé semmi dolgom - csak sok-sok asszony... és mellettem Edith himez! Még ez is oly furcsa. Himez mint valami igaz, kis, bourgoise feleség (csak hogy mindjárt egy új technikát talált fel.) - Hiszen alapjában nem látom én most se másképp a világot és magamat mint annak idején. Tudod az ember nem változik. De ez egy "hangulat" melynek sulya és mélysége talán abban az állandó vágyforrásban van melyből fakad. Mert pillanat-

de refraine , hogy: "talán mégis ez?" - És minden oly puha és idillikus és bársonymeleg oly hallatlanul gazdag színjátékkal, hogy idegekre nyugtatóbbat, lélekre békítőbbet gondolni sem lehet. Úgy simogatja az embert, mintha nagy bánat után csittitaná - Úgy simogatja, hogy az ember azt hiszi bánata volt és meghalt és szomorú lesz. De ez mind oly enyhe. Ismered ezt? Gyere ide Gyuri nemsokára. Dolgozhatsz mert én is dolgozom. Tudod Edith mellett lehet. Jobban mint Hilda mellett. Menj innen Gilgenbe. - Addig is két nagy szívessegre kérlek. Tudod, hogy én hivatalosan Weimarban vagyok. Tehát kérlek dobd be ott a leveleket amiket írok és küldd el ide még egy borítékba téve, amit címemre kapsz. Nem sokról lesz szó, inkább csak családi levelekről. A tőlem kapott levelek feltépésénél vigyázd, hogy nincse benne még egy boríték.¹ - A második pedig az, hogy kérlek - írja nekem egy részletes levelet Weimarról - A legnagyobb zavarban vagyok. Mit irjak róla anyámnak aki egy lelkes német tanítónő? - Hát ezt a kettőt, a munkámról már nem igen tudok írni. Beszélni szeretnék veled. Szükségem is van rá. Több okból. Az egyik, hogy mióta elmentél férfitársaságom jóformán csak a Palermo Kabos asztala² a 8-ak voltak. Akik nagyon derék és kedves jó emberek (E. is nagyon szereti) - okosak is kivált Kabos - De tudod, hogy az "okosság" milyen nem messzire ér. És kissé leszűrkitve, ellaposítva érzem magam. Egyedül lenni lehet. De egy ilyen társaságot egy másikkal lehet jóvátenni. Komolyan szükségedet érzem. - Szóval gyere. - A címetek köszönöm. Babnak elküldöm még a héten.³ Martersteignek, úgy emlékszem homályosan küldtem már egyet.⁴ De azért fogok. Évával azonban nem levelezem és azt sem tudom hol van. Nyáron különben is utazik.⁵ - Az ajánlásról még ezt.⁶ Hallom E. lebeszélt. Ő ehhez nem ért. Az ember nem azért ajánl, hogy érzelmeket tudasson, tehát nem ajánlani sem lehet ebből a szempontból. Az ember könyve nem levelezőkönyv és nem apróhirdetés. - Hanem: "örök dolgok közé legyen neved beszöve". Az ajánlás még a könyvhöz tartozik, hiszen különben eszedbe se jutott volna. Épp olyan életkötelesség az ajánlást odairni, mint amilyen az essayék leírása volt. Kivülről jövő, tapintat szempontok itt komolytalanok. Szóval ajánld. Azonban: hogy E.-nek is igaza legyen. Ne, "In dankbarer ehrerbietung - hanem - In dankbarer Erinnerung" Mult hát legyen múlt. Váljon azzá ha nem az, és ő igy tudja még

ha sohse válik is azzá.- Ezt csináld. De okvetlen ajánld engem bántana ha nem tennéd. - És gyere. Mert van sok mondani való, de ilyet írni nincs türelmem. - Gyuri, megtörténhetik, hogy csomagot kapsz a címre. Azt is továbbítani kell. Bocssás meg ezért a sok alkalmatlanságért E. akarta így és nem is lehetett másképen megoldani. De mit irjak én és beszéljek majd Weimar-ról? - Nagy humorok lesznek itt! - Szervusz. Gyere Sekirnbe. 10000000 szer szebb mint hummerland. Valósággal elégtétel a mult nyári nyaralásért. Szervusz.

Herbert

14.

[Weimar]

[Sekirn, 1910. julius vége]

Kedves Gyuri - Miután két óra hosszat kinlódtam egy Julius Babnak szánt levéllel melyet a darabokkal akartam elküldeni. (Azt mondtad irjak részletesebben) és képtelen voltam röviden és jól a darabok tartalmát leírni, az jutott eszembe hogy nem tennéd-e te ezt meg, ha már annyit tettél. Te dicsérheted is kíváncsiságát valamivel izgatván és mindenképen jobb lesz és jobban is néz ki. Én elküldöm a példányokat (2 Utolsó napot) és te küldd el Babnak és írd levelet. Neked a csomagolástól eltekintve ez sokkal könnyebben fog menni. Kérlek Gyuri írd ezt meg. Nem esik olyan távol mesterségedtől mint az enyimtől. Hát ebben maradunk. Ha még sem akarnád írd meg rögtön. Jó?

Herbert.

[Hátlap] [ceruzával, Edith irásával]

Édes Gyuri,

csak azt akarom mondani: menjünk Velencébe. És azt: maga mindenütt így írja az aesthetikát, hogy eszthetika. Én mindenütt kijavítottam hogy esztétika. Mert vagy - vagy. Vagy ae, s, és th, vagy e, sz, és t. Igaz? De azért megemlítem. Előbb elejeztettem. Üdvözlét. Én most nem írok levelet, mert ideges va-

gyok.

E.

Kérem szépen a Recha címét, mert az a trottlí Herbert nem akar Rechától kérni semmit és így nekem kell írni az almanachért.¹

15.

[Weimar]

[Sekirn, 1910. augusztus elején]

Kedves Gyuri, Légy szíves add fel ezt a levelet. (Születésnap gratulációra felelet.) és kérlek küldj néhány weimari képes-levelező lapot, mert vannak akiknek egyebet nem írhatok. - A Logody uccai novella kész. Most lemásolom. Ha elkészültem vele elküldöm. Irni most nem tudok. De te írd ha tudsz.

Szervusz, H.

16.

[Weimar]

[Sekirn, 1910. augusztus elején]

Kedves Gyuri - Hát itt a novella. Azt hiszem szép. Megpróbáltam megcsinálni novellában azt amit nagy drámáimban próbálok. Sok-szerű színes tartalmi gazdagságot, kemény, különérezhető formába fogni. Azt hiszem sikerült valahogy. De olyan igaz Gyuri, hogy nekem ez mindegy és majdnem az is mindegy, hogy szép-e. Naplórészlet, tartozás volt. Az életem egy szép tavaszát és egyik szép helyen felütött sátramát kellett megírni mert elmentem abból a tavaszból és elmentem a Logody uccából. Én tulajdonképpen mindent "emlékül" írok. És minden munkám sírköve is valaminek. De furcsán. Nem: élek csak úgy szabadjára és ha magától ill. véletlenül változik életem, akkor elkönyvelem. Hanem vala-

mi munkának homályos magja él bennem és intézi egész életemet. Minden kis kalandom és napi történetem. Mire a munka megvan természetesen sírköve is annak az életnek. (Edith itt ül mellettem és éppen mondom neki, hogy különös, ez az alapvető formám talán sohse lett volna bennem tudatossá, ha nem éppen neked írok most. Talán még is egészen szocialis processus ma már a gondolkodás?) - Szóval a novella majdnem teljes kitaláltsága mellett is egészen igaz történet. A kitalálás benne csak olyan természetű mintha egy hosszú számtani művelet összefoglaló jelzésére egy betűt találnak ki. Most csak arra kérlek, hogy ha teheted mindjárt olvasd el és mindjárt küldd is vissza. T.i. ez a novella amint talán látod is Lesznai Annáról szól (A benne említett mesék az ő meséi) neki is van ajánlva és ő már régen sürgeti. Mégis nem küldtem előbb neki, mert tőle nem tudtam volna visszakapni. Szóval - Volna még írni való. De most már úgy is találkozunk. Hát megyünk Velencébe? Szép lesz Gyuri. Én még sohse voltam és meglepetésekre és csodálkozásokra mindennel felszerelt valaki vagyok. Engem érdemes szép új helyekre vezetni. És irtam már, szükségem is van rád. Úgyse csavarogtunk még együtt "kulturhelyen" - És a mi triónk is jó. E. a zongora mely mind a kettőnket egyformán kísér. Hidd el végeredményben és lényegben. Hát gyere[el] 19-én Villachban beszállunk hozzád a vonatba:

Herbert

17.

[Weimar]

[Sekirn, 1910. augusztus közepe]

Kedves Gyuri. Ezt a levelező lapot írâ te is alá, hogy a becsapás teljes legyen.¹Hát ilyenformán (épp most kaptuk a leveledet) nem megyünk Velencébe. Kár. Én nagyon kitöltve érzem mostani köreimet (a befejezett kötetek) nagy tágitásra van szükségem és felgyülemlett türelmetlenség és várakozások talán szépen robbantak volna Velencében. Akkor megint soká nem látjuk egymást. Na mindegy. Én akkor Velencébe sem megyek, talán a sors azért csi-

nálta ezt így, hogy mégis befejezzem itt a Dialogust (Die Welt als Dichtung) metafizikai rendszeremet fogom lerakni benne. Kalandos dolog lesz. Jó hogy nem vagyok tudós. Így lehet hogy komoly, ha nem: nem tartozom felelősséggel. - Szervusz

[első oldalon fent]

Elfelejtettem lennt megköszönni a könyvet,² bár nagyon örültem neki, és jobbat alig választhattál volna. De ebből láthatod hogy nincs okod bbsulásra a késés miatt.

18.

Hotel Seehof

St Gilgen bei Ischl

Budapest, 1910. augusztus 31.

Kedves Gyuri, bocsáss meg hogy oly sokáig nem irtam. Lehet, hogy még a Krischnát sem köszöntem meg. De hiszen tudod - ugye. Elolvastam már nagyobb részét és nagyon tetszett. Csodálatos dolgok vannak benne. Hát egyéb mondani valóm most nincs bár sok mindenféle történt de éppen most és utazom és rendezkedem és majd irok, komolyan. Most csak ennyit. Zoltán el vette feleségül Gruber Emmát. Három hét óta egy elhagyatott villában laknak fent a budai hegyekben és betegek. Állásom még nincs de E. már írta, ugye-, hogy irjál. Azt hiszem nem lesz nehéz de még is foglalkozni kell vele és az kellemetlen Kabos megszidta E-t, hogy nem irtad meg a címet mert ő megakarta köszönni a könyvet és "nagyon szimpatikus és kedves" leveledet. Hát, Gyurikám irj akinek lehet a város állás miatt. Bár nem hiszem hogy nehézségek volnának. Hát szervusz. Levelet majd aztán. Szervusz

Herbert.

Pensione Consigli

Firenze

Via Robbia 54.

Budapest, 1910. október 6.

Kedves Gyuri. Tulajdonképpen nincs mit írni. Illetve nagyon sok beszélni való volna. Legjobb ha röviden referálok. A városnál kaptam egy kitűnő állást. Kint a Zuglóban Zsigány Zoltán (az Árpád öccse) az igazgatóm. Intelligens, "felvilágosodott" materialistico pozitivista.¹ - De mégis intelligens ami nagy főr régi igazgatóm előtt. Azonkívül olyan kitűnő az órarendem, hogy a vasárnapon kívül két egész szabad napom van és egy szabad délutánom. Azt hiszem dolgozni fogok. Belső állapotom jó. De nem alkalmas a szerkesztésre. Itt bajok vannak Gyuri. Nem lehet nekünk most még szerkeszteni.² Nem is a programmunk miatt, hanem mert vagy-vagy emberek vagyunk. A mi nívőunkat nem lehet megtartani, mert nincs elég ember és nincs elég kézirat. Talán ha egész Magyarország embereiből válogathatnánk. De azok nagyon szét vannak szórva, lefoglalva és nem abszolút megbízhatók. Úgy-hogy nem lehet emberekkel szerkeszteni, hanem pücekkel kell és ez már stilustalan és elvtelen. Ha pedig enyédni kell egy arasznyit akkor én már az egészséget elejtem akkor nekem valahogy már mindegy. Hol álljon meg az ember? Nem értek a megalkuváshoz. Nem lehet máma új komoly lapot csinálni nekünk vagy legalább is nem nekünk való. Csodálatos, hogy azalatt, hogy nekem a pesti írókkal mint munkatársakkal kellett érintkeznem, anélkül hogy többre tartottam volna őket régen mint most, - valami rettentő undor és gőg gyült meg bennem és az izoláltságnak olyan intenzív érzése mint még soha. Ennek következménye egy felől, hogy lemondtam arról az ideáról, mintha szerkeszteném a Renaissancet és valami igazít érhetnék el vele. Redukálódott a dolog arra, hogy miután befolyásom van a lapra befolyok rá. Foglalkozom és törődöm vele, hogy a lap tőlem telhetőleg jobb legyen. Ez talán meg is fog látszani rajta. De semmit nem teszek erre a kártyára. Főképpen pedig nem éri meg az ügy, hogy miatta én ne dolgozzam. Másik következménye ennek az undornak az lett, hogy végkép ott hagytam a Palermo társaságát és mindazt ami jobbra balra tőle

van. Egészen magától adódott, hogy visszakerültem a régi csendes furcsa előkelő muzsikusz környezetbe. Edithtel tegnap Bartókéknál vacsoráztunk. E. már másodszor volt ott. Azt hiszem új-régi életstílus lesz és ha(s) Isten is akarja komoly munk. E-vel furcsán vagyunk. Az asszony csak asszony elvet a másik pólusa felől élttem át. Míg oda volt Párizsban olyan tudatossá lett bennem a szerelem, annyira elborított és lenyűgözött, hogy mikor megjött: megijedtem. Kiöregedtem abból, hogy birjak ilyen feltétlen szerelmet. Kiszolgáltatva, önérzetemben megtámadva éreztem magam - anélkül persze, hogy ő a legcsekélyebb okot adta volna erre - és védekeztem ahol nem volt támadás, és kínos, féltudatos feszültségeket és fájdalmakat okoztam és hordtam és ezért még most sincs rend. Érted, hogy miért mondom, hogy ez is csak azt jelenti, hogy az asszony csak asszony? - Ezt az egész harcot magamból és magamért vivom és semmi oka neki ebben és köze se. Hiába - úgy látszik én is "nehéz ember vagyok". - A darabot különben nemsokára elkezdem írni. Csak kint legyen már a verses könyvem. Türelmetlen vagyok. Egyelőre bár részben a Renaissance miatt, a dialogust nem fejeztem be. De hiszen most majd dolgozni fogok. - Szeretném ha már megint itt volnál. A kötetemről a Lloydba írj cikket. Talán már csinálhatnád is, hogy hamar megjelenjen. Járassd ki, hogy első nagy cikknek jöjjön. A Nyugatba Feleki a Renaissanceba Kaffka fognak írni. A Világba Miklós. A Pesti Naplóba Ritóók - stb.³ - Megakartam látogatni szüleidet de csak telefonszámát tudom az új lakásnak a ház számát nem. Különben most nevet rajta E., hogy miért nem néztem meg a telefonkönyvbe. Hát holnap talán elmegyek. A Halálesztétikát neked küldöm majd. Mikor jössz? - Szervusz

Herbert.

20.

[Berlin]

[Budapest, 1910. november
közepel]

Kedves Gyuri - A "Válaszodat" rögtön korrigáltam és visszaküldtem, azonban úgy látszik mégsem jöhetett ebben a számban.¹ Pedig

jól belevágna a közhangulatba mert sokat beszéltek Babics kritikájáról, sőt nem csak pro hanem contra is.¹ Sőt a Renaissance utolsó számában Pogány Polemia címen "megvédett" Babics ellen.² Nem olvastam még a védelmet mert nem kaptam még a számot. Elküldtettem már neked. A minap egy könyvet láttam és leveleztem. Vastag könyvet, valami Kozári nevű ember írta irodalomtörténeti tanulmányok, "a tegnap ma és holnap irodalmáról" (így valahogy hangzik a címe) abban nagyon sokat idéz és hivatkozik rád és a magyar modernnek közt tárgyal és, ostobán de nagy tisztelettel.³ Általában valami tisztelethez hasonlító borzongás terjedt itt el az emberek között veled kapcsolatban, mint a vadak közt ismeretlen és érthetetlen jelenségek láttán. Ez is valami, sőt szimpátikus mert megtartja a kellő távolságot. Megértők úgy sincsenek. Vannak akik "szintén tudják" - néhányan - néha. Különbén népszerűséged szemlátomást nő - de az az impressióm hogy senki sem olvas. Igazi "tudós népszerűség". - Bárdossal beszéltem a honorárium miatt és ő a következőket mondta. Hogy ő kérte tőlem akkor a te címedet és én azt mondtam, úgy is hazajössz, vagy valami, hogy azóta találkoztatok is és te nem kérted (!) most pedig úgy van hogy Sziklai megbukott és nem fizet, azt pedig hogy ő fizesse meg (amire ugyan semmi kötelezettséget sem érez) te valószínűleg el sem fogadnád. Igazán nem tudtam mit felelni neki. Biztos, hogy svindliről van szó. De hát mit tegyen az ostoba tisztességes ember? - Ami engem illet? - Könyvemről eddig egyetlen egy kritika jelent meg a Hétben, annak "ostoba zagyvaság" a legdicsérőbb jelzője.⁴ Különbén nem vettek róla tudomást. Szinte fölöslegesnek érzem, hogy te írnál róla. A könyvem sorsán legalább is nagyon keveset változtatna és valami különc/magányosságú volna. Persze engem magamat nagyon érdekel a kritikád sőt valamiért, nem tudom mért, vágyódom is rá, hogy beszélni halljalak rólam. Különbén lehet, hogy a sors rendezte ezt könyvemmel eképen. Mert ez betetőzte azt a fejlődést melyen úgy is indultam a magányosság és "ujból kezdés" felé. Komoly megváltozások történtek és változások fognak történni. Nehezebb oldala ennek, hogy borzasztó undor fogott el minden eddig írt írásom iránt. Nagyon közönségeseknek, játékos aprólékosságoknak érzem. Egyetlen jogosultságuk azt lett volna, ha mégis megszerettettek volna engem az emberekkel. Ilyenformán azonban semmi értelmüket nem látom.

Kissé az életmódomat is közönségesnek és langyosnak érzem. Kezdem hinni, hogy egy szép napon megtörténik hogy megint "vándorolni" indulok. Akarni nem akarom. Talán a várbeli szombámban sem voltam olyan messzi a budapesti emberektől mint most. Mind ez azonban nem "belélet" Gyuri. T.i. ez mind egyetlen egyszerű érzés mely a munkámra és munka-terveimre vonatkozik, annak hozzátartozó gőzköre. Mert igazán semmi egyéb nem foglalkoztat. Edithel egészen rend van. Annaira, hogy pl. ilyen elejtett szavai, mint: azt hiszi nem olvasná írásaimat ha nem ismerne, hogy nem kellenék barátnak, ha nem volna szerelmes, - olyan dolgok amikről tudom hogy nagy tragikus scenákat idéztem volna elő régebben, most meg sem álltunk mellette. Még ez is mindegy. Igaz ugyan, hogy eszembe jutott, hogy én mint író (nem egyes véletlenül tetsző dolgaim) egészben talán csak neked vagyok fontos és Zoltánnak - de Zoltánnak is valószínűleg csak azért mert barátom. De lám még ez is egészen mindegy. És ez pedig valami biztonsággal, jó érzéssel tölt el az emberekkel szemben. Valami ettől is függetlent, tehát egészen függetlent, abszolút ad a viszonyaimnak. A többi marad a privátügyem. Azt hiszem, hogy evvel sok időre elmondtam "beléletemet" (mert talán mégis az.) - Fontosabbak a következők. Karácsonyra egész biztosan kimegyek, (sőt kimegyünk talán) Berlinbe. A Renaissance ki fogja adni karácsonyra a novellás könyvem. Nem fizetek érte semmit. De nem is kapok csak a jövedelemből. Ez is valami. A Csend - nem lehet címe mert, Bársonynak van már ilyen című könyve.⁵ Embermesék - jó lesz? Em. Reicherral meg Kurttal⁶ beszéltél? Majd karácsonykor utánajárunk ezeknek a dolgoknak. A Nyugat-szerződés dolgában blamáltam magam. A Nyugat egészen tisztességes volt. T.i. a szerződés szerint nem a jövedelem, hanem a bolti ár fele (1 K.) az enyém a másik feléből vonódik le a 40%os könyvkereskedő jutalék úgy hogy a Nyugat példányonként 20 ill. 10 fillért nyer. Azonban nem számít fel terjesztési költséget. Tehát ha 1000 példányt ad is el, nem nyer jóformán semmit. - Egyébb mondanivaló azt hiszem már nincs. A misztériumba belekezdtem. Egyelőre lassan haladok.⁷ Igaz. Kérlek ha tudsz adatokat vagy históriákat vagy könyvet a középkori lovagbarátságokról, vérszövetségekről küldd el. T.i. én homályosan emlékszem pl. ilyenekre - hogy két lovag ilyen vérszövetséget kötött és az egyik veszedelmbe jutván a másik a két kedves gyer-

mekét (mert csak úgy lehetett) nyakazta le, hogy megmentse. Jutalmul a fejek visszahelyeződtek és a gyerekek nyakán maradt csak piros vonal emlékül. (Engelhardt und Engetrit?). Kérlek szerezz nekem ilyesmiket, talán Baumgarten is tud, és küldd el minél hamarább. Valami pozitív formát akarok adni a dolognak nehogy allegoriának hasson. Hát szervusz Gyuri. Nem egészen jó jel, hogy ilyen hosszú lett a levél. Ámbár tulajdonképpen szeretem magam mostani, ha nem is kellemes állapotomban.

Szervusz!

Herbert.

21.

[Berlin]

[Budapest, 1910. december közepén]

[a Palermo kávéház levélpapírjain]

Kedves Gyuri -

Zigányt várom itt, ami kétszeresen kellemetlen szituáció. De majd csak elmúlik. Azért várom, hogy levonatokat kapjak a novella könyvből és végre szerződést lássak. Egy hét múlva meg kellene jelennie, állítólag meg is fog és még semmit sem tudok a könyvről - sőt szerződést sem láttam még. Most már csakugyan arra vagyok kíváncsi, hogy ebből micsoda brigantiség fog kisülni. El vagyok rá készülve. De jellemző, hogy elvárom és még jellemzőbb hogy minden meglepetés és felháborodás nélkül mint valami természetes veszedelmet. Evvél ebben az esztendőben öregedtem. De talán ez nem baj. Azt hiszem, hogy sok energiámat takarítja meg. És most ez az egyetlen szempont. Az a "keserű pathos" melyet hangomban hallottál, azt hiszem (remélem) akusztikai csatlódás. Akkor fel voltam háborodva. De nem a magam baján. Épp ily dühvel beszéltem volna erről a bandáról ha véletlenül gépészmérnök vagyok is. Ez objektív harag volt mely egészen érintetlenül hagy engemet. És különös szervességgel tartozik össze, az hogy túl vagyok mindezen, távol tőlük és hogy ez az objektív harag

többé nem csittíthatóan keményedett meg egyszer s mindenkorra bennem. Nagyon fanatikus lettem és intoleráns. Belélet nem túl sok van bennem. Jobban érzem magam mint mikor utolsó leveletem irtam. A misztérium egész kialakult és azt hiszem - ha valahogy sikerül - nagy dolog lesz. A tragédia egy nyers "Urform"-ja. Nagyon fog érdekelni gondolom. De nincs türelmem beszélni róla. Hiszen nemsokára találkozunk. A Kékszakállú stílusát fogom egy fokkal felnagyítani. - stb. Gyötör kissé, hogy még nem jutottam hozzá hogy elkezdjem írni. Részben szomorú okai is vannak. Edith nagyon rossz bőrben van. Nagyon rosszban! Nem tudom mi baja. És ha igaz - úgy mondja - hogy semmi, csak idegesség, akkor a legnagyobb a baj. Valósággal búskomor. Azt mondja házassága előtti esztendőben volt épp ilyen. A keserű az ő ily állapotaiban, hogy magával rántja diskvalifikálja minden múltját- (és evvel persze minden jövőjét is.) Rám nagy szüksége van és én ezért minden este nála vagyok. Ilyenformán szétmorzsolódik az időm. - Másképp is. Lehet, hogy magam is oka vagyok amit némi útalattal gyanítok. Különben - mondom - jó formában vagyok és ami fáj az csak türelmetlenség. - Hallom, hogy "neked is jól megy" és te is jól mégy. Én valahogy oly természetesnek találom, hogy örülni is alig tudok neki. Sőt némi bosszúság van bennem mint mikor a tanítvány nagy türelemfeszítő próbálgatás után rájött valamire és azt mondom - "végre valahára! és csak most váltódik ki a bosszúság. A "feleletednek" nagy sikere volt. Azonban Osvát mégis a legostobább emberek egyike. Kérdelem tőle: Hogy tetszett?" - Azt mondja: "Kérem nem méltó Babics kritikájához. Ezt egy ostoba embernek kell magyarázni nem Babicsnak. Amit ő ott a homályosságról mond, azt mindenki tudja" - ???! - Kibuktam az ajtón! A kritikád még nem jött. Lehet, hogy most vasárnap. Nem siet senki. A hetilapok azonban úgy levágtak amilyen szemérem nélkül és kocsis hangon még magyar könyvet (ha már irtak róla) nem vágtak le. (Az Új Idők szerint, részben Jékei Aladártól(?) és Gárdonyitól lop-tam! ¹) Jól mulattam és most már nincsenek kétségeim, hogy azok nagyon jó versek. A kötetből különben 100 példányon felül ment utánarendelés. Ha Felekivel találkozol mondd meg neki, hogy írja meg a cikket - el lehet helyezni; a "Szinjáték" akarja. ² Irmával többször találkoztam. ³ Sokszor beszél rejtve vagy öntudatlanul rólad - "absztraktnan". Elég jó formában lévőnek látszik. Bár pa-

naszkodik. Egy nagyon szép gyerek képeskönyvet csinált melyhez megpróbálok versikéket írni.⁴ Mit mondjak még? A Nyugat nő, nő. Olyan darabokat irnak és játszanak hogy már a színház épületét sem szeretem nézni, pedig az régi szentimentális passzióm volt. Én lassan egészen megszünök itt és igazán egyre jobban érzem magam még levél írás közben is. Szóval majd többet és részletesebbet. Megírom vagy sürgönyzöm érkeztemet. Szervusz.

Herbert.

22.

Berlin W.

Passauer Str. 22. III.

Budapest, 1910. december 19.

Kedves Gyuri,

Csütörtök este 6'50-kor utazom és a Tiergartenben szállok ki. Gyere ki ha ráérsz. Tudod, hogy mikor érkezik? 11 óra tájon. Remélem ideje korán megkapod ezt a lev. lapot. Viszontlátásra.

Herbert

23.

Berlin

Passauer Str. 22. III.

Budapest, 1911. január 11.

Kedves Gyuri én írom és ő diktálja szemrehányásod talán általában talán jogosult ezuttal azonban igazságtalan volt. A könyvet egyebekkel együtt elsőnap bepakoltam és Edithhez vittem hogy adja fel, mert magam iskolába voltam másnap és úgy biztosabb is. Harmadnap sült ki hogy Edith nem adta fel amit szegény fejének igazán nem lehet rossz néven venni, sok gondja gondolatja volt az

utolsó napokban. Most pedig magam azért nem adhattam fel mert mint e levélből kitetszik beteg vagyok, de Karli¹ ha igaz elviszi és még ma feladja. Ami a betegséget illeti (izületi csúsz) egyelőre nem kellemetlen - sőt kellemes mert majd egy hétig nem járok iskolába -: ami biztosíték lehet neked arra hogy az Ernst fordítás néhány napon belül meglesz.² Edith elutazott, a búcsúzás azt hiszem jó formában történt. Üdvözlöm Blochot Gruithuizent³ sgb.

Herbert.

A levelet írja és üdvözl

Czigány⁴

Karli

24.

Berlin W.

Passauer Str. 22.

Budapest, 1911. január 17.

Kedves Gyuri - Bánóczit rögtön magamhoz rendeltem és kisült, hogy a Horvát¹ fordítása bevárhatatlan. Rögtön irtam Lorsynak² és 5 nap terminust adtam neki olyan honorárium ígérese mellett amelyet kapna ha ez a cikk magyar lapban megjelenne. Azt hiszem forcirozott munkáért nem túl sok. Holnap írok levelet. Mért haragszol rám Gyuri? Olyan hangok a leveleid. Ez esetben igazán egész megérdemeletlenül.

Szervusz. H.

25.

Berlin W.

Passauer Str. 22. III.

Budapest, 1911. január 20.

Kedves Gyuri. Péntek. A Sterne cikk egész bizonyosan legkésőbb

hétfő reggel adatik express póstára. De lehet, hogy már holnap. Lorsyval beszéltem (az orvos kimenéstilalma ellenére rögtön). Ma láttam a fordítás első felét. Jó. Ha rögtön elküldöd a Novalis egyik felét vagy az egészet. megbízod megcsinálja a Novalist is újabb 4 nap alatt.¹ Jól dolgozik, pontos és ellenőrizhetem. Sürgőzhetsz neki. Lorsy Ernő. Váczy körút 51, III.12. - Levelet nem írhatok mert Ernstnek holnap kész kell lenni. Nehéz. Szép lesz. Üdv.'

Herbert.

26.

[Berlin]

[Budapest, 1911. január vége]

Kedves Gyuri. Azt hiszem, hogy nem haragszol rám azért, hogy oly sokáig nem írtam. Edith másnap, hogy megérkeztem azt mondta nekem mosolyogva: Írtam Gyurinak és megköszöntem a vendégszeretetét, úgy is tudom, hogy te nem írtál.¹ Ez meglepett akkor (Az a valóság t.i, hogy nem írtam) Aminek egyszerű oka az volt, hogy éppen tőled jövet, a két nap alatt nem éreztem új mondani valót felgyűltnék. És nem is modorinsanitätságem tette, hogy ez elegendő ok volt, hanem inkább az, hogy egyáltalában nem éreztem magam vendégségben nálad, olyan nagyon, olyan szomorúan nagyon természetesebb az én helyem ott mint itt. Most ez úgy hangzik mint valami mentegetődzés, pedig csak egy szemérmesebb megmondás akart lenni. Mióta Edith elment ébredtem csak egész keservesen tudatára, hogy milyen agressziven, tolakodóan, folyton megnyilvánulóan idegenben és egyedül vagyok itt. Hiszen a puszta tudata ennek nem is olyan nagyon kellemetlen. Bár ennek sok jó oldala is lesz - sőt van is. Egy fordított tragédia: minden összedül tehát hazatérek magamba. Régóta rem volt belélet, most van megint egy kevés. Bár annyira új elem nélkül való annyira vonalba esik hogy nem is érdemli meg ezt a nevet. Egyszerűen hallom saját füvem növést és cseng kicsit a fülem. Mind azok a kerekék melyek ősz óta felházódtak most leszaladnak Ez csak realizáló-

dás. A fontos, az igazán produktív benne csak az, hogy új realizálható jelenlétét mutathatta meg, valamint a revolverben az elsütött patron helyébe beugrik egy új. Ez az új az igazán új és fontos. Sokat vagyok egyedül és erre nagy szükségem volt. Még "hás" is meglepően kevés kell új "asszonynak" a gondolatától pedig undorodom. Még a kalandvágy is egészen kiveszett belőlem. "Egész nap dolgozni és este megpucolni a szerszámokat." Ez az utóbbi másfél esztendő mégis a szerelem esztendeje volt. Nem sajnálom. Lelki prézervatív mindörökké (az összes későbbi életeket beleszámítva). Értesz? Még ha a vérem másfelé hajtana is. Van valami ami mostantól fogva örökké "gefeit" az életi dolgokban. Valamit, a legveszedelmesebben veszendőbbet E. megváltotta bennem. És ebben nincsen visszacsúszás. Úgy nézek a képére mint az oltárra. Ne fitorítsd Gyurikám az orrod. "Költőnek" szabadjon ilyeneket is mondani. Mégis ez a szerelem esztendeje volt és most a munka esztendjével kell megmutatnom, hogy nem volt kétség. Még E.-nek is tartozom evvel. Diszkvalifikálnám ezt az időt visszafelé. Első Berlinbe utazásom óta ilyen cezurát életemben nem éreztem. (Csodálatos ritmusa az életnek, hogy voltam megint Berlinben is) Most kezdek csak el dolgozni. Magamban mindent eldobtam amit eddig csináltam. Kifelé pedig, ha úgy éltem eddig mint egy készülő gyilkos forradalom titkos összeesküvője, most úgy élek mintha ez a forradalom kitört volna és nyilvános volna az egész világ előtt.

Ami az eseményeket illeti. Edithtől reményen felül szép formában búcsúztunk el. Nagyon nagy hegyek között kicsinek tetszik a völgy hosszúsága. Az utolsó két nap már nagyon beteg voltam és E.-nek nem szabadott tudni. Az utolsó vacsora alatt már azt mondtam Cigánynak: vigyél el mindjárt valami ürügy alatt mert minden kisül. Az uccán összeestem. Kocsin vitt haza Cigány és ő is és mások is nagyon gondoskodtak rólam. Máli igazán tűzijátékát rendezte a szeretetnek. Ez a nő olyan brutálisan gazdag, hogy muszáj szeretni. Nincs menekvés. Komoly betegség melyben, mint mondják, minden normális ember két hónapig szokott feküdni. Én két hét alatt lelovagoltam. Ma azonban mintha jelentkezne megint. Az nagy baj volna. Főképpen megalázó tudat rám nézve, hogy vigyáznom kell magamra. Felháborító. Én soha életemben sem vigyáztam magamra! És ez oly kettősséget, magamcajkáló, vissza-

fordított öntudatot okoz ami egyáltalában nem stílusom. Szinte misztikusan eleven nekem ez az egyszerű szó és nyugtalanít "vigyázzak magamra"! De csak gyógyuljak ki, vége a nyavalyás "intellektuel" életnek. Vivás lesz és más sport.

Betegségemből lábadozva fordítottam az Ernstet. Mig feküdtem Kempist olvastam és az essayd nyelvének furcsa sűrűvérű pathosát amennyire modorosság nélkül lehetett Pázmányra stilizáltam.² Örültem a munkának. Azt hiszem jó lesz. (Edithét is átjavítottam. Szilasiét, ami az első félbe esett, egész újból fordítottam).³ Még ez is végszóra jött, hogy épp most vájhattam magam egészen bele ebbe az essaybe, mely a világ minden elmélkedései közül leginkább számomra íródott. (Vajjon más ember élete is ily megdöbbenően, szinte maradóknélkül "rendezve" van?) Roppanatul hatott rám. Sok mindenféle jutott eszembe. Ilyenek is: Ez nem csak etikailag hanem a ma történelme szempontjából ugyanaz amit én csinállok. - "Kifejezik-e vajjon az én drámáim olyan keményen ezt mint te? Vannak-e annyiival mások és különbek mindennél mint ez az Essay? - De egyebek is jutottak eszembe. Először is egy csudálatosan egyszerűen fogott meg gondolása annak, hogy miért csináljuk mi mindezt, mi tragédia írók? Essayd itt együtt hatott a magam egész munkámra fordulásával. Miért? Ime a közönséges, a valóságos életben nincsenek tragédiák. Meg vagyok róla győződve, hogy ebben a teljes, tiszta és becsületes formában soha nem volt és nem lesz tragikus hős és egy valódi élet csúcspontja ebbe a világba el nem jutott, (empirikus csúcspontja.) Mért írunk mi tragédiákat? A költő oldaláról kérdezem. Ha idegeimet kieresztem ebbe az előttem ömlő életanyagba csak azt látom, hogy a tragédia, tiszta, szent formájában, ott lehetetlen. Lehetetlen: ami már majdnem lényegre jellemző. Mit mondok én hát az életről ha tragédiát írok? Megkezdett vonalak végighúzása, az ember ideájának rajza, mely nem hasonlít a valósághoz. Így láthatod te. De mit művelek én, aki azt írom ami előttem van, honnan veszem a meséimet? Mert, hogy a tragédia az "Önnönvalóság" (így fordítottam a Selbstheitet) utáni vágy víziója, az csak részben igaz. Csak annyiban amennyiben mondhatám: minden alakom én vagyok. Ez a vágy: valami tragikus lírát (nem lírai tragédiát) szülhetne csak, ha egyéb itt nem volna. De a tragikus konfliktusok meséi? Hol látom én azokat? Ha csak letisztítása volna

lényegteleniségeknek, mi maradhatna, hogy ne legyen absztrakció, hogy mégis életvizió legyen (mert ez kell - enélkül a te essayd az egész Ernstet fölöslegessé tehetné és igaza volna Blochnak. Erről később), és honnan veszi akkor minden életnél plauzibilisabb mivoltát? Érzem nem tudom élesen feltenni a kérdést, hát csak felelni akarok. Azt hiszem, hogy a tragédia valahogy nem vonatkozik az életre, hanem egy nagy theoria, valami nagy abszolút geometria féle. Abszolút élet. Ezért van, hogy tragikus létemre vidám tudok lenni, hogy egy idegen ember drámáját tragédiává tudom javítani. Ez konstrukció. Nem csak a dolgok mögött lévő magán való igazság, idea belső tapasztalata. Azt hiszem, hogy nekem, ha ilyen igazi életet akarnék írni, absztrahálnom kellene az élettől. De én azt nem teszem. Belőle veszek alakokat és mesét - tehát valami tőle független, egészmást írok - úgy látszik. Persze vallom, hogy ez az abszolút élet a legmélyebb valóság. A vicc éppen az, hogy "eleven" emberekből, ismert, meg-hitt érzésekből következnek a tiszta tragikus konfliktusok szükségképen. Ez a költő munkája. Most úgy érzem mintha az Ernst-féle eljárás olcsó elkerülése volna az igazi feladatnak. (Nem Shakespeare és Sophokles syntheziséről álmodozom) Nem részletek, nuanceok, és gazdagság tesznek csak egy mesét elevenné. Nem le-faragni és kopasztani kell a világot, hogy értelme kijöjjön, hanem ő núsából újból, tőle függetlenül megcsinálni. Abszolút élet. Itt egy harmadik lehetőség van Gyuri amelyről még nem beszéltél mert még nem írhattad meg essaydet rólam, Érzem, hogy zavaros és homályos fecsegés amit írok (nincs már theoretikus energiám) És nagyon siettem. De lehet, hogy legközelebb jól megmondom. (Ha ugyan feleletedben már te ezt meg nem teszed.) Csak a vízió érzékisége teszi, hogy nem én bukkanok Istenre, őt sejtelmemből kiépitve, hanem ő jön készen, valóságból valóan, én hozzám, hogy magamat sejtsem. Ez a költészet. De a vízió érzékisége nem élethasonlóságot jelent énnálam csak életből valóságot.

Minderről fogok még egyszer írni, ha kiélesedik bennem a dolog. Most még valamit. Amin csak megakadtam. A Paul Ernst történelmi drámájáról szólván azt mondod, hogy az ő haláluk más mint a tragikus hősöké rendesen. Nem ugyanazon a lejtőn való ködből kiemelkedés, nem az élet beteljesedés, hanem az élettől való megszabadulás - a halálban van a megváltás. Az én érzésem

szerint ez is megfűtés és nagy baj. A halálban t.i. nincs semmi. Az csak negativum. Hogy ott mi történik? Olyan ez, mintha egy zongora darab utolsó akkordjánál megnyomnád a pedált és a tovább csengésben hangnem modulációt akarnál még csinálni. Soha úgy mint e "kivételen" nem éreztem halálesztétikám abszolút igazságát. Te ott nem értékelisz, sőt mivel a történelmi tragédiát bántod inkább azt hiszem, hogy neked sem tetszik ez. Most ez, a látható élet mögött eljutás az "Önnönvalósághoz" a melyért az egész tragédia indult, a gerinc kívül helyezése a testen. Ez csak tragédiája lehetne annak, hogy van talán valami Selbstheit de azt nem lehet elérni. Mert a halál az semmi, ott nem történik semmi. Talán ha briliánsan van megcsinálva érezhetem mint mozgató faktort, azt a valamit - ami nincs sehol. Nem zabi gyerek ez se, de korcs születt. Az essay nagyon hatott rám. Több írni való is volna, ha türelmem volna. De ami Ernstet illeti éppen theoretikus igazságának belátása valami nagy lökést adott, hogy művészetétől távolodjam. Lehet, hogy csak egy időben utam is tisztult. Mint gondolkodó, tragikus theoretikus nagyon megnőtt, mint költő azonban nagyon esett előttem. A költészet vízió! Egyébb írni való is lesz majd más levélben. Hogy állnak ügyeid? - Fleischel? Rundschau? - Pan⁴ - Hogy hívják azt a francia lapot? Hogy kerültél oda? ⁵ - Kahn, hogy "dolgozik"? ⁶ Mi van az Irma képeivel? Tegnap találkoztam vele. Azt mondta örül, hogy elvittem, nincs rá szüksége. Bár mit tennél értük Erna Franck neve fedné. ⁷ Most "Kunstschau"-kat tart, ügylátszik rosszul megy dolga. Sok nyomorúság van. Otthon is. Kénytelen leszek megint apróságokat írni, hogy Ervint⁸ tarthassam. Írj néha Hildának. Nagyon rászorul szegény pára egy kis lélek- és szívinjekcióra. Reicher elküldte már az utolsó napot? Írj érte, vagy nézz fel egyszer. Kahn vagy Heimann elolvasták? ⁹ Adminisztráld kérlek kissé úgy a te dolgaidd mellett, ahol lehet persze, Egyetlen életreménységgem immár németország. És még 1-2 évnél tovább tanítani nem szabad. Nem is lehet és baj lesz. Írd meg, hogy mi történik. A Sternet megkaptad? Jó? - Csináltass fényképet Durennél és küldj. Mióta Edithé itt lóg, többet levettem és a tiéd hiányzik.

Szervusz Gyuri - Herbert

Kedves Gyuri -

Csak néhány szót most. Nincs nyugalom irni. Elkezdődött a misztérium, nagyon izgat, mást is kell firkálnom és ez nagyon nyugtalanít és megerőltet. Csak azt akarom irni, hogy van itt egy új lap, melyet talán láttál is azóta "Aurora". Különbözik, úribb-nak indult a többinél. Titokban Bánoczi Laczi szerkeszt[ti]. Nekem is teljes befolyásom van rá. Bartók és Kodály is fognak bele irni. Semmiféle exponáltságunk nem lévén benne, irhatunk. Én le is szerződtem 30 koronás pausáléra. Csak kis cikkeket hozhat. Nem küldenéd el a Schaubühne számára irt két kis cikketet?¹ Én lefordítom magyarra és a honoráriumot neked küldetem amit majd leszámítasz tartozásomból. 220 korona volt körülbelül. Ha 100-at, mint E-nek akartad, az Ernstért szánsz nekem akkor maradt 120 - (Ha hiba volna a kréta körül ird meg) - Küldd el nekem lehetőleg mindjárt azokat cikkeket szeretném ha a 3-ik számban már jönnének. Kahnnek elküldtem a darabokat. Olvasta már, Hevesi² aiknél újból ott van, nem siet olvasásával és kissé félvállról vesz. Amit már nem bírok (Bár ugy emlékszem sohse bírtam) És undorító, hogy Vajda Ernővel és Bálint Lajossal olvassa a Szellem korrekturáit.³ Utálok itt mindenkit. Úgy fájnak az emberek mintha le volnék hámozva. Nagyon megváltoztam e ponton azt hiszem. Minden és mindenki türelmetlenné tesz mert semmi és senki se a misztérium pedig csak annak van értelme. Nincs jó kedvem. Irhatnál már.

Szervusz.

Herbert.

28.

[Berlin]

[Budapest, 1911. január vége]

Kedves Gyuri

Edith azt írta, hogy elejtett, vége. Március elején úgy is haza akartál jönni. Gyere hamarabb ha tudsz. Ha teheted küldj 100 Márkát nekem mindjárt. Kimegyek egy napra Montpellierbe.¹

29.

[Berlin]

[Budapest, 1911. január vége]
a Palermo Kávéház levélpapír-
ján

Abból, hogy ez ominozus levélpapíron írok ne következtesd semmi rosszra. Nem járok többet ide. Most korrekturát csinálni rendelték ide és magyar szokás szerint, nem érkeztek meg idejekorán és várván, írok neked. Először azért mert kissé nyugtalanít, hogy nem irsz. Nem mintha általában elvárnám, hogy hamar felelj; te azonban szoktál és nálad ezért jelenthet valamit a hallgatás. (Különben be is jelentetted volt leveledet.) - Remélem nincs valami bajod? Vagy talán haragszol rám valamiért? A rámbizottakat - azt hiszem - majdnem a lehetőségeken túl elvégeztem. Nem tudnám mért. Vagy csak kiadások és megjelenések gondja? Írd meg néhány szóval, mennyire vagy ezekkel a dolgokkal. Az én ügyemben, talán nem is tudod, azóta történt döntő fordulat. Kaptam a Lessingtheatertől Brahm aláírásával levelet, melyben sok kedveset és szépet mond a Szélpál Margitról azonban - Azonban a probléma nem elég tiszta mert nem lehet tudni Margit Endrébe szerelmes-e, mert néha úgylátszik, de épp a végén nem jön ki és "Nach zwei jährigen Eheglück (sic!) nem indokolt hirtelen kétségbeesése és halála. Sajnálja, de visszaküldi. - Hát ez kár. Nagyon bíztam ebben és egész sorsom tőle függött volna. Azt hi-

szem, hogy vagy 4-5 évvel vagyok megint visszavetve. Que faire? Imádkozni kell és tovább dolgozni. Nagyon meg"nehezített" - ez az eset. De csak a jó értelemben. Az utolsó csápmát is bevon-
tam. Dolgozni és hinni Istenben. (Hiszen "várni" jelenleg nincs
mire.) - Kár, hogy semmit a világon nem tehetek itt Pesten. Nem
tudom hova - kinek küldjem. Meg fogom kérni Reichert, hogy
ajánljon valami vidéki színpadot illetve utat valami vidéki szin-
igazgatóhoz. Martha Casselt¹ akkoriban elfelejtetted megkérdezni
a Jul.Bab dologban. Kérlek tudd meg történt-e valami. Általában
azt hiszem, hogy addig kell várnom míg te egészen arrivé lettél
és meg is melegedtél odakint. Akkor majd te nyitsz tán nekem
valamelyes lélekzéslyukat. Mrt itthon elképzelhetetlen pusztá-
ság van. Egyetlen egy ember sincs a szó legszorosabb értelmében
akivel beszélni tudnék. Lélegezni is csak otthon lehet és a vívó
teremben. A kard nagyon jót tesz. Az ellenfeleim maszkja kese-
rüli, hogy nem kellek Brahmnak. Különben nem is mondhatnám,
hogy rosszul érzem magam. Most sült ki mennyire be vagyok ren-
dezve a várásra. Nyilván azért mert még növfélben érzem magam.
Bár nehéz konfliktus nagyon, hogy "was aus einem werden kann,
das ist er schon, wenigstens vor Gott" és nem stilusom nekem
sem a desperadóság.

Hát csak lesz valahogy. Irtam egy elég jó kis novellát és egy
elég jó cikket a berlini színháztanulságokról² Maj[d] elküldöm.
A könyvem még mindig nem jelent meg. Erna Francktól kaptam le-
velet. Nem ír egy szót se Irma rajzairól. Nézz utána, ha ráérsz.
Edith nagyon jól van és nagyon örülök a leveleinek. Más "örö-
möm" nincs. Irt te is. Mondom végeredményben úgy érzem a Brahm
ügyet mint egy fekete, leborító kupolát. Bevégeztetett. Legalább
rend van. A misztériumot elkezdtem. Oly kész, hogy azt hiszem
március végére meg lesz. Üdvözlöm Blochot és akiket illet. És
írd nemsokára. Legalább egy levelezőlapot melyben megírod, hogy
mért nem írhatasz.

Üdvözlől

Herbert

Kedves Gyurikám ne haragudj rám hogy nem irtam eddig. Igazán meg volt az oka. Az első időben a misztérium befejezése, mely másaszthatatlan volt (mert már gyűlöltem); később pedig párisi utam administratiója és miegyébb okozott olyan nyugtalanságokat, melyekben képtelen voltam neked írni. - Most is evvel akarom kezdeni, mert olyan hálás vagyok neked és nektek és a világnak érte. A párisi utam és szabadságom biztos. Még pedig egyedül és kizárólag édesatyád jóvoltából. Fent voltam nála és ő nagyon, nagyon kedvesen fogadott, sokat, részletesen foglalkozott az ügyemmel és sok terve volt és "mindenben számíthatok" - rá úgy-mond. Végül pedig azt mondta. Ha nyárig nem "tudnók" összehozni a szükséges készpénzt, akkor ő felajánl nekem 1000 koronát arra az időre amig berendezkedem és visszaadom, amikor tudom. És ezt olyan leirhatatlanul kedvesen, szinte hizelegve csinálta, hogy nekem igazán elállt a szavam, és nem volt mit rá mondani, mint azt, hogy köszönöm. Azt hiszem nagyon ostobán néztem ki. Neki az - mondta - hogy Gyuri fiának barátja vagyok elég ahoz, hogy föltétlenül rendelkezésemre álljon. - Ezt meg kell írni, ugye? - Aztán még sokáig beszélgetett velem - rólad. Ezt is megírom, mert nagyon megható és talán eszedbe jut valami alkalom, hogy megnyugtasd. - A "nemi életedről" beszélt velem. Veled "nem mer" mondta, pedig neki gondot okoz, hogy te 26 éves korodban nem tartasz szeretőket, "aszkéta" vagy (rövid foglalatja). Egészségedet féltette és látszott, hogy igazán komoly gondjai vannak emiatt. - Én amennyire lehetett megnyugtattam. Azt hiszem sikerült is. Először is azt mondtam neki, hogy a te életmódod nem "lemondó" és te nem gyötröd magad vele, hogy elmegy az "élet-örömök" mellett, hogy - tudtommal - te egyszerűen így érzed magad legjobban fizikailag is. Ez a természeted. És hogy erotikád is egészen természetes tudtommal - mert láttam már, hogy neked nő nagyon kíváncsatos volt és ha nem tudunk részleteket, és senki se tud annak csak "szemérmességed" az oka. Nem haragszol, hogy

ezeket mondtam. Az volt az érzésem, hogy jót teszek vele. Nagyon megnyugtatta. - A Páris lehetőségek egyébiránt is elég jól alakultak idáig. Az egyetlen veszedelem, melynek árnya rávetődött most: lehet, hogy Edithet apja nem engedi ki, éppen azért mert én kint leszek. Ilyenformán nem csak hogy nem leszünk együtt, de még én rontom el az ő Párisát. Ez nagyon kegyetlen volna. - (A pénzlehetőségek a lapokon kívül: fordítások a Nemzeti számára).

Ami téged illet. Nagyon értem és nagyon nem értem depressiódat. Nem értem, rád gondolva nem bírom érzékelni, hogy magadat "silánynak és senkinek" tarthasd, bármilyen körülmények között. Sőt felháborít. "Was aus einem werden kann, das ist er schon" és ez a gyönyörű igazság nem csak a következő 20 esztendőre, hanem a következő órára is vonatkozik. Ha én holnap megint genialis lehetek - akkor máma is tartozom tisztelni és szeretni magamat. (Hogy az elmúlt csatanyerések nem támogatják az önérzetet azt magam is nagyon jól tudom. - De ez! A holnapi lehetőség?) - Furcsa de szinte úgy sért, ha ilyen hangon irsz magadról, mintha más valaki mert volnailyent mondani. - A másik dolgot azonban értem. Értem, hogy szomorú és fáradt óráidban "megváltás" jut eszedbe és, hogy ezt megaláazónak érzed. - Nincs megalázóbb annál, mintha az ember segítségül kiált az után, amit - alkalom adtán - hívni tudna akkor is ha biztos veszte volna. Ha mentőövíül akarja használni azt, amihez legmélyebb igazi viszonya az volna - ha utána ugorna a vízbe. - Nem tudom értjük-e most egymást. Azt hiszem. És azt hiszem "megváltásra" nincs szükséged - de az, ami [a] vágyat eleve tárgytalanná teheti mindigre - minden percben bekövetkezhetik. És ettől félni azt hiszem ostobaság. Ha másért nem, hát azért mert ilyen megaláztatásokat lehetetlenné tesz.

Leveledben különben olyan dolgokat irsz munkádról, hogy igazán semmi okon nincs aggodalomra és sajnálkozásra. Nagyon örültem neki. Nem jellemezhetem másképp a hatást, minthogy a szándékaid és ideáid pusztá megértése valami önelégültséggel töltött el és erőérzettel. Beszélni róla nem akarok. Minden dolgot megértem és ezután is fogom valószínűleg ha veled együtt haladok fejlődésükben - de hozzá már nem értek. Csak egyet, egész melleleg. Ezt a leveledet olvasva "ismeretelméleti lel-

kiismeretem" egy percre sem mozdult meg. (Nem úgy mint régen.) És hidd el Gyuri, hogy a dolgok külső alakját illetőleg, jelent ez valamit. - Különben meg vagyok róla győződve hogy most "nagy esztendő" következik rád. Sok okból. Hiszen most csukta be a "mult" utolsó ajtóit. Minden hátralék törlesztve van és most kezdődött a vita nuova. De nem most kezdett épülni. Nagyon régen épül már. Csak most költözől át lakni és egyszerre kész, várakozáson felül berendezett palotát kapsz. Én így érzem. Különben más okom is van hinni, hogy nagy esztendő lesz. Mert nekem az lesz. Egy szabad párisi év!! És tudod, hogy a mi munkánk olyan misztikus parallelitásban halad.

A misztériumot azóta megkaptad már talán. Hát ez is elkészült. Itt mindenféle történt ez alkalomból. (Úgy látszik az én misztériumaim kifelé is dokumentálják útjelző voltukat.) - Cserna Andor¹ - miután egy hétig tárgyalta arról, hogy hogyan - miképpen lehet leghatásosabban kiadni és Málival kereteket rajzoltatott stb - hirtelen kijelentette, hogy a heti lap kicsi és csak két részletben adhatja - vagy sehogy. Mire én dühbe jöttem. Azt mondtam: sehogy és a misztériummal visszamentem a Nyugathoz.² Lehet, hogy ez téged bosszantani fog, lehet, hogy igazad is van. De a helyzet ez. Én elmentem a Nyugattól mert nem voltam nekik eléggé fontos. De ha az Aurorának sem vagyok eléggé fontos - akkor már inkább a Nyugat. 1./ Mert az Aurorából is egy szar lap lett már. 2./ A Nyugatnak én sokat köszönhetek, majdnem mindent. Azonkívül nincs más hely és azt akartam, hogy a misztérium megszülessék. Nem személyes hiúság lett volna csak - inkább fiókba dugni. - Lehet, hogy nem. Most már mindegy mert oly végkép el vagyok undorítva hogy már az itteni viszonyaim tisztaságával sem törődöm. Nem viszonyok! Semmi. Ideiglenes chaos. Tíz év múlva talán lesz valami belőle. Addig csak avval foglalkozzam, hogy - így vagy úgy - el ne pusztuljak. Szomorú perspektíva arra a második generációra, melyben hittünk. Azt hiszem, hogy ez kissé szimptomatikus. Nincs még második generáció. Számunkra legalább. - Ami pedig a Nyugatot illeti (nagy örömmel fogadtak) - nem mehettem úgy oda, hogy: itt van ez a darab más-hol nem akarják közölni. Nem mehettem másképp mint: itt vagy én. - Ugye? - Azért még az Aurorába is fogok talán írni. A Nyugat elvi kérdés volt. Az Aurora igazán nem az. Az Aurora egy lap a-

mely fizet, s mellyel szemben ezek után csak dokumentálni kell, hogy nem hordjuk jelvényét. - A misztériummal nagyobb gondom, hogy zavaros impurumot kapsz és az rossz benyomást tesz. Főképpen pedig, hogy végével nem vagyok megelégedve. Baldwin alakja valahogy elfogy. Erősebb Máriamotivumra volna szüksége. Kérlek írj részletes véleményt. Mint Kékszakállúról. És kérlek ha már nálad van küldd mindjárt el nekem. Mert szükségem van még egy másolatra sürgősen. - Legközelebb írok egyebekről is. Nincs baj

Szervusz Gyuri! -

Herbert.

31.

Budapest

Nagy János utca 15

Felsőerdősor u. 20/a

Hermina ut 35.

Bern, 1911. július 6.

Kedves Gyuri

Sok időt hagytam elmulni első¹ levelemig. De szándékosan. Tudom, hogy nem vagy levélíró kedvedben és tudom hogy - mindennek dacára - felelés kötelezettséget éreznél. Magam is, nem lévén levélíró, szerettem volna, hogy valami meggyűljön, amit elmesélni lehessen, mert "csak úgy írni" nem tudok. (E. a kivétel) De E. úgyis írt, magam pedig sokáig fogok úgylátszik várni még, míg komoly mesélni való lesz. Most visszafelé, látom, hogy ez az esztendő mégis letörés féle volt. Kezdve azon, hogy feleannyit sem dolgoztam, mint minden más esztendőben, hogy nem tudom - most már - a Szent Szűz vérére annyira becsülni, hogy ezt felérje. De emberileg is testileg is megvoltam nyomorítva. Azt érzem egyelőre, hogy nem tudok annyira kiegyenesedni, nyújtózkodni még, hogy azt a nagyobb teret amely most nekem adatott kitöltsem. És ez jobban fáj mint a gúzsakötöttség. Egyelőre trémám van és nagyon izgatott vagyok. Erőfeszítesembe került csak nagyjából a feladataimat is összegyűjteni. És oly rettenetesen sok. Nincs

rendes programom és kapkodok. Pihenésről ezen a nyáron szó sem lehet. Milyen jó, hogy a tengerben úszván arra kell majd ügyelni, hogy a sós hullám a szájamba ne csapjon mikor lélegzetet veszek! - Most az elidegenedett versmadarak keringenek megint a fejem körül, azokat várom. De nem elég hűségesen. Meséket olvasok, mert nagyon vágyom már a mesedramára. Nincsen magyar mesedráma. Sőt egyáltalában nem tudok mesedramáról - ahogy a mesét értem. Vannak fantasztikus, mesés drámák. De ott mindig két életszféra van. Az emberi és a tündéri, melyek keresztül kasul mennek de két világ maradnak. Már csak azért is mert csak a tündéri hat az emberire fordítva nem. És még valami. Most úgy érzem mintha mesét nem lehetne kitalálni. A népmeséket olvasván rájöttem, hogy nincsenek ma "mesék" csak megmaradt mese "motivumok" melyeket különbözőképpen összefoglalva és más anyagú kötőszöveggel ragasztva találunk meg ma még a népmesékben is. Ezek a motivumok ezer mázsával súlyosabbak és sok ezer évvel régiebbek a mesénél és ha az ember erősen ránéz kiszakítják mint a nehéz drágakövek a gyöngé ruhaszövetet. Istenem, de jó volna ezekből a motivumokból egy drámát építhetni "kötőszöveg nélkül"! - De evvel sem foglalkozom elég hűségesen. Sok bajom van "magammal" és "világnézetemmel". Olyankor sokat gondolok rád. Nem mintha a vallásában segíthetné egyik a másikat. De sok pozitívumot egyszerűen nem tudok. Műveletlen vagyok, nem ismerem a világot, miképpen fejtsem hát meg. Még is a végső probléma annyira fáj, hogy megbénít és megállít az "előmunkálatban" - és azt gyakran olyan reménytelennek látom. Egyébb iránt két kérdőjel van most belémakadva. Az egyik, hogy minden becsületes és consequens vallás, istenlátás szükségképpen quietismushoz, minden világi munka és keresés teljes abbahagyásához vezet. Mit tegyen valaki akinek olyan a temperamentuma mint nekem és "kiváncsi" és építeni szeret? - És valahol összefügg evvel egy praktikus kérdés. Ezt léptem nyomon érzem, minden újságcikk olvasásánál. Ha "polgári radikális" vagy akár "szocialista" cikket olvasok, mindig háborog bennem az ellentmondás a felületes felvilágosodás és metafizikanélküli racionalizmussal szemben. ("Verdauungsphilosophie"-nak hívja Dosztojevszky) - Viszont vallásos írásokat olvasok, akkor konstatom, hogy hiába, hogy felvilágosodott vagyok, és korlátoznak tudatlannak embertelennek érzem dolgaikat.

Hogy jól megérts. Én azt érzem, hogy minden komoly vallásnak realizálhatónak kell lenni, minden nap, minden egyes élményében keresztülvihetőnek, ellenmondás nélkül. Valamely elméleti vallásos világnézletet el tudok gondolni most is, melyet nem cáfol a felvilágosodásnak semmiféle tudása. De nem igaz és nem igazról van szó, hanem jó és rosszról. Arról, hogy - (hiába, meglévő) modern humanitásunkba, felvilágosított praktikusságunkba ne ütközzék belé lépten nyomon a fanatikusan keresztülvitt vallás, sőt belőle következzen minden. Mert minden becsületes vallásosság fanatikus és ha van vallás, belőle kell következnie mindennek, a legkisebb gyakorlati életrészetnek is. Különben nincs értelme. - Egyelőre, hogy e kétféle szükséglet eleve lett bennem és mostanában ráérek embernek lenni, heterogénnek és hazugnak érzem az életemet, ami nem mulatságos. - De még evvel sem foglalkozom hűségese. Körülnézek és látni szeretnék. Részben a "Világba" irandó levelek miatt is². Ha már meg kell hogy íródjanak, mért ne legyen értelmük rám nézve is? Egyelőre meglátogattam egy iskolát, és valamelyik nap el fogok menni a Heilsarmee irodájába fölvétetni magam. Majd hazudok valamit. Nagyon szeretném érteni ezeket mozgalmakat. Theosofiai könyveket is vásároltam azokat is olvasni fogom. Az egyéni örület roppant plausibilis nekem. De a tömegörület egészen misztikus. - Olvasni egyéb-
iránt Romain Rolland Michel Ange-át olvasom. Azt hiszem nagyon tetszene neked ez a könyv. Nem is beszélek most róla. Bizonyosan el fogod olvasni. (Romain Rolland is egyike azoknak akiket Ch.L. Philippel akkor hazahoztam.) - Esténként Dantet olvassuk E.-vel. Tulajdonképpen sohasem olvastam még és és rettentően hat rám. E. hangosan olvassa az olaszt míg én a németet nézem. Egyetlen pozitív eredményem különben idáig, hogy E. piros lett és egészséges. Tegnap egy 20-kilométeres turát tettünk az ő kezdeményezésére. Ugyancsak az ő ideája volt, hogy majd ha eltávoztunk innen, gyalog indulunk és Lausanne-ig gyalog megyünk. (három napos túra.) Ugye szinte hihetetlen eredmény? (Három kopogás) - Te mit csinálsz? Mit dolgozol mit olvassz? Irj valamit. De nem veszem rossz néven ha sokár jön is a felelet.

Az első tárcámat és első leveletem elküldtem már a világnak. Láttad?³ A levél "könnyed" hangja undorító. De azt a metéria-beli túlsúlyt, úgy éreztem, csak egy formabeli tálköny-

nyúlással lehetett egyensúlyozni, hogy egy pesti újságban lehetséges legyen. De lehet, hogy itt hibáztam. Mondd meg a véleményedet és azt (ha tudod), hogy tetszik az "embereknek" - Talán nemsokára irok megin. Atyádat, hűgodat üdvözlöm.

Herbert.

32.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Bern, 1911. július 14.

Kedves Gyuri

Egy szivességre kérnélek - (ha ráérnél csak, mert nem legsürgősebb dolgokról van szó.) - Menj be egy délután a Palermoba 4 óra tájon és beszélj Bölönivel¹ arról, hogy mi történik az én írsaimmal a Világnál és mi a szándékuk velem? Én már 2 levelet és egy tárcát küldtem el és sem arról nem tudok, hogy valami megjelent volna, sem egy fillér honoráriumot nem kaptam. Engem Bálint maga megbízott ezeknek a leveleknek és tárcáknak írásával és én e megállapodás után, utam egyéb biztosításával nem is törődtem. Nagy baj volna, ha ott baj volna. Bölöni tisztességes ember. Kérj felvilágosítást és tanácsot nevemben. Újságíró igazolványt is kértem tőlük. Ez nem kerül semmijükbe és az én "levelező" munkámat roppant megkönnyíteni mert százszor annyi helyre juthatnék el. Az ő érdekük is. Én most sokfelé utazom. - Ha ott találod Csernát vele is beszélj. Irtam neki, hogy adjon végleges választ. Nem felelt. Nála van a könyv első íve azt vissza kellene szerezni.² És ha már a Palermóban vagy menj fél a gazdasszonyomhoz és tudakozódj, hogy jött-e valami nevemre azóta? Mit csináltak vele? Egy órán belül mindezt elintézheted. Ne haragudj hogy fárasztalak. Mégis remélem, hogy zavarlak vele t.i. dolgozol. Jössz hozzánk? - Mit csinál a budapesti föld? Nem mondtam, hogy Sodoma és Gomorrha és össze fog dűlni. Komoly a dolog? Nem utaztok el? Nem jönne akkor hozzánk? Irj erről.

Mégis nyugtalan vagyok. Embereit utálok de földjéhez köt valami misztikus kötel. - És irtam egy pár verset. Semmi különös. Egész új hang kell nekem is még nincs itt. Sokat küzködöm. Edith elég jól van.

Üdv.

Herbert.

33.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Morges, 1911. augusztus 4.

Kedves Gyuri,

Ma csak annyit. (Nemsokára írok hosszabban). Nagy szívessegre akarlak kérni. Vészi azt írta nekem, hogy a Kékszakállú megjelent a Jungungarn-ban.¹ De nem küldött belőle bár kértem. Kérlek légy szíves vegyél egyet és küldd el nekem itt lehetetlen kapnom és kérlek légy oly szíves és írj Harry Kahn-nak. Figyelmeztess a Kékszakállúra. Kérdezd, hogy lehete valamit a misztériumokkal csinálni. A télen mindenáron németül is ki akarom adni. (Nekem ne küldj Jungungarnt. Majd én hozatok. Küldj azonban Kahn-nak, kérlek hogy ne legyen rábizva, akkor elolvassa.

Azonkívül sürgess kérlek feleletet két nála lévő darabom felől és próbáld rábeszélni. Nem tudom már az Utolsó nappal mi lesz. Ha németül nem jelenik meg, magyarul talán sohse fog. Cserna nem felel a leveleimre. Nem tudom mit csináljak a novelláskötetemmel. Félek, hogyha Párizsban leszek még lehetetlenebbül fogok állni mint otthon és megint nem lesz semmi. Kérlek szépen írj érdekemben Kahn-nak és adj valami tanácsot ha tudsz. Bár nem valószínű, hogy lehessen itt valamit tanácsolni. Sok tervem és kezdődő munkám roppant éreztette velem már eddig is kiadatlanul heverő írásaim tömegét és ez nagyon kedvetlenít. Több okból. De főképen mert az ember felöltözött a legszebb fegyverbe és lemarad a csatáról. Értesz? Nem részt vehetni a munkában ez a legrettenetesebb.

Szóval küldj Kahnnek Jungungarnt és levelet. Nekem pedig küldd el ha lehet az új esszét mert nagyon kíváncsi vagyok rá.²A mesedráma alakul. Vannak (azt hiszem jó) ideáim, az érzelmi formájára vonatkozók. (Hogy legyen mese és még is az előttünk történt esemény plauzibilis valóság.) - Ha Ha Horváth Henrik műstani címét tudod véletlenül, okvetlenül megírd. Ha Lorsyét tudod, azt is. - Legközelebb kapsz értelmesebb levelet.

Írj!

Üdvözlő!

Herbert.

34.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Morges, 1911. augusztus 16.

Kedves Gyuri. Sok és nagyon és iszonyatosan komoly dolgokról kellene írnom. De nagyon nehéz lesz és hiába is. Ezt is csak azért mondom mert kinek mondjam, hogy az életem legnehezebb óráit élem, olyanokat amilyeneket legvadabb fantáziával sem tudtam volna konstruálni, - Kinek mondjam, ha nem neked és Málinak? Persze senkinek se mondanám ha nem Edithről volna szó akihez nektek is jussotok van. Így sem szabad és lehet egyebet mondani minthogy azt hiszem a csata végefelé jár és hogy senki sem tehet semmit és még én sem egyebet minthogy a vár kulcsait a kútba dobom, hogy még ha akarnék se mehessek el. Milyen hiába Gyuri minden. Nem csak részvét és segíteni akarás és szeretet. Az igazi a "dühös jószág" is. Az életben a dolgok nincsenek egymással összefüggésben és nem hatnak egymásra. Most pedig elmélkedjünk Gyuri. (Azt mondanám imádkozzunk, ha az volna a formánk) és kérlek nagyon, hogy senkinek, de nekem se említsd azt amit én itt írtam vagy nem írtam. Nekem se, mert - erről nem lehet beszélni. Minden ami nem ima vagy filozófia vagy sírás az alávaló és türehetetlen. És még azt sem lehet kibírni. Hallgatni kell. - Addig is keressük az Istent. A cikkedről akarok írni. Nagyon megkapott. Aminek talán szubjektív okai is vannak Van azonban némely megjegyzésem. Szabad? - A formaiakra

vonatkozót egész biztos meggyőződéssel mondom, a többit csak elédterjesztem. I., Az apa harmadik személye fölösleges és alakzavaró. Ha a dialogus evvel kezdődne: "Er sah mich scharf an und sagte ganz ruhig und einfach: "Es ist Klarheit über mich gekommen. Ich weiss, dass ich ihren Tod verschuldet habe...". - És innen kezdve változtatás nélkül folytatódna. Minden épp úgy kijönne és formásabb és komprimáltabb volna. (Még a befejezés is használható ha kell) - Ezt biztosan tudom. - A másik. Azt gondolom, hogy a cím nem szerencsés. Az essaynek legkisebb elemére vonatkozik és annak is csak egy használt metaphorájára (A metaphora cím pedig mindig rossz) Azonkívül egy olyan metaphorára mely kissé játékosnak hat, mert nem hat az egyedül lehetségesnek, a legkifejezőbbnek. A "kevesebb" nem jelent szegénységet legkevésbé a te gondolatmeneteden, ahol magad is "gazdagság" mivoltát bizonyítod. - "Die Kaste der Güte und die Sünde der Reinheit" - Tudom is én. Száz gyönyörű címet lehetne adni.

Még volna valami. Amiben lehet, hogy tévedek. a "Was kümmert sich die Güte um die Folgen" kezdetű gyönyörű kikezdésből valami hiányzik nekem. Egy végső consequencia. [:A jóság:] nincs összefüggésben motivumaival és nincs összefüggésben következményeivel mondd - én úgy érzem, hogy magával megnyilatkozási formájával, tetteivel sincs lényeges összefüggésben. Az is véletlen. Olyan mint egy villamos áram. Melyből szikra ugrik ha hozzá nyúlnak- de nem belőle indul ki a szándék és nem tőle függ hogy milyen gépet hajtanak vele. Talán a platói jóság fogalomnak lehetett ilyen érzés az alapja? És hogy aki jó, sohasem tetteivel ment és nem úgy ment hogy segít. A szerencsétlen, a szenvedő épp úgy elpusztul (sőt) de "könnyebben" "megváltva" pusztul el mert megérezte a jóságot. A jóság brutális hatású, mindenre keresztül megérezhető. (épp úgy ahogy mindent megérez) Gondolj Dostojewsky alakokra. Aki jó az nem segít, az megvált, az "élet" kategóriáitól függetlenül. És hogy ez mit jelent? Azt te jobban tudod tovább gondolni mint én. A jóság brutalizációja alatt mindenki jó lesz egy-egy percre. Ez a jóság csodája. Az egyetlen ilyen fajta csoda amit ismerek. (tudniillik emberfelől jövő.)

Még egy ilyesféle megjegyzésem volna, illetve impresszióm volt. Az a rész amelyben a lelki homogeneitás kötelességéről és a kasztokról beszélsz. Kissé hosszadalmas. Azt hiszem,

hogy annak mondataiból nagyon sokat ki lehetne hagyni annál is inkább mert oly frappánsan élesek vannak köztük. (A Kelemen Kömives motívum és magyarázata is mintha kompozíció szempontjából nem egész jól volnának elhelyezve).

Ezek a kifogások. Nem is tudom mért irok ilyesmit. Úgy emlékszem, hogy máskor nem szoktam volt. Most valami vad erő hajt a dolgokkal és problémákkal való foglalkozásra. Lehet, hogy ez védekezés. (Nem menekülés mert nem másvalamivel foglalkozom, csak a mellemből az agyamba szívom fel.) - A cikked egyebekben is nagyon foglalkoztatott. Misztikus és szent jelenség, hogy eszmék fajtunk mennyire túl fejlődnek. Ezen a héten kaptam essaydet és Málitól egy nagy levelet melyben szép vallásérzések-ről volt szó - mind a kettő úgy jött mint egy váratlan viszhang éjszakai kiáltásra. Ugyanarról van szó az egész vonalon. Kiki a maga kasztján belül intézi. - A legfontosabb dolgok itt, hogy ez az "élet" nem egy élet. Mi hát akkor az egy élet és mifajta a sokasága. Es hogy akkor az ember sem egy ember. Illetve csak az ember aki az ő egy életét éli. Embernek lenni tehát nem állapot, hanem cselekedet, küzdelem. Ha pedig cselekedet, küzdelem, akkor vallásos szemmel nézve iránya és célja van. Mi? Mit csinálok mikor ember vagyok? Ez a kérdés. Senkisé ember mindig, csak a szentek. Ezek az ideák és kérdések foglalkoztatnak körülbelül egy hónapja és te sok hasonló kérdést említettél. Máli is. - (Isten igazi képét tükrözni a tiszta, homogén kategóriában - ez "nem foglalkozás". Ez vallásos szemmel nézve csak esztetikai játék. Evvel valami történetik, valami munka valami cél felé.) Még valami nagyon nehéz kérdés áll előttem, ami szintén pedzve van valahol az essaydben, vagy talán nagyon mélyen is benne. És ez: Az én életszenzációm érzéseiből Istent keresve "az ember"-re gondolhatok-e, vagy csak éppen én rám?

Mit csinál az ember és mi az élet - avagy mit csinálok én és mi az én életem? Csodálatos, hogy Isten előtt szűnik meg legteltesebben minden solidaritás érzésem más emberekkel. Mit jelent ez? A vallás össze szokta hozni és egy értelműekké tenni az embereket. De én nem tudok mások számára keresni. Ez mi? -

És evvel összefügg egy másik mélyebb kérdés. Az "éppen ez misztikus csodájának" neveztem. Tudniillik. Igaz ugyan, hogy az élet heterogén és "piszkos" és értelmetlen és nem fejezi ki

metafizikai sorsomat. De minden homogén élet valamiféle abstrakció (ha nem is intellektuális) az egyes napok adott tartalmától és valami amibe már mások is férnek egy egész "kaszt" amint te nevezted. De az én napjaim egyes eseményeinek éppen hozzám küldöttsége, az "éppen ez" misztikus csodája, amit nekem címzett levélnek, szentnek és egyedül elintézendőnek érzek. Az élet szenzáció: Isten legkülső, leghomályosabb kérge ez, de az melyet kezemmel tapinthatok. Napjaim "éppen ez"-je persze magában még semmi és csak megoldandó feladat, de az egyetlen amit éppen nekem küldött Isten és ezt roppant fontosnak érzem most. Valamint misztikus csodának, hogy ilyen "éppen ez" lehetséges. Érzem, hogy nagyon homályosan fejezem ki magam, de hiszen nagyon kevésbé végiggondolt, csirádzó látásokról van szó. De erre indultam el. - És még egy van uton. Dialogusaim misztériuma elevene[deltt megint fel és kapcsolódott be. Hogy t.i. talán nem is vagyunk sok ember. Talán mindjában ugyanaz az egy lélek vagyunk különböző centrumból nézve, különböző stádiumban. "Millió lelkünk egy részét objektíváljuk, hogy megkapjuk egységünk hitét. Ezek a barátok, a többi ember, és a fétisek. - Messziről egymásfelé folyó folyók ezek mind és a tavat még nem találtam meg. Bizonyára nagyon sokáig nem fogom megtalálni.

A Dialogust különben kiadja ősszel a Nyugat a kis Nyugatkönyvtárban. Van kifogásod ellene, hogy neked ajánljam?¹ Én szeretném, ha volna egy neked ajánlott könyvem. Még ha kicsi is. Mégis elmélkedés. Ki más elé terjesszem? Ha ez ország és a pesti irodalom rongy kicsisége és kicsinyessége miatt bármilyen meggondolásaid volnának, hogy a mostanában megjelenő Szentszűz vérén és itt is rajta legyen a neved, ha törődnél vele, hogy megjegyzések piszkát kavargat majd fel - (Volt már szó ilyesmiről köztünk azért említem) Akkor "válassz". A Szent Szűz vérén csak E. neve legyen? Vagy a Dialogusra irjam az övét? - Talán furcsálod, hogy ilyen dolgokat cserélgetni tudok. Pedig nagyon egyszerű. Az ajánlás kissé fórumot jelöl, kissé a tulajdonképeni publikumát a műnek. (És azért szeretem az ajánlást mert anélkül kissé encanallirozva van a könyv. Avval a csőcselék másodsorba kerül.) - Ti pedig valahogy együtt vagytok a publikumom. Elsősorban nektek írok amennyiben valakiknek. - Szóval írd meg hogyan akarod. Tulajdonképen mind a kettő mindkettőtöké. Elrendez-

kedésről van szó és stilusról talán. A Dialogus inkább előd való. Írd meg mit gondolsz.

Ami a firenzei találkozást illeti az nagyon bizonytalan lett. A "Világ" nem közli írásaimat a megbeszélrt számban és ennél fogva nekem nem telik akkora útra. Reklamáltam és lehet, hogy az úgy rendeződik. Akkor megyünk. (E. nélkül nem akar.) De ha nem akkor nekem itt kell maradnom és újból kezdeni keresést, hajsztát, hogy más lapnál kapjak munkát és akkor egyelőre pusztá megélhetésem is kalandos lesz és itáliába nem utazhatom. Vissza Pestre most már semmi körülmények közt nem megyek. Nekem erre az esztendőre szükségem van. És ha minden cserbe hagy is és éhezmem kell is nem megyek vissza tanítani. (De hiszen az Isten mindig cserben hagyja azokat akik keresik.) Nem undorító az, hogy olyan cikkeket (az én utileveleimet) melyekről tudom, hogy a magyar újságírodban nagyon nehéz volna párjukat találni, melyekért 20 frtt kérek, mellőznek teljesen obskurus emberek, felháborító hülyeségei kedvéért. Nem undorító, hogy ha már rászorulok, hogy Rellék² és Bölönik közé álljak írni, még csak ne is tudjak megélni a tollamból.

Ha Bartók elszegődne egy kuplerájba zongorázni és az nem volna elég jó nekik. Mégis különös, hogy mily kevésbé izgat ez most fel. Érvényesülésem és az, hogy lesz-e betevő falatom. Sokkal rettenetesebb és szentebb dolgok foglalkoztatnak.

Mindenről írd meg - ha ráérsz - amit gondolsz és ami egyebet gondolsz is. Én most azt hiszem, hogy több dologban vagyunk bajtársak mint eddig gondoltam. (Nem csak esztetikai szándékokban.) És még annál is egyebekben. Te ezt most nem érezheted különböző okoknál fogva. Majd sokkal később.

Kérlek írd meg a fordítás terminusát, hogy beoszthassam az időmet. És hogy így hagyod-e a cikket. Egyelőre még Morges-ban maradunk. (Hotel du Port.) Üdvözöl/
[Hajós Edit írásával:] Herbert.

Édes Gyuri fiam,
örültem a levelednek, eszem ágában sem volt haragudni, nem is lesz soha - csacsi vagy. Én most magamról és ügyemről semmit sem mondhatok - rövidesen minden el fog intéződni, és akkor majd ugyis meghallod. Találkozni nagyon szeretnék, több okból - van közte fontos is. Szeptemberben bizonyára Firenzében leszek, va-

lőszinűleg még előbb is, amennyiben tőlem függ. Ne haragudj, ha nem írok többet, most nem tudok; nem jól vagyok és semmi vidámat nem mondhatnék neked. De azért te, ha akarsz, írd, - jól esik. Kérlek, hogy mindig tarts au courant, ha elutazol Pestről a címre vonatkozólag - lehet, hogy egy kisebb szivességet leszek kénytelen kérni tőled, amivel nem szívesen fordulnék máshoz - persze ez csak lehetőség, valószínűbb, hogy nem kell majd. Minden jót kívánok neked.

Szeretettel: E.

35.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Morges, 1911. augusztus 19.

Kedves Gyuri

Egy nagy szivességre akarlak kérni. Illetve csak nekem nagy dolgom, neked talán nem nagy fáradtság. A következőkről van szó. A "Világ" felét sem hozza az ígért cikk számnak és ezért nekem utána kell néznem, hogy más lapom is legyen melynél elhelyezhetek valamit. Édesapád annak idején megígérte, hogy Gajárral¹ (Az Ujság) beszélni fog érdekemben. Én persze - a "Világ" ígéreteinél fogva is nem hoztam szóba előtte többé a dolgot. Mivel annyit tett már értem, örültem, hogy nem kell új fáradtságot okoznom neki. Most is nagyon rosszul esik, mégis kérlek hogy beszélj vele és tudd meg és írd meg, hogy neheze-e esnék-e és, hogy reméle eredményt egy esetleges megbeszéléstől. Csak akkor kérd meg mégis ha gondold, hogy nem nagy alkalmatlanság neki. Biró Lajosnak is fogok írni ez ügyben.² Ha eszedbe jut még valami egyéb amit tehetnék, írd meg. Mert a helyzet az hogy a "Világgal" való ügyem alkalmából érzem, hogy milyen undorítóan és kegyetlenül bizonytalan az én helyzetem és egyáltalában nem biztos, hogy megfelelő írást el tudok helyezni. Én a pesti ujságoknak nem kellek nem is szólván róla, hogy minden második ujságíró valamely misztikus oknál fogva - személyes ellenségem. És hogy általában nincs semmi (két-három barátom jóindulatán kívül) sem-

mi és senki akire számíthatok és ha ledolgozom a 10 körmöm mégis szépen éhen halhatok. Ez egyelőre azért kellemetlen csak, mert így bizonytalan, hogy elmehetek-e Firenzébe (és akkor E. sem megy.) Nagyon szerettem volna mostanában együtt lenni veled is. - Így alig lehet majd. Van ugyan némi pénzem abból amit apád 1000 koronájából már átvettem, de ilyen körülmények közt minden francra vigyáznom kell mert nem tudom mikor fogy ki minden forrás. - Ezek nem üdítő dolgok és bölcsebbet is tehetnék mint hogy téged ilyenekkel mulattatlak. De hát... Különben ne törődj vele. Magam is lerázom gondját ha lehet. Csak édesapáddal beszélj illetve írd meg, hogy ne irjak-e én neki? Ahogy helyesebbnek tartod. Fordítás mikorra kell.

Üdvözl szeretettel/

Herbert

36.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Höngg (Zürich), 1911.
augusztus 21.

Kedves Gyuri

(E. irásával:) Enyém is

Most csak ennyit. Címem: Kurhaus Waidberg bei Zürich, Post Höngg.

- Itt meztelenül de lelkemet Bartókkal és Kodálllyal öltözve néhány napig talán még kibirom. (A mesedramát Zoltánnal akarom megbeszélni.)

Ide írk. Üdv.

Herbert

37.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Höngg (Zürich), 1911.
augusztus 27.

Kedves Gyuri. Nagyon köszönöm. A helyzet kissé javult. A "Világ-

tól" újból ígérő levelet kaptam és a cikkek is jöttek. Mégis jó volna ha az Ujság havonként két ilyen úti ismertető cikket vagy tárcámot hozná. Márkussal nem kell beszélni.¹ Ő ígért és bizonyára meg is tartaná de csak 30 koronát fizet és nem volt mit küldenem mert minden a "Világnál" hevert. Majd csak lesz valahogy. Egyébb is nagyon javult hálístennek! Ha nem csak az én hamar bizó természetem látja így. Egyelőre Firenze is áll. A fordítást elkezdtem. Nem irtál terminust! Nem kaptad meg levelemet? Kár volna. Egész könyvet összeírtam. Bartókkal és Kodályékkal vagyok. Sok különös belátás és fordulat következik belőle. Felelj majd a levelemre ha ráérsz. Üdvözl !

Herbert

38.

[Budapest]

[Zürich, 1911. szeptember 1.]

Kedves Gyuri - Késésekkel és kerülőkkel most már azt hiszem megkaptam minden írásodat. Az utolsó keresztelte levelezőlapomat, melyen megírtam, hogy havi két cikk (vagy tárca) közlését szeretném az Ujságtól. (Nem kötelezném magam rá, de annyit hozzon ha küldök.) - Márkusnak még nem is küldtem semmit (csak 30 K. fizet.) De azt hiszem újabb kapacitálás nélkül is hozná az írásomat. A fordítással annyira vagyok, hogy még csak egy napi munka kell. Két nap óta nem fordíthattam mert nem tudtuk mely órában utazunk. Ma délután lesz az az óra. Holnap 21kán lakáskeresés. Holnapután 31kán befejezem és rögtön postára adom. Szept. 6-ikán kapod meg körülbelül. Lehetetlen volt hamarabb akkorra biztos. Kérlek intézkedj, hogy a "Szellem" várjon addig. Nincs naphoz kötve s' héthez se - ugye? - Gyuri szeretnék valamit. Ha úgysem olyan feltétlen fontos neked a magyar cikk. Nem biznád rám a dialógusnak egyszerűsítését és komprimálását? Ígérem, hogy még novellisztikus tartalom sem fog elveszni. Kérlek. - Én a magyart akkor úgy csinálnám és te a némettel aztán tehetsz még

amit akarsz. Csak a szabad, jó fordítás joga ez. - Ami az ajánlást illeti úgy lesz ahogy mondtad.¹ - Szóval ma utazunk mégis Firenzébe. Címünk addig míg az ujat meg nem írjuk. F. poste restante. Minden egyebet nagyon köszönök. Egyelőre még megélek. Otthon is majd csak lesz valahogy. Csak az az alávaló gazember Cserna ne csapna be. Sem könyv, sem honorárium a "Husz éves találkozóért"² sem egy sor felelet 4 levelemre. És még a kézirat egy része is nála van. Legszívesebben perelném. Csak ne volna az messziről olyan komplikált. Levelet majd Firenzéből kapsz. Október 1-ig maradunk ott. Hát addig gyere te is oda! -

Üdvözöl!

Herbert

39.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Firenze, 1911. szeptember 5.

Kedves Gyuri

A tegnapi póstával küldtem el a fordítást. Azt hiszem jó. Persze olyan "Kunsztok"-ra mint a trag. metafizikájában" nem volt alkalmam. A dialogus és a novellisztikusság okozta, hogy nem lehetett olyan "papi" nyelven szólni. A dialogust önkényesen megváltoztattam kissé legelején és legvégén. Hidd el, hogy minden benne van így is csak komprimáltabban és ezért gazdagabban. Majd ird meg, hogy megfelel-e?

Volna egy kérésem is? Az embermesék és tündérmesék-ről van szó. Nem lehetne azt Franklinnál (esetleg deficit biztosítással) kiadatni? - Nem kérheted meg apádat, hogy ebben járjon közbe? Ez talán a legfontosabb. Vagy gondolod, hogy békibe kellene már hagyni, miután annyi mindenféle kértem már. Kérlek szépen ha a könyv kiadására vonatkozólag valami eszedbe jut - egyszerűen azért mert mégis Pesten vagy, inkább juthat valami eszedbe - kérlek ird meg. Én egyelőre egészen tanácstalan és tehetetlen vagyok. Pedig szeptember lévén ideje volna már vele törődni. A Nyugat a Misztériumokra kell és többet két

könyvnél egy szezonban nem kívánhatok tőle. Szóval sohse lesz már jobban semmi és mindig tart a nyavalygás és küzködés. - Ugyan siess Firenzébe! Nem egészen külső okoknál fogva kötőd magad ahoz, hogy az Untragische drámát Pesten fejezd be? Talán jobban is menne rövid pausa után itten? Nemsokára bővebben írok

Szervusz:

Herbert.

40.

Budapest

Városligeti fasor 20/a

Firenze, 1911. szeptember 11.

Kedves Gyuri.

Ma csak ennyit. A mai póstával kaptam tőled 100 fr-t, melyet nagyon köszönök, de nem tudok mire vélni. A fordításért talán? Hiszen legalább kétannyi (bár tudnám mennyi!) előlegem van már nálad fordításért és abban állapotunk meg, hogy azt majd lassan ledolgozom. Azonkívül mégha mindjárt akarnád is fizetni, 100 fr. nem járhat ezért a fordításért akárhogy számítođ is. Mondom Gyuri, nagyon köszönöm de nem tekinthetem másnak mint újabb előlegnek. Vagy annak jeléül is vegyem, hogy bizol benne, hogy rövidesen ennyi munkát adhatsz nekem? Akkor még többet is elfogadnék. Most éppen nem volt rá szükségem. Te nyilván azt gondoltad. Hidd el Gyuri, ha nagyon meglennék szorulva, nem "mulasztanám el "kötelességemet".

Üdvözöl sok szeretettel

Herbert

Irhattál volna egy pár szót arról, hogy hogy vagy és mikor, hova utazol.

41.

54, Via dei Robbia

Firenze

Párizs, 1911. október 15.

Kedves Gyuri

Lakás keresés, berendezkedés, kellemetlen levelek (hazulról, a Világtól, Ignótustól) annyira elbódítottak, hogy csak most jutok hozzá, hogy címet megírjam. Place de Pantheon, 11. Hotel du Pantheon. Levelet holnap vagy holnapután írpk. Addig is üdvözlő!

Herbert.

(Ha van nálad Szentszüz vére küldd el.)

42.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Párizs, 1911. október 20.

Kedves Gyuri

Máma akartam levelet írni és a reggeli póstával Bánóczitól kapok levelet, mely szerint 1., Nem kapta meg firenzei leveletem. 2., Utánanézett ösztöndíjamnak¹ és azt mondták neki, hogy kérvényem sincs beadva, ennél fogva nem is adhatnak nekem semmit, már le is késtem!? Hallottál már ilyet? Te jelen voltál, velem voltál Pesten való útutazásom délelőttjén június 28-ikán amikor a kérvényemet mellékleteivel (vagy 15-el) összeállítottam. A Hírók iroda kisasszonyát² kértem meg hogy adja fel postán ajánlva és ő azt mondotta, hogy személyesen viszi el mert arra van útja. Ennél a megbeszélésnél te is jelen voltál. Kérlek írd meg postafordultával mire emlékszel. Átvette ő azt a csomagot vagy pedig mégis én magam vittem a zsidó titkári hivatalba? Mert ez is rémlik előttem. De a kettő közül egyik bizonyos. Most lehet, hogy az a nő elvesztette a folyamodványomat, biztos 600 koronámat

(Bánóczi írja) és összes legfontosabb okmányaimat! Rettenetes. Nem tudom mit akar tőlem a sors. Két nappal előbb Bálint írja, hogy a Világ nem közölhet többé annyi cikket tőlem, három nappal előbb Ignotus írja, hogy Tóth Imre letagadta hogy a darabom el van fogadva! Otthoni bajokról nem is beszélek. Hogy tudjak én most drámát írni? Pedig a torkomban van már. Kénytelen voltam apádtól azt a 400 K.-t elkérni. Kérlek írj Micinek³, hogy telefonáljon Márkusnak, mi van a tárcámmal melyet egy hónapnál régebben elküldtem neki. Hogy közölhet-e ezentúl tárcákat tőlem? És hogy miféleképpen akar? Bocsáss meg, hogy rompálom az animádat ilyen dolgokkal. Nagy bajok vannak. És kérlek írd meg rögtön, hogy emlékszel arra a délelőttre. Nem bízom eléggé a memoriámban.

Üdvözl.

Herbert.

Place du Panthéon 11

43.

Firenze

54, Via dei Robbia

Pensione Consigli

Párizs, 1911. október 25.

Kedves Gyuri

Már majd a harmadik napot töltöm avval, hogy neked írni akarok. Különös és nehéz dolgokat támasztott fel bennem két levelezőlapod. Leo meghalt. Valami szégyenérzet féle nehezíti meg még ezt a leveletem is. Mintha olyan érzés közelségébe tolatodnék vele, melyhez nincs jussom. Te elvesztetted Leot ez valami amihez nekem nincs közöm, ez felette áll a mi viszonyunknak. Olyan igazán tisztelettel érzem ezt, hogy minden "résztvevést" jogtalanul érzem. Nekem ebben nincs részem. Mégis különös. Én Leot alig ismertem és semmiféle személyes viszonyom hozzá nem volt. Mégis rajtad keresztül legnagyobb élményeim egyike lett. Mert oly misztikusan hasonlóan voltál hozzá, mint én Zoltánhoz - voltam és négyünk viszonyának különös és csodálatos "dekoratív"

volta miatt. Ugye érted? Egyszer láttam Leot, mégis mikor levelezőlapodat olvastam, nekem is megjelent a sors arca. Most sem értem még mi történt akkor és azóta bennem. Edithnek sem volt sok köze hozzá. Mégis sirtunk együtt. Jobbra balra elhullnak az embereink. Először meghalnak a szép emberek. Most még vagyunk egyen-ketten katonák. De nem igen van már kiknek számára verekedni. Nem igen van már aki a borunkat igya. Hát csak az Istennek dolgozunk. Ezt oly mély vallásos iszonyatossággal éltem át, hogy soha még így testvérednek nem éreztem magam. Mert én itt a parisi hatodik emeletről látom és hallom, hogy vigad a világ. Nagy mozgolódások nálunk és máshol, harcok és diadalok de se mostani se jövőendő helyemet nem látom bennük. "Az Isten nem akarja a magyar recaissancet" - Akkor vajjon mit akar tőlem például? Hiszen a te munkád úgy se nagyon odaszámított soha. Én azt, hogy mostanában így fellázadt az "élet" ellenem (ha nem is olyan mélyen mint ellened) - egészen szimbolikusan látom. Nekem semmi értelmem sincsen Magyarországon - és az sem biztos, hogy máshol igen. Nem úgy néznek ki a dolgok. Azt hiszem, ha nagy sikereim volnának sem tudnám soha többé értelmemet érezni. Hát csak Istennek dolgozom. Ezeket azért írom, mert oly különös, hogy Leo halál híre revelálta bennem. Csodálatosan függnek össze a dolgok. Meg fogom írni a viszonyotoknak a misztikumát az enyémet írván meg Zoltánhoz a regényemben. Nem furcsa, hogy minden főbb művem sírkő tulajdonképen? Mind! Mit jelent ez? Majd ha mind el lesznek temetve én is kész leszek.

Egyébbiránt most nem vagyok rosszul. Ha te írod, hogy nekem rosszul megy, - akkor nem igaz. Értesz. Nincs semmi baj. Bennem is fellázadt az élet. Olyan érzésem van mint aki végső csatát kezdett. "Virtus" már mert céltalan, vagy "fegyelem" már csupán, mert helyben maradás, melynek valami mélyebb jelentőségű dekoratív értelme van már csupán. Minden előre gondolás céltalan. Teljes, szabad, lelki pompával lehet élni. Jellemző, hogy takarékoskodni is alig tudok holott nagyon kevés a pénzem és még kevesebb lesz. De elvesztettem minden érzékemet a jövő iránt. Nem különös?

Szeretném tudni hogyan élsz most ott Firenzében. Szeretném ha idejönnél Parisba. Csak egészségi, lelki hygienia okokból.

A munkához egészség kell és kezdem hinni, hogy a magány csak egészséges embereket gyógyít. Minden nő benne. És az győz amiből több volt. Azt hiszem jó volna ha idejönnél. Még Edith is azt mondja, hogy csak itt lehet élni.

Hát meghalt Leo. Valami rántást éreztem a hozzád való viszonyon. Nem lett más de kizárólagosabb. És nekem is meghalt vele valakim. Úgy érzem ma a lelkemet mint egy sirkőkereskedést ahol előre állnak készen a keresztek a még élők számára.

Szervusz.

Herbert.

44.

[Firenze]

[Párizs, 1911. november eleje]

Kedves Gyuri

Megkaptam kártyádat és megkaptam Füleptől az Eckehardtot is. Beteg voltam egy hétig és ezért csak most foghatok hozzá.¹ Ed- dig olvasgattam és roppantul hatott rám. Azt hiszem, hogy egy nagy külön ajtót nyitott bennem. Majd elvállik mi megy be rajta. A baj csak az, hogy most minden ajtóm - mióta az első hetek mi- zériája után magamhoz tértem - kinyílt és annyi az impressiom és annyi az ideám, hogy minden tehetségemnek izomláza van, de alig dolgozom - éppen ezért. Ami nagyon izgat és fáraszt. - Eckehardtot egyébbiránt nem fogom tudni másképp fordítani (de ugye, nem is cél) mint egész komolyan, mint egy eredeti írás, sőt mint egy vers úgy áll előttem. Nagyon nehéz. Két hét legalább kell. (Nem csinálhatom egész nap.) Ezért kérlek írj meg egy vég- ső terminust. Címet változtattam! Paris V. Rue Champollion, Hotel Central des Écoles.

Üdvözl

Herbert.

[Hajós Edit irásával:]

Édes Gyuri, most kaptam a kártyádat és ime a receptet, bár kér- hettél volna a kezelőorvosodtól is nézetem szerint. A Piazza

Vittorio Emmanuelen, van egy lelkiismeretlen gyógyszerész ott a Via Strozzi sarkán. Annál csináltasd mert az ért latin recepteket is. Egyébként ne ijedj meg a rheumától - nekem már 15 éve van és még mindig élek, ha rosszul is. Levelet majd írok legközelebb, most nem megy, nagyon ideges vagyok. E levél hangja pedig csak afölött való rosszallásomat akarja kifejezni, hogy az orvos háta mögött akarsz gyógyszereket szerezni.

Elküldöm a receptet, de nem szívesen, és kérlek kérdezd meg ezirányban a doktort

E.

45.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Párizs, 1911. november

20.

Kedves Gyuri

Megkaptam a könyvet. Köszönöm.¹ Sokféle különös hatással volt rám. Nem igen tudok most róluk beszámolni. /Majd ha darabom meg lesz, karácsonyra vagy újévre akkor megint inkább tudok majd levelet írni./ Egy bizonyos: először hatott rám könyvnek. A magyar az valami álomfélének hatott, valami nem realizálódott lehetőségeknek. Most értettem meg azt a különös melankolikus hatást, melyet az én könyveim rám tettek. Egyiket sem éreztem könyvnek, csak álomfélének. Most sejtem, hogy a német könyveimet fogom először reálisnak érezni, komolyaknak - ha csak kissé elfogadhatók lesznek a fordítások. De lehet, hogy minden álom marad. Szép a könyv. De hol van Irma címlapja??? - kísérteties az a két ajánlás. Azt hiszem el fogom most újra olvasni az egészet. Nem tudom mért, nagy kedvem van rá. Kivált a Georgera.

Az Eckehardt fordításával annyira vagyok, hogy még ezen a héten okvetlenül postára adom. Csütörtökön vagy pénteken. Nagy

munka volt. Nem tudom hogy lesztek vele megelégedve. E.-nek tetszik.

Micitől nem kaptam levelet és a Magyar Hirlappal még mindig nincs semmi. Pedig jó volna. Megirtad neki új címetet? A Világ 2-3 hetenként hoz azért egy cikket tőlem úgyhogy valami mégis csöppen és egyelőre van még a pénzből amit apád adott. Január végéig elég lesz így talán addigra meg csak kapok valami zsidó ösztöndíjat? Hál Istennek nincs energiám hogy a dolgok miatt nyugtalankodjam. Amíg a darabot megírom addig van mit enni. Azután még mindig ráérek nyugtalankodni. A darab talán szép lesz. Prózában írom de az csak ornamentika. Versben vannak gonjolva. Azt hiszem nem irtak még ilyen egyszerű és világos darabot. Szinte primitíven csinálom. Érdekes: a Szélp.M. első felvonása milyen raffináltan komplikált. E. késve kapta a könyvet mert régi lakására címezted. Itt lakik, ugyanabban a Hotelben, melyben én. Köszönteti nagyon a könyvet és holnap vagy holnapután fog írni. Most ágyban van. Rosszul érzi magát.

Kérlek kérdjél el Micitől a nálad otthon lévő összes német darab példányokat. Képzeld Kahntól nem tudom visszakapni! Nem írhatnál te is neki? Vagy ez nem megy? Kellemetlen. Üdvözzöl

Herbert

46.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Párizs, 1911. november 26.

Kedves Gyuri

Csak néhány szót most. A fordítás kész és már el is küldtem. Ami a fizetést illeti az kissé komplikált ebben az esetben és igazán zavarban vagyok. Két és fél nyomtatott iv. /Az első prédikációt nem fordítottam le./ - Nem tudom, hogy fordításért mennyit szok-

tak fizetni. Igaz, hogy te, ha neked fordítok, úgy fizeted, ahogy eredetileg honorálnak de az ebben az esetben ahol te nem a saját céljaidra fizeted hanem egy ideáért /mondjuk/ áldozol melynek én ugyanannyi áldozattal tartozom tulajdonképpen és szívesen is áldozok nem lehet, hogy egész honoráriumot fizess nekem. Hogy mennyit, azt nem tudom. Én 170 lírával tartozom neked azon a régi tartozáson kívül melyet majd jövőre törlesztetek. /Ugyan írd meg még egyszer mennyi, mert mindig elfelejtem./ Ezt a 170 koronát innen akartam visszaküldeni. Kérlek légy oly szíves és a fordítás honoráriumát tekintsd a 170 korona törlesztésének. Nekem most van pénzem. Egyébiránt az izr. Közalaptól kaptam 300 koronát és most februárig akkor is volna pénzem, ha semmit sem keresnék közben.

A fordítás azt hiszem nagyon jól sikerült. Nem tudom hogy Fülep hogy lesz megelégedve. Nézd meg. Én azt hiszem hogy Eckehardtosabb az ujnémet fordításnál. Néhol nehéz volt.

Kahn elküldte a darabokat. Fenyő Miksa az elküldött misztériumaimra /6 hét előtt/ és egy reklamáló levelemre /2 hét előtt/ még csak nem is válaszolt. Kedves, mi? - Különben most semmi másval nem akarok törődni mint a darabommal. Majd aztán próbálunk megint "administrálni" és pénzt keresni. Egyébiránt jól vagyunk. Te? Mit csinál a reumád? Dolgozol? Vagy még mindig gubódzol. Én az ilyen hosszú nem dolgozást csak egyre növekvő várakozás nyugtalanságával tudom nézni. Mi lesz az ami, ilyen soká készül? Mi hír a német könyv fogadtatásáról. Nagyon kíváncsi vagyok erre. Szervusz. Irj nemsokára.

Herbert.

47.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Párizs, 1911. december 23.

Kedves Gyuri

A mellékelt Világban szó van rólad.¹ Azért küldöm mert talán érde-

kel. Nem tudom ki írta. Azt hiszem Lörşy Ernő. Amint olvasható a Béró Úr nagyon hasznosnak mutatkozott. A magyaroknak lesz kiadójuk Berlinben. Nekem, lehet, hogy ez végleges barrikádot jelent. Érted, ugye? Valószínű, hogy Hatványék engem nem fognak kiadni, ellenben a "piacot" elyeszik. - Ha tudod véletlenül Lörşy címét írd meg. Tudakozódnék nála, Mici húgod elküldte a német Szélp. Margitokat és Utolsó napokat. Most itt vannak. Ugy érzem hogy tulajdonképpen ott is maradhattak volna. Elhatároztam, hogy márciusban vagy áprilisban Berlinbe megyek 2-3 hónapra. Megpróbálok ott magam valamit csinálni a darabjaimmal. Általában beláttam, hogy Parisban nem lehet nekünk semmit sem "csinálni". Itt tanulni lehet egyet-mást talán sokat is - de ahhoz kezdek öreg és teli lenni. "Ámulni" lehet és szórakozni nagyon. De arra nem érek most rá. Én most "csinálni" szeretnék azt nekünk, /nekem/ csak németországban lehet. Egy kérdést. Megtennéde, és volna-e valami értelem, hogy te Paul Ernstnek elküldd valamelyik drámámat avval a kérdéssel, hogy ha ráér olvassa el? Melyiket? - Láttam a "Schaubühne"-et.² Kedvem volna annak kapcsán néhány "zokszót" írni a Nyugat disputájába. Ha megírom elküldöm elébb neked jóváhagyás végett. - Te nem jössz tavasszal Berlinbe? A dráma első felvonása kész és hamarosan elkészül az egész. Nem elégít ki. Azt hiszem ez az utolsó "modern prózai" darabom. Nem értem már ezt a nyelvet. - Te hogy vagy a munkával?

Irj. Szervusz.

Herbert

48.

[Firenze]

[Párizs, 1911. december vége]

Kedves Gyuri,

Íme véleményem egy csekély /a "könnyen érthető"/ része, melyet a Nyugat disputája számára írtam le hamarjában.¹ Kérlek - ha a cikket nem tartod gyengének - mert lehet, hogy ostoba a darabom közepéből ugrasztott ki és első még szórakozott haragomban firkáltam le - tehát ha nem tartod rossznak - akkor kérlek engedd meg, hogy

elküldjem. Mégpedig rögtön küldd vissza, hogy a következő számot még elérje.

Edith Pesten van. Holnap vagy holnapután jön. Én a darab-
bal vergődöm. Sokat szenvedek mert nem elégít ki. Nem is elégíthet.
De ha elkezdtem végig csinálom. Két hét múlva talán kész lesz. Ha-
marább is. Csináltam egy új asszonyt "à la" Nőra, Hedda Gabler stb.
Szélpál Margit nem volt új. Csak új szituációban. De hát ez antro-
pologia, ez még nem tragedia. Nem tudom, hogy lesz. Rettenetesen
verekszem most vele. Tíz órát dolgozom és nagyon el vagyok kesered-
ve. - Amit a román veszedelemről írtál roppant igaz. Nem érdekes,
hogy nagyon hasonló dolgokat írtam, utolsó párisi levelemben sőt
neked is, mondván, hogy nincs mit keresnem itten? - Szeretnék
most kicsit együtt lenni veled. Jót tenne nekem. Kár, hogy nem le-
het, legalább minden vasárnap este találkozni.

Szervusz.

H.

Hatvanynak írtam. Azt felelte, hogy "nem vállal" a Concordiában.²
Pedig biztos ő dönt. Lorsy nem is felelt. Horvát azt írta nem ké-
szítheti most el [a] fordítást. - Hatvany azonban kínált két "me-
leg" ajánlólevelet két más kiadóhoz. Így áll az ügy. Mégis igaz
lesz az a "barrikád".

49.

Hotel Cap Martin
pres Menton
Alpes Maritimes

Párizs, 1912. január 25.

Kedves Gyuri

"Néhány szót csak". Milyen régóta kezdjük így a leveleinket. Azért
nem feleltem eddig leveleidre mert darabom finishét csináltam. Teg-
nap este befejeztem. Persze ez csak az első leírás. Most néhány
mapig hevertetem és aztán jön a "Mauselöcher verstopfen" ami meg
egy hetembe fog talán kerülni. Nagyon nyom most a dolog. Nem tu-

dom jó lesz-e. És olyan, hogy vagy minden vagy semmi. Legkésőbb két hét múlva elküldöm neked megtudni, hogy mit csináltam. Ami a Budapestre való utazásodat illeti egyáltalában magyaráznod sem kellett volna, annyira érthető. A villa bérlés is csak fölösleges életgondokat ad. Tulajdonképen sehol úgy nem izolálhatod magad mint Pesten - ha akarod. Ezt pedig nem azért mondom csak mert nekem nagy dolog volna az ha Pestre jönnél. Mert hiszen Parisban, Firenzében, az ember lehet egész magányos könnyen. Pesten jó ha van valaki je akivel néha szívesen találkozik. Edith is - aki napok óta akar írni neked - egészen egy véleményen van velem. Az Ernst közben járásodat köszönöm. El fogom neki küldeni amim van. Persze - a fátumunk - nagyon röstelem most már a Szélp. Margitot és az Utolsó napot - és roppant kinos érzés, hogy csak ezek reprezentáljanak engem mama, éppen Ernst előtt. De hát mit tegyek? Nincs más lefordítva.

Kahnnal együtt voltam. Róla nincs mit mondanom. /Leveled idejekorán jött./ Nem birom már ezeket az embereket. Mondtam neki hogy valami német íróval szeretném átkorrigáltatni a darabjaimat aki gyorsan csinálná és nem kérne készpénzt hanem percenteket. Ő egy Kommer nevű Londonban lakó valakit ajánlott¹ mondván, hogy ahoz te beajánlhatasz mert neked le van kötelezve. Ha igaz akkor kérek írj egy pár szót neki /128 Gower Str London W.C./ és ha szükségesnek tartod.

Különben nincs semmi ujság. A darab okozta bizonytalanság érzése /Emlékszel régen is meg volt, hogy nem tudtam nem irtam-e hülyeséget./ - ez, mondom, olyan bódult[t]á tett hogy a beléletem egész megszűnt. Közben pedig, félig öntudat alatt filozófiai ideák is kísértének. /A végtelenség mint a gondolkodás a priori formája, mellyel úgy kell számolni mint az idővel és mulatságos perspektívák./ Sajnos, nálam az ilyesmi - nem játék ugyan - de mondjuk, li-ra marad .

Éppen ma este találkoztam az uccán Nádaival, aki néhány hét óta van itt franciául tanul és művészetül /olyan benyomást tesz rám különben szigorúnak látszó esztétikai munkája mintha grammatikát tanulna mert egy új nyelvet akar tudni - hogy aztán taníthassa/. Tőle hallottam hogy Bánóczi Laci is itt van...Vilmájával!!² Pompás ironia, hogy - mint hallom - a két férfi nem tudván franciául Balogh Vilma k... kalauzolja őket. Ugye?

Más modani valóm most nincs. E-vel jobban megy az ensemble mint valaha - /A solo partiekban persze lehetnek annál nagyobb bajok/

Különben mondom, hogy úgy élek most mint valami felhőben. Ha ki-tisztul majd meglátom mennyit haladtam. Most már majd körülnézek itt és próbálok tanulni. Sajnos azt érzem, hogy nem nagyon tudok már tanulni. Befejezetlenségeimnek és éretlenségeimnek - melyeknek nagy sokaságát érzem, - még kezdeteit sem találom meg magamon kívül nem hogy befejezését. Az ember persze "művelődik" és az jól néz ki. De hát... talán mégis sikerül megint valami szép örömforrást találni mind hajdan Philippet. Egyelőre nagy örööm telik Stendhal, Balzac és az lool éjszaka olvasásában. Amihez hasonló jókat kívánok

Herbert

Ha azt gondolod, hogy a Szélp. M-t ne küldjem el Ernstnek azt ird meg rögtön.

Ha március-áprilisban csinálnád francia utadat veled mehetnék.

Hallgatom Bergsont. Közvetlen intellektuális jóérzés mint teszem jó gyümölcsöt enni. Frissebb mint Simmel. Szeretnék vele megismerkedni.

50.

[Budapest]

[Párizs, 1912. február]

Kedves Gyuri.

Hát itt a darab. Azért nem irtam oly régen mert ezt akartam már elküldeni. Napról napra húzódott pedig nagyon dolgoztam. Talán soha még darab ilyen erőfeszitésembe és küzdelmembe és kinomba nem került. Igazán kevés "örööm" volt benne. Nem tudom, hogy nem biztos szímtomája-e annak, hogy valami nem sikerült, legalább is nem "diadalmasan". De hagyjuk ezt most. Nagyon sok mindenféle mondhatnék e darab történetéről de majd csak azután mondom

halolvastad. Azt akarom, hogy egész szűzen kapjad. Tudod hogy miféle kritikát kérek. Kiméletlent. Ennél a darabnál különben is mindenre el vagyok készülve. Persze részletes technikai és stílusbeli megjegyzéseket is szeretnék hallani, ha ugyan nem estél már nagyon távol az ilyesmitől és egyáltalában észreveszed-e. Az az alak melynek iniciatíváját vagy mijét tőled kaptam mégsem te lettél. Téged nem lehet drámában megcsinálni. Én drámában tudok aktiv embereket látni, vagy passzívakat akik szintén cselekvéseknek adják negatív de éppen oly teljes képét. de nem tudok a dráma szférájában látni alakokat akiknek a passzivitása mozgó, nem negatív és nem tükröz. A drámának úgy érzem áthatatlansági törvényei vannak. A regénynek nincsenek. Téged regényben foglak megírni. Az a bizonyos alak különben is a legrosszabb. Talán lehetetlen akartam. Halottal megeleveníteni drámában ahol halottságát leírni nem érek rá. De hát mint mondom, a többit, ha már olvastad a drámát. Amíg kritikádat meg nem kapom nem is gépeltetem. Majd azután egy hónap múlve még egyszer átgyalulom talán. Úgy írhatasz hát, hogy még sok mindenben lehet segíteni.

Időközben elküldtem Ernstnek darabjaimat és mellékelt levelet kaptam.¹ Nem ismerem beszédmodorát és ennél fogva nem tudom, hogy ez mekkora tetszést jelent. Úgy rémlik azonban nekem mindha a Szélpál Margit tetszett volna neki legjobban, ami biztos kicsit. Érted, hogy mért. Igaz, hogy azt írja "praktikus" okok és ez plauzibilis is. De talán irt volna még egy "pedig"-et ? - Mindenesetre jólesett így is. Azt a bizonyos szenzációt, hogy létezem mert tudnak rólam, csak bizonyos nagyon csekély számú publikummal szemben érzem, amelyet személy szerint előre kívánok. Az a pusztá tény is, hogy Ernst tud a létezéséről jól esik.

Londonnal megegyeztem. Három percentjét a tiszta színház jövedelemnek ígértem és 5 %-át a tiszta könyv jövedelemnek. Nagyon megelégedettnek látszik. Ha meggondolom, hogy annak az Eisler Marhának 30 vagy 40 %-ot ígértem.²

A drámakönyvet már vagy egy hete megkaptam.³ Nagyon örültem neki. Sokféle okból. Nem is ismerem rendesen és legalább tanulok valamit. Ha a magam munkáját és erőlködését néha álomszerűnek érzem, álombeli verekedésnek, álombeli szenvedésnek /ez mostanában gyakran előfordul/, akkor a te két vastag köteted is

éreztem velem, az én munkám valódiságát. Kár, hogy lekéstem ennek a könyvnek a végéről. Azt hiszem nem fogsz többé efajta'tt írni.

Egyébiránt most roppant feszültséget érzek magamban. Ugy valahogy ahogy kis diákkoromban, mikor szept. 5-ikén először ültem az osztályban vadonat-új könyvekkel. A dráma nagyon leborított. Utáltam már. Most sok mindenfélét akarok csinálni. Párisban ezt másfél-két hónapot magamművelésére fogom fordítani. Meg akarok tanulni annyira franciául, amennyire az én nyelvhülyeségem megengedi. Sok francia dolgot akarok olvasni. Végezni akarok evvel. Úgy érzem nem sok keresni valóm van már erre, ezért sietek. Cikkeket fogok írni és kis novellákat, mert lassan apad a pénzem és verseket fogok írni, azt hiszem. Berlinben elkezdem a mesedramát, azt hiszem. És azt hiszem, hogy azután sokáig nem fogok drámát írni. Mert azután már a teljességnak kell jönnie; a késznek, a jónak, valami egész másnak. Csak valami fájdalom alakjában érzem. Azután a regényt fogom írni. A te munkád hogy megy? - Ha Pestre jönnél /gyere!!/ - mikor jönnél? -

Igaz, hogy ne irjak a könyvedről. Kár. Akartam írni. Mégpedig éppen a Nyugatba. Kicsit elszánt lettem itt, és azt hiszem meg is tanultam kicsit vágni. A Szellem reklámjára most volt csak alkalom. Itt küldöm. Másnap Feleky említett a Világban a Kisfaludy társaságrólirván, elég előkelő nevek között.⁴ Van rá valami újabb, különös okod, hogy nem akarod hogy irjak a könyvedről? Vannak valamit német kritikák? - Igaz. Olvastad Nouvelle Revueben Paul Claudel drámáját. Mostani felfedezésem. Soha és sehol még ilyen meleg monumentalitást prózadialógusban nem olvastam.⁵ Így valahogy szerettem volna beszéltetni az én alakjaimat. Persze ha leghatásosabb közép-kort irtam volna inkább sikerülhetett volna. Egyébb mondanivalóimat majd a kritikára való feleletben mondok. Szervusz
Herbert.

Kedves Gyuri

Nagyon köszönöm a kritikát. Tudod, hogy milyen sokat jelent nekem, mivel nem a másik oldalról jön, hanem valahogy egész belülről. Azt hiszem, hogy mindenben igazad van amit kifogásolsz. Persze.. Persze a baj talán nagyobb mint amilyennek látszik. Nem a dráma baja hanem az enyém. Mert mind az amit mondasz arról, hogy az az alakoknak nincs "kiélő" céltalanul lélegző /a tragikus probléma szempontjából céltalan/ jelenetük és ami most mind plausibilis nekem az nem valami ami nem sikerült, hanem valami ami sikerült - és az a baj. Az a roppant küzdelem és kín munka közben abból eredt hogy annyi tóduló víziómat amikkel az alakok élete kísértett, ami csak játék, csak szép volt elhajtottam, letörtem - bár szegénynek és száraznak éreztem a darabot -a forma, a rend, a klasszicitás kedvéért, az abszolút szükségesség hatása kedvéért. Tudod te, hogy miért ! Emlékszel, hogy egyszer Bach zenéről beszélünk és kontrapunkt csodájáról. Arról hogy bár az egész egy egyszerű forma nincsen olyan kis része, melynek külön értelmes élete ne volna. És semmi sem jelenti csak magát, hanem minden csak köve az egész épületnek. Ilyet akartam írni. Nem akartam hogy csak egy jelenet is legyen benne, mely ne volna okvetlen szükséges az egész megértéséhez, melyet ki lehessen hagyni anélkül, hogy összedüljön az egész. És mégis e szükséges jeleneteken belül akartam megadni az alakok teljes elevenességét teljes gegenwartját. Kényelmesnek és megalkuvónak éreztem e célra külön jeleneteket betenni. "Csillag alatti" jelenetnek éreztem. Nem tudom biztosan, hogy te ezt nem tartod elvileg lehetetlennek. Hogy hiszed-e, hogy legjobb sikerülés esetén is, nem lesznek-e "pathologikusan túlfűtöttek" az alakok, hogy nem tartod-e éppen a lazaságot szükségesnek ? Én itt nem tudom mit lehet mit nem. Én csak azt tudom, hogy ezt szeretném még most is és mindig és nagyon. Mert ez csodálatos volna és valami amit /ha lehet/ meg kell csinálni, mert még nem volt. Ezért kellett nekem az embereket kicsit egyszínűre festenem /Józsa, Miklós/ stilizálni. Ezért akartam valami balládai technikával dolgozni,

aminek rövid sejtetései a te, nyilván helyes érzésednek, epikussá tették a darabot. Már most az a kérdés: Nem sikerült megcsinálnom amit akartam ? - /Ez a kisebb baj/ - Vagy az a hiba, hogy majd nem sikerült ? - /Ez nagyobb baj./ Még pedig nem azért nagyobb baj mert olyan feladatot tűzne melyet nem bírok. Hiszen a nyers természetemből éppen az ilyen "lélegző" jelenetek halmaza jön. /Emlékezz mikor az utolsó napon dolgoztam./ Hiszen most is magam csonkításával faragtam a darabot. De most ezt csak nyers anyagnak érzem és mást tartok szépnek és nagynak. Egymás felé közeledve egy lépéssel túlléptünk egymáson. De lehet, hogy neked van igazad. Én nem érzek itt meggyőződést csak elementáris vágyakat.

Mindenesetre igaz, hogy Lilinek és Lubloynak nincs elég külön életük. Ágnes immanens tragédiáját akartam rajzolni és őket tudatosan szimbolikus ornamentumokká halványítottam. De most érzem. Az én drámámban minden alaknak élni kell, még pedig azért mert tulajdonképpen él. A darabot még egyszer át fogom dolgozni /talán már ötödször/. És két jelenet rögtön megjelent amint leveledet olvastam.

Az egyik Lubloynak és Lilinek négy szemközti dialogusa az első felvonásban. /"Hagyjalak magatokra ?" kérdi Ágnes/ Ebben az ő kettőjük története és viszonya és benne elevenességük fog ki-sülni és mind a ketten komolyabbak lesznek. És Lubloy viszonya Ágneshez is itt fog megformulázódni. A jelenet szép lesz és már meg volt mikor a darabot irtam. Kihagytam mert nem akartam egy másik mellék történetet bevinni mert mindent egy centrum felé akartam fordítani arccal.

A másik jelenet Lubloy eltűnését illeti. Még egy találkozása lesz Ágnessel és megérti, hogy meg akar halni /Megérti !/ -- és engedi. És kezük fognak szárazon egyszerűen és tudják, hogy nem látják egymást többet. Ez is szép lesz. A többi bajon is igyekszem majd segíteni amennyire lehet. - De egy bizonyos. Az alakok élesebbek és érthetőbbek lesznek de a meséje nem fog változni, a keret nem lesz szélesebb és két jeleneten kívül más nem jöhet be egész új. Ha nem jó így el kell dobni az egészet. Nem tartom abszurdumnak. Nem egészen értem még érzésemet; de olyan komoly munkát végeztem, hogy nem érezhetném veszendőnek. Utamat ke-restem. Nagyon sok munkámba fog még kerülni. Nagyon kérlek hogy

írd meg kegyetlenül, túlszigorúan őszintén, hogy megérite. /Most tudod, hogy mennyire fog a darab bővülni és változni/ Bennem már kész az irandó mesedráám. Nagyon szép. Nem inkább arra fordítsam ezt az én drága szabad esztendőmet ? Ezt írd meg kérlek. Mert azt hogy hatott rád minden írásomnál azt akkor is érteném, ha egész rossz volna - a témája miatt. De jobbnak tartod mint az Utolsó napot és a Szent Szűz vérért ? Kérlek Gyuri ne légy tapintatos mert látod, hogy nincs rá szükség. Én nem ezt a darabot csináltam én egy távoli épületen dolgoztam melyhez ez a kísérlet talán kellett. Ísten kezében érzem magam. Szóval: érdekes újból neki fogni ? -

Akartam egy darabot írni ahol a tragikumról le van hámozva még a bőr is, ahol semmi konstruált anekdota szituáció nincsen, amely az első perctől fogva adott, mely nekifutás nélkül emelkedik a levegőbe, és mely rettenetes közelfekvően kényszerítő, melyen még a "mese" változtatásával sem lehetne segíteni ahol minden már csak következmény, amely csak halálos logika. És akartam egy darabot írni melyben a "láthatatlan lelkek" szerepeljenek. Az emberek egymáshoz való viszonyai legalább olyan eleven kontúruak legyenek mint ők. Ez úgy látszik nem sikerült. És egy olyan darabot melyben ne legyen egy szó egy mozdulat, mely nincs a centrumhoz kötve és olyat melynek minden jelene valahogy "ein Gleichniss des Ganzen". Szóval szép dolgokat akartam.

Te írd meg, hogy érdemese még egy hónapot evvel a darabbal töltenem. /Azt a két jelenetet még megcsinálom/ Hogy jobbe eddigi darabjaimnál. Ami engem illet sohase voltam még ily kevésbé kielégítve.

Egyébb ujság, hogy a dresdai rendezőnek tetszett a darab de a direktornak úgy látszik "Bedenken"-jei vannak és ezért elkérték a másik darabot. Paul Ernst igazán meghatóan törődik a dolgokkal. Nekem egészen valószínűtlen lett az ilyen emberek létezése. - Ignostustól levél: az Utolsó naptól "őszintén el van ragadtatva". Beszélt nemzetiékkal de a IIIik felvonást szinpadra vihetetlennek mondták/??!/. - Hogy majd ha hazajövök "összeülünk" és nyélbeütjük a dolgot. - Még azt írja, hogy misztériumaimat a bizottság elfogadta és a Kékszakállút játszani akarják. /Várjuk be./

Az állásom ügyében írtam Hajós papának aki azt felelte hogy Déri¹ a mostani tanácsnok személyes barátja és lekötelezettje és hogy minden lehetőzt megígért. És az öreg nem szokott felesegni. Hát most nem tudom, hogy szükség van-e rá, hogy még valaki menjen Dérihez. /Te ilyenkor azt szoktad mondani, hogy igen/. A pályázatok még nincsenek kiírva. Legalább engem Zigány Zoltán, aki megígérte, még nem értesített róla, tehát még nem nyújtottam be pályázatot. Azt hiszem hogy a te embereidnek nem illene hamarabb szólni csak ha azt mondhatják itt van ez meg ez a pályázat tessék elintézni. Viszont az is igaz, hogy a pályázatokat már bizonyos embereknek írják ki és ezért jó előre gondoskodni. Kérlek tégy itt belátásod szerint. Tudod hogy én nem tudom mit kell csinálni.

Ha találkozol Ignotussal próbáld kiszedni belőle hogy mennyi igaz a lelkesedéséből. /Ha egész igaz volna írna róla, mint ahogy írt Adyról és Babicsról./ Fenyőnek írtam a misztériumkötet miatt. Nem felelt. Ha találkozol Hevesivel tudd meg kérlek, hogy beszéltek-e mostanában az Utolsó napról és hogy mi is tulajdonképpen az a szinpadi hiba. Hiszen talán segíthetnék rajta. /Éppen a IIIik felv.! Nem ostoba ?/

Most egy ideig cikkeket és tárcákat szeretnék írni /a magyar Hírlapnak is/ mert fogy a pénzem. Realizálhatatlan, hogy olyan diákosan éljek mint öt év előtt. Főképen mert nem élek egyedül. Viszont Berlinben is, aligha fogok olyan izoláltan élni. Ezt a darabot most mindenesetre hevertetem még vagy két hétig. Igaz ! Mi legyen a címe ? - Ez az amit nem tudok. Lehet Halálós fiatalság. Ha lehetne jó volna. De attól félek kevésbé megokolt. A Nehéz emberek már nem tetszik. Regény címnek érzem, mert valami természetrajzi meghatározásnak, leírónak. Ugye ? - Lehet "Csigaház"? Vagy "Dobrai Ágnes"? /Nem nagyon szeretem a névjegy címeket/ - Ha eszedbe jut valami írd meg. Képzeld Gyuri találkoztam régi berlini lengyel barátaimmal. Mardis Gras² éjszakáján egy álarcos bálon. Hát nem konzekvens az én életem tónusokban ? Edith rosszul van. Nagyon ideges. Nem tud határozni igazán a pályá dologban. Melankolikus és oly energiátlan hogy egy hét óta alig kel fel az ágyból és alig eszik és hiába minden. "Majd talán csak megússzuk ezt is".

Meddig maradsz Pesten ? Felelj nemsokára.
Szervusz.

Herbert

Küldd vissza, ha még megvan az úti levelet !

52.

Budapest

Városligeti fasor 20.

Párizs, 1912. március 2.

Kedves Gyuri

Kérlek szépen juttasd el ezt a tárcát Márkus Miksához. Azért küldöm neked hogy visszakérhesd, ha nem közli le, nem akarom, hogy hiába irtam legyen. A Világ-nál kapok érte 40 koronát. A Firenzéből irt cikkemet sem küldte vissza. Viszont Málinak azt mondta, hogy "számít rám" és csak az volt a baj hogy az első cikk nagyon "magas" volt és nem volt aktuális. Nem merem direkt küldeni neki mert végtelenül bosszantana ha ezt is egyszerűen, felelet nélkül papír kosárba dobna. Viszont nem mondhatok le arról a 60-90 koronáról amit a Magyar Hirlapnál havonként kereshetek talán. Arra is kérd meg, hogy rögtön fizessen még pedig azért mert nem tudhatom, hogy mikor jelenik meg a cikk és, hogy mikor kérjem. Vagy valami havi átalányt adna ? Ha ráérsz, ha Pesten vagy és ha lehet kérlek beszélj egyszer vele.

Felelj nemsokára.

Szervusz. Herbert.

Persze el is küldhetné az illető számokat az volna a legjobb megoldás. De arra azt hiszem gondolni sem lehet.

Most hallom Edithtől, hogy tegnap irt nagy levelemet /a kritikára felelet/ rosszul cimeztem fasor 21-be - Remélem megkaptad ?
Ha nem reklamáld !

53.

[Budapest]

[Párizs, 1912. március közepe]

Megint szivességre kérlek. Bocsáss meg, hogy annyit alkalmatlan-
kodom. Most kell eldőlnie az állásom kérdésének, ami nagy szó.
Egyelőre csak arra kérlek, hogy küldj nekem egy 1 koronás és
4 drb. 30 filléres okmány bélyeget. /A folyamodványra és mellék-
leteire kell./ A pályázat 31-én jár le. Szükség lesz erős köz-
benjárásra mert nem vagyok otthon. /Demjén irta/ De mivel csak
március 31-ike után április közepe felé döntenek, tehát nincs ér-
telme, hogy hamarabb mozgósítsd embereidet. Majd akkor megint meg-
kérlek.

Megkaptad leveleimet ? Mit csinálsz pesten ? Meddig ma-
radsz ? Milyen terveid vannak ? Irj erről néhány szót.

Szervusz

Herbert.

54.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Conaigli

Párizs, 1913. március 23.

Kedves Gyuri

Most néhány szót csak - Amit a darabról írtál abban megint igazad
van. Sőt olyan formában próbálok segíteni rajta ahogyan te írtad.
/Végül egész jelentékeny részed lesz a darabban. De hát különben
is sok közöd volt hozzá./ - Egy dolog nem egészen úgy van ahogy
látod. Józsa Miklós nem "az asszony csak asszony" szemmel nézi
Agnest. Igaz, hogy Agnest illetőleg a különbség nem jelent sem-
mit.

Ami Márkust illeti úgy látszik le kell mondanom, mert
annál a cikinél ostobábbat már igazán nem tudok írni. De valószí-
nű, hogy ez Márkusnál csak ürügy. Nem akar közölni. Azt hallom

Málitól, hogy nem fizet; nekem pedig fizetnie kellene stb. - Szomorú eset mert úgy látszik hogy a Világgal is baj van. Már nagyon rég óta nem hoztak, úgy látszik ott pénzügyi bajok vannak. Ilyenformán kell, hogy megint kölcsönt vegyek. Kiszámítottam, hogy legalább 5-600 koronára volna szükségem, hogy szeptemberig, amíg első fizetésemet megint megkapom kihuzzam. /Utazásokkal együtt. Ha darabgépeeltetések nem fognak túl sokba kerülni./ Talán meglehet úgy oldani a problémát, hogy 200-200 koronákat kérek különböző helyekről. Egyet kérnék talán Málitól. Bár tőle - furcsa - legnemszívesebben kérek. Mégpedig azért mert őt roppant sokan pumpolják. Minden ismerőse. És egy ilyen sorba beállni undorító. Mond nem lehetne Baumgartent megkérni, hogy nekem szeptembertől való törlesztésre vagy így valahogy kölcsönadjon? Egészen rádbírom az ügynek izlésbeli megítélését mert semmiféle mértékem ebben nincsen. Írd meg mit tanácsolsz. Apádtól már 1100 koronát kaptam ebben az évben és még egy szívésségre akarom kérni az állásom ügyében és ezért nem szeretnék hozzá fordulni. Neked pedig azt hiszem nincs annyi, hogy könnyen adhass. Legfeljebb talán az egyik 200 koronát. - Szóval írd meg a véleményedet.

A mai póstával elküldtem Fülepnak a Leo cikkét.¹ Azt hiszem jól sikerült. Jobban tetszett mint mikor először olvastam. Nem gondoltál rá Gyuri, hogy kikellene adni egy könyvet cikkeiből, töredékeiből és leveleiből esetleg, melyhez egy előszót írnál? Kraus talán segítségére volna a kiadásban?² - Valaminek mégis csak meg kellene maradni. Mert így különböző hatásokban és meghatottságokban olyan nyoma marad mint egy asszonyinak. Nem tudom, hol fogod megkapni ezt a levelet. Én Firenzébe címzem.

Szervusz.

Herbert.

55.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Párizs, 1912. március 30.

Kedves Gyuri

Ez mind így van, amit a darabról írsz. Annyira folytatjuk már a dolgokat, hogy nem gondolhatunk kétfélét. Ami J.M.-et illeti nem akartam belőle tragikus alakot csinálni azokért amiket mondtál. Ő nem került két kategória közé, ő egyiknek "beseseaenje" tehát meg van mentve. Máli olvasta a darabot. Általában tetszett neki csak J.M. ellen volt nagyon súlyos kifogása mondván, hogy bolond és nem emberi stb. Hogy nem elég kontúros az lehet de "kedélyesebb" nem lesz. Nem félek az "egy irányu" alakoktól. Holnapután utazom Berlinbe. Címemet megírom. Ha kétszáz /2/ koronát tudsz adni majd küld[d] Berlinbe. Nem nagyon sürgős. Dresdából kaptam levelet, hogy nem játsszák egyik darabomat sem, de hogy legközelebbi lefordított darabomat küldjem el "rögtön". Hát minden rosszul megy. De most megint kedvem van a darabhoz és úgy érzem jól fog menni. Nem fogom rázární kivülről a forma ajtaját, bizni fogok benne, hogy úgy sem jön ki. Kíváncsi vagyok rá, hogy a "tachletikus"¹ dolgok sikerülni fognak-e Berlinben. Azt hiszem nem. De most már az is mindegy mert azt hiszem nagyon sok dolog fog megváltozni. /E-vel is/ és mindent újra kell kezdeni. Jó mulatást husvétra. Szép metafizikai kalandokat a Ponte Vecchiön. Tetszett a Leo cikkének fordítása? Nagyon nehéz dolog. Leo stílusát bizonyos értelemben nehezebb fordítani mint Ecke[há]lrdtot és kevésbé is felel meg nekem. Üdvözlöm Blochot és Emmát!

Szervusz

H.

56.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Charlottenburg, 1912. április 4.

Kedves Gyuri

Csak pár szót most. Berlinben vagyok. Cimem: Charlottenburg Groh-
nan Str. 23. Gh. II. bei Gassner

Holz¹ irt nekem, hogy a darabokat nem játszák. Aztán irt nekem,
hogy 1 és 5-ike közt Berlinben lesz és találkozni akar velem. Éppen
most irt hogy holnap délelőtt 10-kor a kapum előtt fog várni. /??/
Ügylátszik érdeklődik mégis.

Nemsokára írok levelet. Szervusz

H.

57.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Charlottenburg, 1912. április 9.

Kedves Gyuri -

Rendben van. Illetve: mit csináljak? Kényelmetlen és keserű dolog
az elfogadás. Szeretném azonban ha neked küldenék és Te közvetíte-
néd. Egyáltalában nem tudom, hogy tőle milyen formában fogadhatnám
el. Nem lehet.¹ Nem nagyon kényelmetlen neked? A címeket köszönöm. Ha
lehet mindjártukat fel fogom keresni. Akarok valahol utat találni.
Holz-zal beszéltem. Még nincs minden veszve. A Sz. Met át kellene
dolgozni. /A többiről beszélni sem akart./ Az első felvonásban a
problémát élesen kihozni és a sok milieu-dimmung standot kiküszöböl-
ni. Igaza van. De a darab stílusának megfelelne-e ha máma venném e-
lő? Mégis meg fogom csinálni. Üdvözlöm Blochot és Emmát.

Szervusz.

Herbert

58.

Firenze

Via dei Robbia 54.

Pensione Consigli

Charlottenburg, 1912. május 4.

Kedves Gyuri

Már régen akartam neked írni de nem tudtam Firenzében vagy-e ? Azt irtad nemsokára elutazol Nápolyba vagy Heidelbergbe vagy hova és mindig vártam új cimedet. Remélem utána küldik ezt a levelet ha nem vagy is Firenzében. A Baumgarten pénzt már régen megkaptam. Köszönöm. Neki nem tudom megköszönni hiszen nem tőle kértem. Azóta, hogy utoljára irtam, az egész Szélp. Margitot Das Fraulein Doktor címen újra irtam. Néhány jelenet kivételével szó nem maradt szavon. Gyilkos munka volt. De most örülök. Egy egész darabot nyertem. Újra vállalhatom, sőt újra szerethetem is. Jó darab lett. Félek, hogy most kevésbé fog tetszeni. Az "Utolsó Nap" Simonetto jeleneteit kellett kiépítenem. Szép dolgok jutottak eszembe. Én Simonettot akkor egész homályosan éreztem. Nem értettem. Ezért hiányzott is belőle a világos kényszerűség: az ok. Most végső primitív értelme ez: Az örökkévalóság nem fér az életbe: összezuzza, és ezért Simonetto mindenkit megöl vele akit szeret. Az ő nagy látása, kegyetlen, gyilkos követelés mert az örökkévalóság gondolatával nem lehet élni, mert az ellentmondás. - Ilyesvalami értelme van most. Te jobban fogod majd definiálni tudni ha megint olvasod egyszer. Simonetto kegyetlensége a legembertelenebb, a legkérlelhetetlenebb, a legnagyobb. Őt is most szeretem csak igazán. Jól esik, hogy alkalmam volt összeméréssel konstatálni, hogy ebben az esztendőben milyen nagyot fejlődtem. De jól esett az is, hogy a régi matriák ezt a fejlődést kibírták. Bár az Utolsó napot most nagyon siratom. Mennyivel jobb darabot lehetett volna abból csinálni ! Istenem ! Így csak szép. De talán elég szép. - A magam adminisztrálása sehogy sem megy. Eddig a darabokkal voltam elfoglalva - /általában azon törik meg minden, hogy mindig valami nagyon komoly és sürgős munkát kellene abbahagynom az adminisztrálás kedvéért/ - Most pedig érzem, hogy nem tudom mit kell csinálnom. Kihez menjek, mit mondjak ? Nincs pofám egyszerűen, idegenül beállítani valami

direktorhoz és nem is bizom ebben. Egész brutális külsőségek köt-
 nek meg néha. /Nincs elég gépiert példányom. Az utolsó napból egyet-
len egy ! - Nincs tisztességes ruhám./ Horvát Henrik nem fordítja
 a misztériumokat mert pénzért kell dolgoznia. Stern Elza vállalta¹ - /bizonytalan határidőre/. De Horváth Henrik elvesztette a
 Tündér kéziratát ! - Ilyen dolgok történnek. Közben érzem a tehe-
 tetlenségemet. Nem fogom tudni mit kell csinálni és érzem, hogy
 más az én helyzetemben is tehetne valamit. Mindegy. Egyszer csak
 vége lesz ennek a nyomorúságnak is és addig megelégszem avval,
 hogy én gazdagodtam. Nagyon sok alakult ki bennem és nagy a munka-
 kedvem és a /fizikai/ munkaerőm is. E.-nek is jobban megy most és
 ez nagy terhet vesz le rólam. Itt volt Berlinben és én elkísértem
 Lipcsébe és ott voltam 2 napig. Jó lesz nekünk, hogy ősszel Pesten
 leszel. /Talán neked sem lesz rossz/. Sok filozófiai gondom van
 és szeretnék veled róluk beszélni. /Már említettem: a végtelen
 mint gondolkodásunk a priori formája - vagy más szóval - "Mert
 minden út és minden végtelen" - Különben most egy figyelő melyet
 az lool éjszakáról akartam írni egy nagy A mese metafizikája című
 valamivé nő - melynek sok problémáját a "Tragédia metafizikája"
 határozta meg és általában pendent-nek készül. De ezek olyan dol-
 gok amiket lehetetlen ilyen ritka levelezésben megbeszélni. /tra-
 gédia és mese polárisan szemben álló dolgok és a metafizikában
 talán csak ez [a] két forma van illetve ezek korrespondálnak di-
 rekt "életformákkal" állapotokkal melyek transcendentális jelen-
 tőségük ? - A mese az impresszionistikus végtelenség: a végtelen-
ség. Sok a mulatságos részletkérdés. - Különben sok a tervem és
 sok a vágyam. Eredményeim egyelőre nincsenek. Dresdába holnap kül-
 döm csak az új Sz.Met. Ernstnek megírtam címetet de ő nem írt. Mar-
 tha Kasselnak írtam: nem felelt. Leo Greinernek írtam.² nem felelt.
 Anselma Heinét³ meglátogatnám ha azt hiszed, hogy kellemes volna.
 Én úgy élek, hogy 2 hét óta nem mondtam lo szót egy végbe senki-
 nek. Írj talán neki. - Vajjon Martha Kassel mért nem felel ? Nem
 kérdeznéd meg tőle ? A többi emberhez azt hiszem jobb ajánlás nél-
 kül menni, mint olyannal mely, mint mondod nem hatásos. Te hogy
 élsz és hogy érzed magad ? - /én, mondom, mindennek dacára jól
 vagyok/ Bloch nálad van-e még ? Mit csináltak ? Téli munkád mos-
 tani kristályosodása nem mutat hajlandóságot valami könyvben vagy

essayben való incarnálódásra ? Nincs semmi irásterved ? /Tudod: neked pontos fordítóđ van. Az ne tartson vissza./ - Edith bálam tudakozódott felőled. Persze én sem tudtam semmit sem mondani. Irj neki egyszer. Én júniusban Bécsben, júliusban Szegeden, augusztusban Körtvélyesen és szeptemberben Pesten leszek valószínűleg. Te hol leszel nyáron ? Irj nekem is néha. Mert én szeretnék többet írni - mert most úgy vannak a dolgok - talán találkozhatnánk Bécsben ? --

Szervusz -
Herbert.

59.

[Bécs]

[Charlottenburg, 1912. május eleje]

Kedves Gyuri

Rögtön felelek a leveledre, mert nagyon örültem neki. /Az az érzésem, hogy régóta nem voltál ilyen jó formában./ - Edith még Pesten van de hurcolkodnak és gyengélkedik és nyilván ezért nem felelt. Pénz most nem kell Gyuri és remélem, hogy nem is fog kelleni: kimerültem a kérésbe. Ez egy nagyon különös és nagyon kinos szinte fizikai állapot és nehezebben viselhető mint egy kis nyomorgás. És majdnem 2000 korona adósságom van: jó lesz összehúzni magam. A Halálos fiatalsághoz nagy kedvem van, nagy, fájdalmasan nagy kedvem. Nem jutok hozzá. Lábra kell állítanom a német fordításokat és nem tehetek róla, hogy ez átdolgozással jár. Most a Kékszakallút vettem elő. Avval kezdtem hogy a prologust újra irtam németül mert Horvát fordítása sápadt és még az értelmet sem hozza ki. Megdöbbenéssel konstatáltam, hogy jobb német verselő vagyok nála. /Majd meglátod. Elküldöm a prologust/ Szóval végem van. Most már németül is magamnak kell csinálnom a dolgokat ? Honnan vegyem az időt ?! Mióta itt vagyok kétszer voltam a városban akkor is csak a Freulein Doktor gépeltetése miatt. Ha ezt elintézttem jön a Halálos fiatalság /párhuzamosan a Szt.Szűz vérének lefordításával/. A tündért Stern Elzával szeretném fordíttatni.

Vállalta. Azt hiszem ez neki éppen megfelel. Nem ? Mégis úgy vagyok, hogy tulajdonképpen nincs mit mutatnom az embereknek. Az Utolsó napból 1 gépiert példányom van, melyet még nem tudok kinek adni. A Sz.M.ból 2 van. Egyik Dresdában a másikat Reichernek adom. Intimebb helyen a kézirat is használható volna. Szóval dolgozom dolgozom és semmi látszatja. A mese metafizikáját csak a nyáron írhatom tehát meg. /Oh Istenem: hát a mese drámám, hát a regényem ? !!!.../ /a pontok kitépett hajakat jelentenek/. A mese metafizikájában különben citálnom kell majd amit az "untragische drámában" róla írtál /Hogy ne emlékeznek rá !/ de nekem egész más kérdéseim vannak még. Azt gondolom, hogy te ott a mese formáját definiáltad - de nem abban van azt hiszem legmélyebb gyökere. Mert a mese nem úgy különbözik a drámától mint az a regénytől /hiszen van mesedráma, mese regény/ A mese nem műfaj ! A mese egész külön életproduktum. Az objektív ellenállás nélküli "költészet" - melyben nincs meg a lélek és dolgok paradox feszültsége mely minden más költői vízió lényege. Ez a kérdés: "Wie ist Märchen möglich ?" Sokféle feleletem van már. A másik része a dolognak szólna a mese ősformáinak magyarázatáról. A jó vég, a tiszta színek használata, a "jellemtelenségek" - a nagy számok, a legkisebb királyfi, az elátkozottság, a lusták szerencséje, az operenciás tengeren túlról hozott megváltás, a "feladatok" - stb. stb. Sok megfigyelés, apróságok, de melyeket a legmélyebb gyökérig vezetni szép. /Augusztusban Körtvélyesen lesznek. Lehet, hogy ezt ott fogom csinálni Málival./ - Igaz: ugyan milyen Wirklichkeitenről akarsz Weimarban beszélni ? Nem tudtam elolvasni. Csak nem "drehbare ?!"

Simmelnek csak máma írtam. Nem volt Berlinben. Majd referálok róla. Könyvedről nem hallhattam hiszen senkivel sem érintkezem. Azonban ! Erna Frank révén megismerkedtem Ernst Glaserrel¹ /egy senki kis "művészettörténész" aki a Schaubühnebe is ír/ és feleségével aki valamivel különbb. Azoknak odaadtam a könyvedet és a nő beléd szeretett. A humor ez: te nem vagy itt és én vagyok² szemében a képviselőd és én valószínűleg - nem fogom visszautasítani. Megírta már ezt a novellát valaki ? Mert én véres históriát tudnék róla írni. Ugye ? A nő csinos és mulatságos. - Nemsokára irok megint. Nagyon szeretnék veled beszélgetni.

Szervusz

Herbert

A meseügyet persze a Szellemnek adom.² Egyébb is lesz ha majd időm lesz.

60.

[Heidelberg]

[Charlottenburg, 1912. május közepe]

Kedves Gyuri

Csak pár szót most. Mindenekelőtt nagyon kérlek, hogy ird meg amint teheted milyen impressiót tett rád Edith? Beszéltél vele Pesten. Nekem kétségbeejtő leveleket ír. És keveset is ír ami szintén rossz jel. Olyan némely levelének a tónusa hogy azt kell éreznem: vége. Súlyed a hajó, hogy meg fog örülni. Kérlek Gyuri ird meg amit erre mondani tudsz. Rettenetesen aggódok. Nemsokára Pestre fogok utazni, hogy magam lássam és mellettel legyek de nincs elég pénzem, hogy 2-4 napnál tovább ott maradhassak. /Náluk most nem lakhatom/

Én itt kegyetlen munkát végzek. Mindent újra szeretnék egészen csinálni. Az Utolsó napot is nagyon megfaragtam /Más véget csináltam neki. A régi csakugyan üres kiáltozás volt. Látod néha még Tóth Imrééknek is igazuk van. Most Astorre jelenik meg a végén övé az utolsó szó csendes szó és mégis több benne a "hamletvégi muzsika" mint a régi diadalorditozásban./ A Szent Szűzvérét is átdolgozom. Nem is értem hogy tudtuk ezt valamik[or] "tökéletesnek" mondani. /A Gyűrű a tálban és a Hasszán egész magyarázása formátlanul és kinosan komplikált és bizonytalan/. Ha nem is utálom de gyűlölöm amit eddig irtam. Reméljük jó jel. Sok szenvedésembe kerül.

Kérlek Gyuri igaz, ha Anzelma Heinehez el akarok menni, hogy csináljam. Irjak neki egy levelet, hogy: "Nagys. asszonyom azt hiszem, hogy G.v.Lukács barátom írta Önnek, hogy velem érdemes megismerkedni hát engedje meg, hogy meglátogassam" - Sejtelmem sincs, hogy mint szövegezzem a levelet. Ha érdemesnek tartod, hogy elmenjek kérlek ezt is ird meg. Marta Cassellel mi van? Ha nem dől el nemsokára nála maradnak a könyveid mert én nem tudom meddig maradhatok még itt - Dresdából biztató választ kaptam az új Sz.Mre,

de még nem véglegest. Reicher Bécsben van; ott fogok vele beszélni. Egyébb semmi sem történt. /Ama novella sem történt meg. Olyan keserű munka dűh van rajtam hogy a vendéglőben néha szándékosan a rosszabb ételt választom: ne legyen semmi se kellemes. - Utáltam volna magam azért. Vagy csak rösteltem a fáradságot? Szóval hális-
tennek semmi. Igaz: Simmelnél voltam. A könyvedről beszélt. Nem rég olvasta. Weimarba utazott és magával vitte. Azt mondta /amit mi is tudunk/ hogy "ungleich" megmondtam neki, hogy 4-5 esztendő különbségek vannak közte. A Metaphysik der Tragoedie nagyon tetszett neki. Persze nem tudom hogy milyen őszintén beszélt hozzám. /Kifogásolta a "Dichterische Elemente" belekeverését, teszem a Sterne Dialogusban./ Egyébbiránt ostobának és majomnak találtam őt - persze nem beszélünk szak-filozófiát. Nekem - úgy látszik - sikerem volt azon az estén és úgy látszik te is "jól állsz" nála. De hát...

Úgye kedves Gyuri irni fogsz E.-ről mindjárt és ír meg hogy szükségesnek tartod-e, hogy rögtön odautazzam /van még sok végezni való itt, de hát az úgy sem fog sikerülni és jövő karácsonykor érzem úgy is ki kell megint jönnöm./ És mégis kell kérnem pénzt. Három nappal elkéstem a felmondást és ezért megfizettetik velem az egész jövő hónapot!! Ez német komizság. 30 M. ugyan sok de ha teheted küldj 50-et. Rettenetes mennyivel tartozom már neked és apádnak és Málinak és mindenkinek. Mostanában ez is fáj. Nem tudom mért. Elég volt a koldusságból. Kinoz. Írj egy pár sort magadról is. Lesz felolvasás? Mi lesz?

Üdvözl

Herbert.

61.

Heidelberg

Helmholz Str. 1.

Charlottenburg, 1912. május 23.

Kedves Gyuri

Köszönöm a pénzt. Nem volt sürgős. Elsejére kellett. Buber¹ holnapra hívott magához. Gertrud Kantorovitz²/akivel időközben összeba-

rátkoztam !/ azt mondja, hogy nekem való ember. Bab és Jacobsohn³
pünkösöd utánra hívtak. Köszönöm amit E-ről írtál. Időközben megnyug-
tatóbb levelek is jöttek. Majd egyszer megmutatom hogy mért ije-
dem úgy meg. Szervusz.

Herbert.

62.

Heidelberg

Helmholz Str. 1.

Charlottenburg, 1912. május 25.

Kedves Gyuri

Megint egy kérés. Azt hallom E.től, hogy vannak bár chanceaim a
megválasztásra nehéz az ügy "mert nem vagyok jelen". /Komikus, hogy
a tanulmányút nem kvalifikáció hanem akadály/ Édesapád azt írta
nekem hogy Bárczi¹ neki "megigérte". Én röstelek neki ismét írni.
Nem tudakozódnál nála, hogy tud-e valamit az ügyemről. Ha talál-
kozik Bárczival nem hozná-e szóba még egyszer? Persze nem úgy, hogy
ezért felkeresse, vagy mi. Csak ha alkalom adódik. Ne haragudj,
hogy annyi mindenfélét kérek. Szervusz.

Herbert.

Hátoldal:

Beszéltem Buberrel. Nagyon derék embernek látszik. Személyesen si-
kerem volt nála /Meghívott a "stammtischükhöz" stb./ Azt hiszem,
hogy nem reménytelen az ügy. Elküldöm neked a Kékszakállút. A Szt
Szűzet most fordítom magam. Heinének írtam, ő asszony, ugye ?

63.

Heidelberg
Helmholz Str. 1.

Szeged, 1912. június 20.

Kedves Gyuri, Azért nem irtam sokáig mert "átutazóban" voltam pesten, de ez két hétig tartott. Most már Szegeden vagyok. E. csakugyan nem találtam oly rossz állapotban mint amilyentől féltem. És időközben az is javult. Dresdából az átdolgozásra is nem-et kaptam most üglátszik véglegeset. Bubernek tetszettek a darabjaim és ajánlotta a kiadónak, under hat "die besten Hoffnungen". Majd meglátjuk. Jacobsohn~~nal~~ és Babbal már nem beszéltem. Melyiknek küldjek példányt az Utolsó napból ? Most kezdek megint lassan dolgozni. Biró Lajos /aki ujabban pártomat fogja ??!/ megígérte hogy havonta 2 tárcámat elhelyezi az Ujságban. Egy hét múlva hozzáfogok a Halálos fiatalsághoz. Mikor érkezel Pestre ? Irj.

Herbert.

64.

Heidelberg
Helmholz Str. 1.

Szeged, 1912. július 11.

Kedves Gyuri - Cimem ezentúl Nagyvárad, Szaniszló utca 30. per. adr. Rechtené. Aug. közepén valószínűleg Körtvélyesre megyek. Úgy tervezzük, hogy E. is ott lesz. Itt Szegeden csak egyet csináltam aminek jelentősége van. A Szent Szűz véréát átdolgoztam /Kifejtetem keserű és tuskés magából/ Azt hiszem most igazán jó. Dresdában nem játszanak. Buber ajánlott, de még nincs felelet. Ignotus sürgönyileg kérte az Utols. nap IIik felvonását az új Nyugat első reprezentatív számába.¹ Most Ignotusé. Qsvát nem diktátor többé. Ign. cimedet kérte, hogy irj a Nyugatba. Sok, sok tervem nőtt. Nagy nyári burjánzás és nyári tehetetlenség. Váradon kezdek majd dolgozni. Még a héten egy nagyon hosszú levelet kapsz tőlem. Terve-

im vannak melyhez a te hozzájárulásod is kell. Mikor jössz Pestre?
Kellene már beszélni.

Herbert.

65.

Schweiningen

Grand Hotel

Nagyvárad, 1912. július 28.

Kedves Gyuri

Utazások és apró nem fontos dolgok okozták, hogy eddig nem írtam
/Pesten voltam./ Néhány nagyon jó nap volt. Jobb mint valaha. A leg-
fontosabb azonban, hogy nem csak én mondom. Azután Nagyváradra jöt-
tem. Elkezdtem a Halálos fiatalság ujraírását. Jó darab lesz. Most
csak ennyit, mert rögtön meg akarom írni amit Lorsyról tudok. Most
bizonyosan meg levél. - Lorsy címét nem tudom. De van egy bécsi
cim, melyről azt mondta, hogy onnan mindent megkap, oda mindig le-
het írni. Ernst Lorsy, bei Alfred Ernst Wien VII/2 Lindengasse 4.

Levél megy. Hugodat is üdvözlöm és urát. Ők vannak ott ?
Szervusz

Herbert

66.

Schweiningen

Grand Hotel

Nagyvárad, 1912. augusztus 2.

Kedves Gyuri

Azt hiszem, hogy ha nem félnék attól, hogy ősszel nem jössz haza,
nem is írnám meg ezt a levelet. Várnék még egy hónapig. Nem azon a
ponton érintkezünk egymással ahol egy hónapi különbségek észrevehe-
tők. De ha nem jössz Pestre akkor mégis kell levelezni és az vala-

mi amit meg kell szokni, amit egyszer el kell kezdeni. Én azért is tartogattam a dolgokat össze mert nagyon tervterhelten fogok megérkezni. Most már majdnem lehetetlen ezekről a dolgokról levélben írni. /Én még mindig, sőt jobban mint valaha, pozitívabb formában mint valaha "harcot" akarok. Azért a valamiért ami közös principiumunk. /Amit e célból nagyon élesen és sokoldalúan kellene definiálni és megszövegezni/ Esetleg a "Szellem" körül. Azt, a pár embert szaporítani, szervezni. Jó emberválasztó jelszóval. És direct actiót. Man muss sich behaupten. Ki-ki temperamentuma lehetőségei szerint járulna hozzá. Azt hiszem, hogy olyan kevesen vagyunk, hogy egész intim formában lehetne a társulást internacionalissá tenni./ - Valószínűleg mosolyogsz most a "költőn". Ugye. De meg vagyok róla győződve, hogy ennek sok értelme van, ha a megvalósításnak talán más is a módja. Szóval ezek csak olyan "elejtett szavak". Itt nagyon sok minden félé van még; más is. Legközelebb álló terveim: 1. "Halálós fiataltság" átdolgozása. Az első felvonással már készen vagyok. Meg lesz még a nyáron. /Minden kifogásodon segíteni tudtam de még sok más ponton is. Az amit olvastál vázlat volt. Kidobni való alig volt benne. De nagyon hiányos volt/. Azután jön a Mese metafizikája. Vele párhuzamosan fogom valószínűleg megírni filozófiám végső szövegezését melynek az is lehetne címe, hogy: "Mert minden út és minden végtelen" - Vagy: "Jegyzetek Lukács György kategória-tanához" - vagy: A végtelen mint gondolkodásunk a priori formája és a világtragédia. - Ehez azonban nem akarok hozzá fogni amíg veled nem beszéltem róla. Bizonytalannak érzem magam némely dologban - Azután jönne a verses mese, drámám melynek címe talán: Mosolygó Tündér Ilona Meséje - lesz.¹ - Mely nagyon kialakult azóta /nagyon szépen !/ és készen van a fejemben. /Illetve régi lelki geografiánk szerint valahol már rám készen az úton és már idelátszik mint egy város a völgyben. És persze úgy vagyok mint a vándor. Már látom hát nem sietek. Leülök és nézem. Ott van a főucca meg a templom. Szép lesz, - Egyáltalában - Hát várjunk elébb még más tervek. Ugyan ilyen közel látszik egy kisebb hely - de úribb - Régi várkastély hegytetőn. "Don Juan utolsó kalandja."² - Nagy novella. Illetve "romance" - Nem ? Azonkívül legfőbb ideje, hogy megint verseket irjak. Nagyon kíváncsi vagyok rá, hogy milyenek lesznek. • Minden jel arra mu-

tat hogy a regényeim - /az amelyről Firenzében beszéltem és a Barráság mely azóta nyugtalanít és azóta alakult ki mióta te egyszer valahol - azt hiszem Pisában - mondtad, hogy ezt meg kell írni - /Szóval a tied/ - ezek a regények megint jövőre maradnak. De nem vagyok nyugtalan. Azt hiszem ez a leglényegesebb változás ami velem történt. Látom a várost és nem sietek. Sőt le is ülök kicsit. /Például mostani nyáram/ Eleinte fáradtságnak tartottam, később nyári lustaságnak. Most érzem, hogy ez valami furcsa belső biztonság, úri ráérés ami még soha sem volt bennem. Ez egészen új. És jól érzem magam vele. Jót jelent. Ebben az évben írtam első végérvényes dolgomat. Az új Tündér. Az új Szentszűz vére /Még nem ismered !/ Az új Halálos fiatalság és /tudom/ a Mosolygó Tündér Ilona meséje. Ez lesz teljesedése annak ami a Kékszakállúval és a Szentszűzzel kezdődött. Sőt ! /A szélp. Marg. új, német elsőfelvonása is, a maga nemében/. Most már csak dolgozni kell. Nem kell félni. - Ezért az aránylag kevésbé bántott, hogy sem Dresdában nem játszanak, sem Rütten és Loehning nem ad ki. Mind két helyen nagyon hizelegnek és következő darabomat rögtön kéri. Buber a lektor és Holz a főrendező exponálták magukat. Azoknak már kellet. Az igazgatóknak és kiadóknak úgylátszik még nem. Viszont Biró Lajostól kaptam levelet olvasta az Utolsó napot. Velem "nagy igazságtalanság történik". "Fejedelmien szép dolgok vannak benne" /Persze az I és III. felvonásokban !/ Bizzam rá az ügyet. Ő beszél majd Beöthyvel és Márton Miksával.³ /a színpadi szerzők egyes. ügynöke/ Mártontól kaptam is már levelet, hogy bizzam rá a német darabok kezelését. Azt mondják roppant ügyes és ami elérhető azt eléri. Majd meglátjuk.

Szóval mindent összevéve jól érzem magam. Nem is emlékszem, mikor voltam ilyen jó formában. Kicsit haragszom magamra, "elvből", hogy nem dolgozom eleget. De ennek annyi oka van. Először amit az előbb mondtam. Aztán az, hogy annyi nagy tervem van hogy nem tudok tőlük mozdulni. Aztán tagadhatatlanul nyár van. Azután külső kényelmetlenségek. No, majd ősszel.

E. nem marad Heringsdorfban. Azt írja nem jól tesz neki. Visszajön és elmegyünk együtt valahová. Valószínűleg Lőcsefűrdőre; már 3-4 nap múlva. Úgyhogy ne is felelj talán míg új címemet meg nem írom. De írj valamit. Mit "végeztél" Heidelbergben, Egészen

beleömlöttél-e a nagy könyv medrébe.⁴ Bloch mit csinál? Dolgozik? fog? Mifajta? Változott a véleményed róla? Kíváncsi vagyok. Talál-e új embereket? Vagy ott sincs semmi? - /mondom egy nagyon kis, zártkörű nemzetközi klikket alakíthatnánk. Meg kellene csinálni./ - Mik a terveid őszre, télre? Mikor jössz Pestre? Irt neked Ignotus, hogy vegyél részt az új Nyugatban? /Engem kért, hogy járjak közben/ Mit feleltél? Mi van a szellemmel? ÉI még! Kedvem van most metafizikai ábrándozásokra. Ezer éve nem láttalak! Nagyon szeretnék veled beszélni. Elfelejtettem már Isten kötelességeit és amit nem szabad neki. Pedig il n'y a que c'l'a!

Szervusz Gyuri. Irj egy hosszú levelet olyan amilyenre felelni is lehet.

Üdvözlöm Micit.

Szervusz

Herbert

67.

[Scheweiningen]

[Lőcsefürdő, 1912. augusztus]

Kedves Gyuri

Lőcsefürdőn vagyunk /Lőcse mellett, Szepes megye/ ahol nagyon szép. Nagy erdők és csend és más jó is van. Dolgozni úgy látszik nem fogok sokat. De mint levelemben kifejtettem nem nagyon bárom. Egy pantomimát fogok csinálni Bartók számára.¹ Azt hiszem /mint rendszeren/ jó lesz. Irj! Már régóta ígéred!

Herbert.

[Hajós Edit irásával:]

Édes Gyuri,

mindig akartam írni, azután sose írtam. De ez már így van. Fürdőhelyen az ember hülye, legalább én. Most igazán nincs mit írnom, még beteg se vagyok - az mindig téma. Micinek is szeretnék írni, fogok is, ha majd kevésbé buta leszek. A címem Lőcsefürdő Lőcse mellett, Szepes vm. Talán írsz pár sort, hogy mit csi-

nálsz. Szeptemberben találkozunk?

E.

68.

[Heidelberg]

[Budapest, 1912. október vége]

Kedves Gyuri.

Azóta bizonyosan megkaptad Edith címét is. /Schössli Str. 23. Pension Eden/ Végre tisztességes helyen lakik majd és eszik. Még Puda-
pesten volt, mikor levelezőlapod érkezett. Most egyedül vagyok és
sokat fogok dolgozni. Embertelen módon élvezem az egyedüllétet.
Csudálatos, - /és kevésbé quadrál talán egyéb tulajdonságaimmal/
- hogy milyen kevésbé vagyok társas lény. Ujság nincs. A Nyugat
most következő számában jön Feleky kritikája rólad.¹ Mely hírt mi-
kor érdeklődtem Ignotus némi ironikus mosollyal adta tudtomra. A
Kékszakállu opera a Rózsavölgyi pályázaton is megbukott. Bartók
roppant el van keseredve. Igaza van. És én nyilván örült vagyok,
hogy ezt belátván és még sokkal több okkal rendelkezvén nem is va-
gyok elkeseredve. Ez vagy örültség vagy frivolitás. Érdekes és ked-
ves a következő részlet. Szinszerütlenség címén utasították vissza.
Bíráló Hevesi volt. Ugyan az a Hevesi aki 2 évvel ezelőtt a nyakam-
ra járt, hogy adjam be a Kékszakállut a Nemzetibe mert ilyen-olyan
szinszerű. Emlékszel. Ez alkalommal helyesnek tartotta nem más vé-
leményen lenni mint némely emberek. Tehetséges ember. Igazgató lesz.

Befejeztem a "Fábor faragott királyfi" táncjátékot. Sok-
kal szebb mint reméltem. Szép. A Nyugatban fog megjelenni.² Majd
elküldöm ha lesz példányom. Ezen a héten cikkeket kell írnom. Jövő
héten végleg befejezem a Halálos fiatalságot. Nem voltam még azóta
nálatok. Ezen a héten akarok elmenni. Ez egyelőre minden. A dara-
bokkal még mindig nincsen semmi. A misztériumkötet talán megjele-
nik novemberben. Gömöri³ tudakolta cimedet. Megmondtam. /A Dialo-
gust januárra ígérte./ Mért nem fogod meg a t....it a szerződésed-
del? Mért nem jelennek meg azok az essyák?⁴ Írj valamit magadról.

Mit csinál a könyved és mit csinálnak a professorok és professor-
nák? üdvözl

Herbert

U.i. Edith üzenteti, hogy nem gyűlöletből nem ir. /Szegény megint
letört egy idő óta. Nem jár el a kórházba. Egy hónap óta se taka-
ritónó se cseléd. És ilyen dolgok.

Kérlek kérd meg Paul Ernstet hogy rögtön küldje el a da-
rabot Wolfnak, ha nem olvasta is még és sürgönyözd meg a napot mi-
kor te irtál, hogy kiszámithassam nekem mikor kell irni. Üdv. Her-
bert

69.

Heidelberg
Ufer Str. 8.

[Budapest, 1912. november 6.]

Kedves Gyuri

Csak azt akarom most mondani, hogy a Misztériumok szedését elkezd-
ték és 2 hét múlva talán már ki is jön a könyv. Tehát ha a Lloydba
tárcát akarsz írni róla, már irhatod. Mire a Lloydban megjelenik
éppen jókor lesz. Feleky és Vajda Ernő¹ ! irtak rólad kevésbé tol-
lal mint inkább kalappal a kezükben. Üdv.

Herbert

70.

Heidelberg
Ufer Str. 8/a

Budapest, 1912. december 5.

Kedves Gyuri

Ime a könyv.¹ /Fénykép nincs a boltba kerülő példányokban./ Máli

100

csinálta a címlapot. A tied azért olyan piszkos mert az első próba példányokból való, melyek nem egész jól sikerültek Máli maga pamacsolta át számodra. Hát próbálj róla egy "népszerű" tárcát írni. Valahogy úgy - /ha még emlékszel rá/ ahogy Ferenczy Sáriknak és hasonló csinos nőknek beszéltél volna róla. Hogy jól gondolva és mondva mi a véleményed azt tudom. Viszont nagyon jó volna, ha végre meg mernék kóstolni az emberek könyvem ízét. Talán nem ártana nekik. - Irodalmi hír még az van, hogy a Logody utcai történet meg fog jelenni a Modern Könyvtárban külön, egy számban. Ennek örülök. Más volt mint a többi novellám és külön szerettem. Egy hét mulya az is kijön. Színházakkal még semmi. Mindenki köpi a tenyerét. Már egész nyálasak. Sokat dolgozom, mert 148 korona havi fizetésem van és muszáj tárcákat és cikkeket írnom. Még így is nyomorultul megy a Log. Pedig belefáradtam már ebbe. Most már szégyvelek pl. koplalni. Tisztázom a halálosfiatalságot mert nincs kívül leiratnom. Ilyen dolgok vannak. A minap együtt ültem Molnár Ferencsel és más nagy költőkkel és busan éreztem csekélységemet. Legalább egy hónapig el fog még tartani míg hozzáláthatok a mesedráamához. Fordítóim cserbenhagynak. Magamnak kell fordítanom. - Még az történt, hogy - /amint mondják, mert én nem láttam/ a Berliner Tag-Blattban egy lecsajnáló kritika jelent meg a Kékszakállúról abból az alkalomból, hogy valaki /nem tudom ki/ Berlinben egy "Vortragsabenden" felolvasta. ² Persze a régi rossz formájában. / Nem tudod véletlenül ki volt ? Hát ez is egy első lépés. - Mért nem küldöd el azt a francia kritikát ? Nagyon érdekel. ³ Edith olyasvalamit ír, hogy karácsonykor Heidelbergbe megy. Ha pénzt tudok szerezni szeretnék én is hozzátok menni. Levelezni - tudod - nem lehet. Nem nagyon bírom benne. Mert úgy látszik Berlinre se fog telni holott ottan unokanővéremhez szállnék. Nemsokára sorra kerül talán a mese metafizikája. Akkor majd irok ill. kérdezek egyetmást. Hogy állnak ügyeid ? Mit csinál Bloch. Írsz valamit már ?

Szervusz Gyuri,

H.

Kedves Gyuri Köszönöm a könyvet.¹ Én már megvettem volt, tudtam is hogy megjelent. Az ajánlást az Atheneum igazgatója "elv"ből törölte. Én úgyis tudom a többi meg úgyse tudná mit jelent. A misztériumokat, az az impressióm, valami megbocsájtó, vállveregető jóindulattal fogják fogadni. Akkor már inkább a bántás, ugye? Az utolsó nap kérdése végre dülőre jut. E héten eldől: játszák-e vagy sem, illetve kapoke 1000 K. előleget vagy sem. Ez most fontosabb. Én kértem a várostól 500 K kölcsönt. És nem tudom megkapni /Minden hónapban 10000-ek[et] osztanak szét városi hivatalnokok között/. Ez tisztán Bárczitól függ. Szeretném apádat megkérni, hogy szóljon Bárczinak de nagyon félek tőle, hogy azt felelné: "mért nem kért tőlem?" Ez, tekintve szívesességét és azt, hogy egyszerűbb is neki mint Bárczinak szólni, érthető volna az ő részéről, de nekem nagyon rosszul esne. Gondolhatod, hogy mért. Azonban téged kérlek valamire. Ha nem esik nehezedre kérlek küldj 30-40 márkát nekem. Nagyon nincs pénzem. És haza jön Edith. Nem megy Parisba. Előtte pedig nem tudom titkolni és ez komplikációkat idéz elő. Többre nincs szükségem. Lorsyval beszéltem több ízben. Egyszer azt felelte, hogy irt, másszor, hogy sürgönyözött neked és hogy "minden rendben van". Én összeveszttem vele mert nem hozza a kritikáimat. /Részben ezért jutottam ebben a hónapban ilyen szárazságba/ - Majd megírom milyen a könyveink kritikája, ha ugyan lesz. Berlinbe persze nem mehetek, mert útiköltségem sincs. Pesten maradok.

Szervusz !

Herbert.

Kedves Gyuri

Köszönöm az 50 koronát, melyet már régen megkaptam. Tulajdonképpen azért nem irtam eddig mert vártam míg referálhatok valamit a misztériumok sikeréről. De muszáj már írni, mert nincs miről referálni. Egy lanyha vállveregető kritika jelent meg a Hétben.¹ Azóta egy be-tü sem. Sehol. Még a verskötetemnek is nagyobb visszhangja volt sokkal. Teljesen reménytelen az eset. Engem egyszerűen kinulláznak innen. Még csak nem is szídnak. Jó volna ha mégis megírnád a kritikád a Lloydba legalább egyetlen vetőnek. Rám rosszul hat nagyon a dolog. Keserű leszek és kezdek nagyon ráérni. Nem sietek komoly munkáimmal mert azt kérdezem: miért? Szóval nem dolgozom rendesen. Az meg nagy baj, mert valami üldözési mánia félt enged szóhoz jutni bensőmben. /vagyis "belélelet" mert minden belélet, azt hiszem, valami üldözési mániára vezethető vissza. Azt hallom, hogy Babits Mihály fog írni cikket rólad és rólam egy közös cikket a Nyugatból. Ebből baj lesz, sejtem. De nem fogom szó nélkül hagyni! Mint ahogy egyáltalában "disputáló" hajlandóságokat, sőt képességeket érzek magamban. Az utolsó Nyugatban már ráléptem Szabó Dezső ur szájára kicsit.² Az utolsó esztendőben megtanultam "jól írni" amit fel fogok használni egy kis pofozásra - /egyébbre úgy sem használható./ -

Közben konstatálnom kell, hogy van egy ifjabb generatio a régi 20 éveseknek maradékai és provinciái akik kettőnk körül egy meglehetősen titkos, passzív és tehetségtelen de jóindulatú szek-tát alakítottak. Itt vannak, utóbbi időben kávéházi katakombákban találkozom velük, vidékről feljött fiatalemberek akik így beszél-nek: "mi mind Lukács György tanítványainak valljuk magunkat." Ha-tározott kasztszellem van bennük. Ezek azt is mondják, hogy Ady a lírai szükségleteknek csak egy részét elégítette ki és, hogy én va-gyok a legnagyobb költő. Mégis, bármennyire helyeslem is véleményü-ket, csak szomorítanak engem - Mert engemet "ügynek", mégpedig szá-nalmasan reménytelen ügynek állítanak be. Még egy tűze hive van a misztériumaimnak és az ugyanaz a Vajda Ernő aki drámakönyvedért is őszintén és csekély rátermettséggel lelkesedett. Az Élet c. kong-

regációs lapba fog rólam cikket írni.³ Ez az egyetlen megoldás.
/S: minden könyvem csak a kongregációs könyvkereskedésekben van kitéve./ Elfogom küldeni Prohászkanak. Különben most éppen testileg sem érzem magam nagyon jól. A Halálos fiataltságot letisztáztam de az volt az érzésem, hogy a kibővitések által kissé tempótlan, és fecsegő lett és hogy sokat kellene összevonni. - /Ha meggondolom, hogy egy esztendővel ezelőtt irtam és még most is piszmogok rajta. - /Akarod, hogy elküldjem neked ? Azt hiszem azonban, hogy már a könyökdön nő ki. - Te mennyire vagy a könyveddel illetve fejezeddel ?⁴ Ráérsz majd megírni a Lloyd kritikát ? Ha kényelmetlen neked ez az ígértet ne rösteld megmondani. Tudod, hogy feltétlenül méltányolni fogom. Majd megírja Lorsy ! A Lloyd publikumnak az úgyis olyan mindegy /Csak azért volna kár, mert a Lloydot németországban is olvassák és a te kritikádat el lehetne valahova küldeni./ Üdvözlöm Blochot !

Szervusz. Herbert.

73.

[Heidelberg]

[Budapest, 1913. január]

Kedves Gyuri

Csak néhány szót most. Nagyon köszönöm leveledet. Jólesett. Magam is ezeket gondolom, tudtam, hogy te ezeket gondold. Semmi új. Én is mondtam már neked ezeket /Emlékszel ?/ Te is mondtad már nekem stb. - Mégis jól esett.

Ami a balettet és a jegyzeteit illeti, abban túlszigorú vagy. t.i. az csak játék. Eszem ágában sem volt e jegyzeteket a ballet egy kívülről tákoltt elemének tekinteni. Semmi közülük hozzá és ennél fogva nem is valósítandók meg benne. Ez nem Shaw esete. Ép csak talán nem nagyon izléses, konfidentia. Majd küldök balettet.

Arra akarlak kérni, hogy ha lehet mégis ird meg a Mysterium-tárcát. Mert Lorsy azt mondta: nagyon szívesen, de számára

énrólam csak "Notizt" engedélyez Singer.¹ "Lukács azonban azt írhat amit akar." Ez nem volna nagy baj, ha nem hallgatták volna ugyan a könyvemet. /Eddig egy kritika jelent meg/ De így szeretném ha némi tüntetés is volna az írásodban. Edith nálad volt. Jó volt? /Én elfelejtettem sürgönyözni !/ - Kérlek Gyuri ha tudsz valami könyvet, mely ilyesmivel foglalkozik: "Kulturszükséglete a meta-fizika":- akkor írd meg címét nekem. Legközelebb irok többet. Erről is másról is. Ma már nem lehet. Szervusz.

Herbert.

74.

Heidelberg

Ufer Strasse 8/a

Budapest, 1913. február 2.

Kedves Gyuri

Ma kaptam meg a Nyugatot. ¹Úgy tudom neked is jár, hát olvastad benne Babits kritikáját,¹ melybe mint jól sejtettem nagyon sok perfidia van elrejtve. Nem volna kedved egy kis disputában felelni rá? Melyben megmondanád: 1., Milyen kevés közöm van Maeterlinckhez. 2., Az sem olyan magától értetődő, hogy: mert "Maeterlinck a festőbb, tehát a költőbb". Ami magában véve is naiv ellendmondás. 3., Hogy az én drámáim azért, hogy "mélyek" nem absztraktak /tehát szemnek és fülnek igenis valók/ - nem pedig azért mert eleven karaktereket csinálok - amely motivumot fejtegetéséből teljesen kihagy. És hogy ezért nem csak mondanivalókról, hanem eseményekről, víziókról van szó melyeknek ritmusa elég izgató, a szó legszínpadibb értelmében is. Nagyon nagy szolgálatot tennéd nekem ha ezeket és ami még eszedbe jut, hidegen fölényesen megállapítanád és kimutatnád. Azt hiszem, lehet egész röviden. A cikket küldd el nekem. Én adom majd oda Ignotusnak. /Ha nincs ez ellen különös kifogásod./ Kérlek felelj postafordultával, hogy megteheted-e.

Üdv !

Herbert.

75.

Heidelberg
Ufer Strasse 8/a

Budapest, 1913. február 10.

Kedves Gyuri,

A cikket illetőleg teljesen igazad van. Egy óra múlva láttam, hogy nem is tudnék rövidíteni, még ha engedélyt adnál is rá. Tehát, hogy haragudnék vagy mi, az ostobaság. Nem tudom hogy így leadja-e Ignotus. Ha igen majd én korrigálom. Ezt rámbizhatsz. Mindenféle jók történetek ill. vannak történetben. Majd írok nemsokára. Üdv !

Herbert.

76.

Heidelberg
Ufer Strasse 8/a

Budapest, 1913. február 19.

Kedves Gyuri -

Bocsáss meg, hogy hamarabb nem irtam és hamarabb nem értesítettelek róla, hogy cikked a Nyugatban kissé megcsonkítva jelent meg.¹ Ignotus a befejezéssel nem akarta leadni és mivel magad is taktikai okokból való kitérésnek mondtad e passzust és Ignotus különben nagy kedvet mutatott a cikk leadásához, hát nevedben megengedtem a rövidítést. Változtatás persze nem történt. Hogy milyen hatással volt még nem tudom, csak egyet: rettenetesen összeveszttem ez alkalommal Osvát Ernővel nagyon megmondván neki véleményemet. /Ignotus aki jelen volt nagyon halkán bár, de nekem adott igazat./ - A levelet és az útbaigazításokat köszönöm. Nagyon jól használhatom őket. Persze egy részét, bár ez esetben leghatásosabb volna - nem tudom majd tudásommal kiegészíteni: Amit a modern mozgalmak metafizikai háttéréről mondasz, a szocializmus a szindikalizmus és hogy mi az amit a franciák itt tudnak. Nem tudnál néhány könyvet ajánlani melyek alapján itt eligazodhatnék ? -

Egyébb ujság, amit neked érdemes volna megírni nincsen. Ha megírtam már, hogy a Nyugat márciusban és a Nemzetiben tartandó matinée-jén a misztériumaim előadása van tervbe véve. Ignotus akarja sőt nagy conferanceot is akar mondani előtte és a dolog annyira elhatározott, hogy csak nagy intrika vagy nagy anyagi aggodalmak akadályozhatják meg. Ez most a legfontosabb ügyem. Annak lehetősége, hogy beosztanak a pedagógiai könyvtárba szintén egyre reálisabb lesz. Azonkívül sikerült kilépnem Mózes öléből. És Prohászka Ottokár tudakozódott kilétem után mert könyvem "rendkívül érdekelte". Holnap küldök neki egy példányt és próbálok egy "összeköttetést" létrehozni. Vasárnap a szegedi Dugonica társaság meghívására fogok versek felolvasni. Ezek az események. Sokféle adminisztráció mégis annyira elfoglal, hogy a ballet óta /melyet elfogadott az opera !/ néhány "művészetfilozófiai" jegyzeten kívül semmi komolyat nem írtam, miért is nagyon utálok magam. Tíz nap múlva jön Edith. Elébe utazom Bécsbe. Nem jönnél oda egy napra ? Nagyon jó volna. Irj nekem sokára.

Herbert.

Olvastad a Magyar Hírlap referátumát a francia kritikákról ?²

77.

Heidelberg

Ufer Str. 8/a

Budapest, 1913. február 20.

Kedves Gyuri, most vettem lev.lapodat és végtelenül rosszul esett. Ha tudtam volna, hogy ennyire fontosnak tartod a passzust nem egyeztem volna bele elhagyásába mert Ignotus kívánta ugyan de megkérdezte, hogy vállalom-e a felelősséget. Én pedig vállaltam mert kísérő leveledben ez áll szószerint: "Ady bevételét taktikai okokból helyesnek tartom." - Ezért nem gondoltam, hogy szerves része. Nem azért maradt ki mintha "rosszul lett volna írva". Hanem mert Ady-Babits intrika felelevenítésétől tartottak. Nekem lett volna legjobb ha ott marad. Ami pedig "baráti" színezetét illeti a do-

lognak - kérdés az, hogy vállalod-e a drámaíró Balázs Béla védelmét objektív polémiaiktól függetlenül is. A cikk maga pedig annyira objektív súlyú, hogy a legbarátibb alkalmazás sem vehetné el általános érvényét. Levélben többet. Üdvözzöl

Herbert

78.

[Heidelberg]

[Budapest, 1913. március eleje]

Kedves Gyuri

Hogy azt a Nyugat ügyet befejezzük. "Összekülönbözésről" vagy mi egy percig sem lehetett szó. Hiszen én értettem haragodat - bár nem volt igazad abban, hogy én valamit nem láttam vagy nem értettem. Úgy gondolom nincs okod tartani tőle, hogy nem értelek. Nagyon jól tudtam, hogy a cikk romlott. De nem romlott el. Hiszen nem volt egyéb célja mint Babits támadását visszaverni és azt a kompozíció szépség hibája nem hiúsította meg legkevésbé sem. Bizonyosság, hogy nagyon nagy sikere volt. Mindenesetre rosszul esett nekem hogy neked rosszul esett és bántam és bocsánatot kérek. De azt hiszem, hogy semmiféle katasztrófa nem történt és rajtunk kívül nincs is senki aki valami csonkaságot tudna benne érezni. Ezt befejezésül.

Vasárnap megjelent a tárcád.¹ Nagyon köszönöm Gyuri. Nem a véleményedet ugye, mert hiszen - hanem azt, hogy sok komoly és egészen mástermészetű munkád közben időt szakítottál magadnak erre. Roppant meglepett, hogy milyen nekik való módon volt írva és azt mondják, hogy nagy feltűnést keltett és nagy hatást. Egyet rögtön positive érezhettem. Horvát Henrik aki a Szentszűz vérét még mindig nem kezdte el fordítani, úgy fellelkesedett rajta, hogy szavát adta, hogy 3 héten belül elvégzi a fordítást. Ugyancsak ő mesélte, hogy a Litterarisches Echoban Meyer szép kritikát írt rólad.² Nagyon szeretném ezeket elolvasni. Itt is jelent meg azóta néhány jó. Majd elküldöm neked. - Én úgy állok hogy az Utolsó nappal

még mindig nincsen semmi és a Halálos fiatalságról szerencsésen megkaptam az első véleményt. Heltai Jenő a vigszház lektora minőségben - /pedig igazán jóindulatú aki az Utolsó napért lelkesedik/ kijelentette, hogy "erőszakolt örültség". Majd három-négy év múlva lehet talán beszélni megint a darabról. Azt hiszem egyelőre elcsukhatom a fiókba. Sok mindenféle terv van a levegőben, melyek roppant elfoglalnak és még annyira sincsenek, hogy írni érdemes volna róluk. A legkomolyabb E.vel azt ő maga elmesélte már - Azt hiszem 3 hét múlva meg lesz. Üdv.!

Herbert

79.

Heidelberg

Ufer Str. 8/a

Budapest, 1913. március 15.

Kedves Gyuri

Már rég akartam írni, Először is megköszönni, hogy mégis rászántad magad a Lloyd cikkre. Másodszor, hogy magyarázzam miért teszem amit teszek. Amivel talán nem menthetem a dolgokat egészen, de talán "megérted" majd. Edith ugyanis megírta, hogy mit beszélgetek rólam és szándékaimról Heidelbergben. Igazad van: nem előkelő, nem is egészen lelkiismeretes mert olyan területekre viszhaholnem vagyok otthon. De te Gyuri Heidelbergben az íróasztalod előtt, egy tengeren tül /és nem csak távolság tengeren tül/ szigeten, szabadságodnak és függetlenségednek és magányodnak érinthetetlen és mindenkori biztonságában - könnyen lehetsz előkelő is és lelkiismeretes is és nekem jóleső érzés, hogy legalább te lehetsz az. Az én helyzetem azonban ez. Csinálok valamit lelkiismeretesen, legotthonabb-ról, nagy erőfeszítéssel és nem értik az emberek. De a nemértésük velem szemben nem csak negatívum, hanem támadás jellegű. Én könyveket akarok kiadni és vagy nem lehet vagy agyonvágják és nem veszik. Én darabokat nyújtogatok be és nem játssák. Ebből az következik, hogy nekem tanítanom kell és ostoba cikkeket írnom és időm és energiám 4/5 részét egyébbre fordítanom mint életfeladatoma.

Mármost két lehetőség van. 1., Vagy belenyugszom. 2., Vagy nem. És én nem nyugszom bele. Mert nem tudok. Temperamentumom olyan, hogy ezen keseredem és olyan, hogy ellenséges táborral állván szemben - mert ugye tiszta szint vallott ellenségekről van szó?/ ütni akarok. Egy misztériumban azonban nem lehet ütni. En nekem még versben sem. Ezek a dolgok arccal sem fordulnak az "ellenség" felé! Az én otthonról jövő komoly munkám sohasem ad nekem alkalmat arra, hogy üthessék. Azt hogy magamat bármily formában magyarázzam szintén nem bírom tenni. Mi marad hátra? Elgondolom: Se magamról nem beszélhetek sem azt nem engedhetem meg még magamnak, hogy "nagy íróinkról" beszéljek. Tehát csak azt tehetem, hogy megmutatom annak az "ellenség"-nek itt is - ott is, minden lehető alkalommal, hogy milyen csöcselék és hogy milyen buta. Ebből majd következik magától, hogy nem azok a jó írók akiket ők vallanak hanem én. Egyáltalában nem akarom magam harc nélkül legázoltatni. És nem tudok várni. Huszonkilenc éves vagyok, megakarok házasodni, 147 korona fizetésem van és nem jutok hozzá két hónap óta, hogy a Halálos fiatalság utolsó pár javítását /1 napi munka! / megtegyem. Ügyet akarok csinálni az ügyemből. Mégpedig kerülő uton. A világnézet részét, az ethikai részét akarom hirdetni még pedig nem "önálló" komoly formában, mert ez volna az igazi lelkiismeretlenség, hanem apró belerúgásokkal. Csak a "disputa" az ebben az országban ami figyelmet tud kelteni. És elég lesz ha észreveszik, hogy van egy másik világ is, majd aztán meglátják azt is ami benne terem. Ha volna itt egyetlen ember aki ezt elvállalná és vállalhatná, hidd el eszembe se jutna. De így ez egy ösztönszerű felordítás. Úgy van, hogy dühös vagyok. És ha nem vagy olyan szerencsés, hogy egészen elfelejtetted, hogy néz ki itt a világ akkor nagyon meg fogod érteni, hogy én dühös vagyok. Már most az egyetlen aggodalom itt és jogosult aggodalom csak az volna ugye hogy blamálok magam és fegyvert adok amazoknak a kezébe. Hát ezt illetőleg csak azt ígérhetem, hogy nagyon fogok vigyázni. Különben eddig nem is volt rá alkalom. Ezentul is kerülni fogom kijelentéseimben a "tudományos jelleget". Az egyetlen eset ahol meg volna a lehetőség ez a bizonyos előadás, melyet a "Népművelő társaságban" fogok tartani arról, hogy kulturszükséglet-e a metafizika? Ezt is azért választottam, mert minden egyéb amit mondhattam volna 1., "tulságosan speciálisnak" ítéltetett volna meg és el sem

fogadták volna. 2., Mert az a publikum már a tulsó partról hallgatta volna és éppen a szükségét és fontosságát nem érezte volna annak amit mondok. Mindenképen legjobb volt a gyökérkérdést felvetni. Persze az a kérdés tudom-e. Itt mellékelve elküldöm neked szillabusát az előadásomnak és kérlek, hogy nézd meg nincsenek-e benne ostobaságok és nagy hiányok.¹

Arra is megkérlek, hogy ha jut eszedbe néhány idetartozó és nagyon plauzibilis és jól magyarázható dolog írd meg nekem. Mindjártunk ügyéről van szó. És ne gondold, hogy Révész Géza² ülnek a hallgatóság között. Valamivel jobbhiszemű anyag: tanítók és tanítónők. A következőket szeretném különösen. 1. Egy jó definitióját, vagy összefoglaló leírását a "metafizikának" általában. A "létezésnek" mint formájától független eseménynek az értékléséről, arról, hogy ez minden tapasztalatnak egyik eleme irtam egyszer a Nyugatban a művészetfilozófiai töredékek között³ "Az Avenarius definitiójának magyarázó értéke" azt jelenti. Hogy "Denken der Welt Gemäss dem Prinzip des Kleinsten Kraftmaasses" nem mond semmit mert a kérdés az, hogy "Wie ist das möglich". Hogy a Világ ilyen módon "Denkbar". Ugye? - Szóval első rész annak kimutatása volna, hogy okunk van hinni valami substantiában vagy centrális elvben. /Ide még kellene nekem egy kényszerítőbb gondolat./ Második rész. Megismerhetőe. A természettudomány nem is keresi. És ez itt egyszerű. A "technika csodája" azt jelenti: Csak egy van. Mindenből mindent lehet csinálni. De ez csak kevergetés nem áthatolás és inkább a dolgok adott formáinak szükségszerűségét elvévén inkább felkelti azt a hitet, hogy a szükséges állandónak a dolgok "mögött" kell lennie. Aztán Kantról lenne szó. Erről persze minél kevesebbet beszélnek. Az igaz hogy megismerhetetlennek mondja a szubstantiát. Azt szeretném csak tudni, hogy miért nem vallja mégsem fölöslegesnek a metafizikát? Itt mondj valamit. Mármint a transcendencia tudatának, a metafizikai háttérnek a hasznáról volna szó. Arról, hogy miért "kulturszükséglet" ez eltekintve attól, hogy igazság tehát tudni kell. Itt arról szeretnék tőled tudni valamit, amit a szillabusban, az ethikának és az értékeknek metafizikai eredetének mondok. És hogy "érték" és "ethika" mit jelent egy kultura számára. Ha csak néhány döntő szót mondasz én megérttem és kiépitem. És ha csak egy két jelenségre figyelmeztetsz tudok példát keresni. - /Igaz: még közbe

kellene ezeknek feleletet adni arra, hogy miért nem jelent semmiféle nagy bajt a különböző rendszerek ellentmondósága. Az életstílus részt tisztán látom. A heorismus "emberfeletti" tényeit olyannak mint teszem a gotikus kőfaragó mesterek személyfeletti remekeit. Csak többféle példa kellene. Az "ideák" hasznáról. Te sokat beszéltél erről. Egyáltalában a szillabus két utolsó kérdéséről néhány szót.

Ne haragudj, hogy ilyesmivel terhellek. De úgy éreztem hogy ha erről beszélgetnénk egy félóra alatt mindent megmondanál. Talán így sem fog több idődbe kerülni. Hogyha azonban az egészhet lehetetlennek tartod ird meg. Akkor majd próbálok valami mást. Talán művészetfilozófiát? Vagy semmit. Csak ne becsüld túl a feladatot. Mondhatom tegnapelőtt Alexandernek hallgattam egy előadását, aki úgy szabta érthetővé a XIX. sz. filozófia történetét ahogy nagy ruhagyárakban szabnak. Ha minden közepén átvágott, vagy kezét-lábát vesztette gondolat vérzett volna - csolnakon menekülhattünk volna csak. Gyermeknek kell beszélni. A többit bizzuk a szuggesztíomra. Kérlek ha teheted és egyáltalában akarod felelj nekem erre egy héten belül - az előadás terminusa kívánja. /A szillabuszt is küldd vissza./

Szóval ne haragudj rám Gyuri, elég rosszul megy dolgom és segíts nekem egy kicsit. /Nem veszek többet ilyesmivel igénybe/ Elmélkedvén, kicsit úgy érzem magam veled szemben mint valami tüzesfejű huszárgenerális aki a hadvezér rendelkezése ellen rohan neki az "ellenségnek". De hát a Fehrbellini csatát is így nyerték meg állítólag.⁴

Különben a tavasszal, ha csak valami katasztrófa szerű dolog nem jön közbe - feleségül veszem Edithet. Ennek bizonyára örülsz. Én is. Most már nincsenek aggodalmaim. Annyira sorszerűen, egyetlen lehetőség számomra, hogy a sors tartozik minden felelősséget, és aggodalmat viselni. A darabomról, /Az Utolsó nap/ még nincs döntés. De Tóth Imre magánál tartja. Feleky azt mondta, hogy vállalja egy Balázs estének a rendezését. /A 3 misztérium az új művész-ház színpadán/ Azt mondja, hogy társadalmi úton tud olyan publikumot összehozni hogy a költségeket fedezné, melyekért ő felel. Bánóczi csinálná a rendezés praktikus részét. Ezt a dolgot most nem akarom elaludni hagyni. Talán lesz belőle valami. Felekyről külön-

ben kritikát írtam a Nyugatba, melyet ha túlzottnak fogsz tartani, ami biztos, értsd meg levelem elején jellemzett állapotomból és magányosságomból.⁵ Nem nagy ember, de ebben a csőcselékben az egyetlen aki közölünk való, és vallja is. Irja nemsokára.

Üdvözl

Herbert.

80.

Heidelberg

Kepler Str. 32. I.

Budapest, 1913. április 3.

Kedves Gyuri

Két komoly dolgot kell megírni. Az egyik, hogy Hajós Edith és Dr. Bauer Herbert /aki római katolikus !/ házasságot kötöttek. Tehát e levelet egy férj írja. Igaz, hogy kevés különbséget észlelünk és legszorgalmasabb igyekezetünk dacára nem tudunk különösen meghatódni, de vidámak vagyunk egymással. A Hajós villában fogunk lakni és nagyon úri módon de, hogy különben miből élünk az egyelőre problematikus. Mi mindenesetre elkezdünk. - A másik komoly eset, hogy most április 20-án délelőtt 11 órakor játszani fogják misztériumamat a Kékszakállút és a Szent szűzet mint Nyugat Matinéet.¹ Ez ugyan még kalandcsabb vállalkozás volt mert Ignotus csak úgy ment bele, hogy felelnem kell az esetleges deficitért /Eddig még sohse volt deficitje a Nyugat Matinéeknek/ Feleky biztatott hogy vállaltam. I., mert lehet organizálni egy társadalmi úton való árúsítást a jegyeknek. Úgy hogy lehetetlen, hogy legalább a költség be ne jöjjön és ha 1-200 K. deficit mégis lenne lehet majd találni embereket, többeket, akik azt maguk közt szívesen felosztják. Ezt magára vállalta. Lehet, hogy egy kicsit könnyelmű volt, hogy ebbe belementem. De az én pozíciómra idehaza döntően fontos egy ilyen kifejezetten Balázs matinée, melyet a Nyugat rendez és főképen egy próbája annak, hogy a misztériumaim melyeket elég tisztelettel fogadtak szinpadi művek. Ez a próba nekem magamnak is kell. Különben

nem kell azt neked magyarázni, nagy dolog ez és nagy dolog lehet. Úgy éreztem nem szabad gyávának lennem egyszer életemben ugrani kell. Persze most a társadalmi akciót energiával kell csinálni. Csináljuk is. /szóltam Micinek is./ Mondd Gyuri, nem jöhetnél haza arra az egy vasárnapra? Roppant örülnék neki, jó is volna ha megnéznéd a dolgot. A Szent szűz vére színpadon! Téged nem izgat? Persze a rendezéssel, miegyébbel kapcsolatban még sok mondanivaló volna, de sok is egy levélnek. Jó volna ha lejöhetnél legalább 3 napra. Azt hiszem nagyon sok mondanivalóm volna de roppant elszoktam a levelezéstől.

A sürgönyt azért küldtem mert Lorsyval tárgyaltam és ő újabb, bár kissé fantasztikus propositiókat tett. Ugyanilyen bajaim vannak nekem Horváttal. Nem fordítja le a Szent szűz vérét. Még is csak magamnak kell majd hozzálátnom és aztán valami németnek tovább adni. Van egy francia fordítása a Szentszűznek. Nem tudsz vele valamit csinálni? Tehát összeházasodtunk Gyuri és ápr. 20-án a fővárosi, orfeum színpadán mennek a misztériumok. Gyere haza néhány napra.

Üdv.

Herbert.

Sl.

Heidelberg,
Kepler Str. 32.

Budapest, 1913. április 14.

[Hajós Edit írása:]

Édes Gyuri, minden jót a születésnapodra és különben is. Ne haragudj, hogy olyan sokáig nem írtam - tudod hogy nem lehet leveleket írni. Ép azért: nem tehetné, hogy eljőjj a Kékszakállú és a Szent szűz vére előadására? Anyjira szeretnék mind a ketten. Nagyon hiányozna ha te nem volnál ott. Tudom hogy messze vagy és hogy sok időbe kerülne-talán azért mégis lehet.

[Balázs Béla írása:]

Edith most nem jól érzi magát azért nem tudja befejezni.

Magamnak sincs ugyan egyéb mondani valóm minthogy sok mondanivalóm volna és jó lenne ha teszem a próbáknál itt ülnél néha. De ugye nyáron biztosan együtt leszünk egy ideig legalább. Málinak meghalt az apja akit nagyon szeretett. Irj neki ha akarsz és tudsz.

Szervusz.

Herbert.

82.

Heidelberg,
Kepler Str. 32.

Budapest, 1913. május 3.

Kedves Gyuri, az a bizonyos Csécsy úr nekem nem szólt, hogy nyilatkozzam és a lapját sem ismerem.¹/Hiszen tudod a módszerüket./ Különben semmi ujság, Háború van.² Holnap délután utazunk egy napra Szegedre Edithtel. Szervusz

Herbert

83.

[Heidelberg]

[Budapest, 1913. június eleje]

Kedves Gyuri
Sürgeted a Sz. Sz. Vére és a Logody u. fordításait. De hát mit csináljak? Nincs. És Halálos fiatalság szöveg sincs egyelőre. Bánffy gróf ur¹ végérvényesen elvesztette az egyetlen kéziratot, /tudod, ezt a históriát/ és még nem jutottam hozzá, hogy újat készítsék. Az lehet négy heti erős munka! Mégis június végéig okvetlen megcsinálom legalább az első felvonást és azt elküldöm Lederernének². Ha alkalmasnak tartod őt - /láttál már próbát?/ akkor kérd meg nagyon, hogy fordítsa le mert itt nincsen senki aki segíthetne rajtam. Mig ő elkészül az első felvonással én elkészülök a töb-

bivel úgyhogy észre már szét is küldhetjük. Beszéld rá Gyuri. /Esetleg még jó üzletet is csinál./ - Horvát Henrik nem hogy lefordította volna a Szentszűzet - hanem azt az egy harmadrész fordítást amit én csináltam és amit ő kitűnőnek talált, azt is elvesztette! Hát szerencsém nincsen. De hogy itt micsoda erdeje virul a gazságnak és hitványságnak az vérfagyasztó. - Kaptam a müncheni Drei Masken-verlagnál levelet melyben megkérnek küldjem el a misztériumaimat /az Utolsó nap már náluk van/ Nincs valakid Münchenben aki elmehetne velük kissé beszélni? Informálni és animálni őket? /Én elküldtem nekik a Lloyd-kritikákat/. Még valamire kérnélek. A "Literarisches Echo" minduntalan jelennek meg dühös főrmédvények Molnár-Lengyel-Biró és egyáltalában a magyar dráma ellen. Ugyanaz a lap a te Lloyd-cikkedből citál rólam 15 sort.³ Nem írál nekik egy kis informatív cikket? Nagy szolgálatot tennél nekem és ők örömmel fogadnák ha valaki megírná, hogy a magyarok java is az ő véleményükön van.

Különben tegnap beszéltem Ivánfival⁴ aki most a Nemzetiben diktator és frenetikus rajongással beszélt az utolsó napról. Hogy abból nagy sikert csinál és hogy ilyen jó darabot magyar nyelven még nem olvasott és hogy 1500 korona előleget szerez nekem rá. Ez azért fontos mert ilyenformán mégis fogunk találkozni. Arról, hogy hol kezdjete el már tárgyalni Edith-tel. Ebbe nincs beleszólásom. Legfeljebb annyi hogy fontossá válhatik, hogy én Münchenbe menjek. /Akkor megtörténhetik, hogy megint Ammerlandba kerülünk?/ De inkább ne. Kaptam egy nagyon kedves gratuláló levelet Kahntól, melyben meghív tornyába. Talán el is megyünk hozzá. Nem tethetné ő irodalomképessé a Szent Szűzet majd? Hiszen ő jól versel. Van neki valami nexusa lapokkal. Kis világbeli tárcáimat ugyanis fordítgatják és német napilapokban azokat el lehetne helyezni. Vagy ne? - Más ujság nincs. Nagyon fáradt vagyok és utálkozom és nagyon kell már a nyár. Szegedre megyünk egy hónapra.

Szervusz.

Herbert.

Heidelberg
Kepler Strasse 32.

Budapest, 1913. június 9.

[Hajós Edit írása:] Édes Gyuri,

hallottam hogy már biztos szándékosd végleg Heidelbergben maradni - annál inkább szeretném tehát ha ezen a nyáron kihasználhatnók a talán utolsó alkalmat, egy-két napnál hosszabb ideig lehetni együtt. Amint tudod, a mi vagyoni viszonyaink nem valami rózsásak és egyáltalában nem biztos, hogy nyáron meddig fog érní a zsebünk. Nagyon kedves volna tehát, ha megírnád, hogy melyik az a vonal, melynél közelebb Budapesthez nem akarsz jönni. Egyrészt ezt, másrészt pedig hogy melyik két dátum közti időt szánád esetleg a találkozásra. De kérlek légy kicsit határozott mert nagyon nehéz különben nekem utitervet költségvetést, miegyebet megcsinálni. [Balázs írásával tovább:] És különben is lusta vagyok még ezt a levelet is végéig írni. A nyaralással így van. Június 29-én utazunk le Szegedre a tiszai iszapban röfögni és uszni és csónakázni. Ott úgy gondolom vagy 3 hétig maradunk esetleg négyig is. Onnan úgy gondolom mennénk valahova veled találkozni. Három helyről volt eddig egyáltalában szó. Jano és a Wörthi-tó. Edith inkább Janót akarja persze mondván, hogy a Wörthi tóhoz menni ugyanannyiba kerül. Ez igaz. De olaszországban túl erős a kísértés, hogy az ember utazzon ide is oda is nézni ezt és azt. Én itt sem a pénzt féltem hanem inkább az időt és energiát. Mert nekem ezen a nyáron rettenetes sok munkám van okvetlenül elvégzendő, viszont pihennem is kell mert ki vagyok merülve és az olasz utazgatások sem egyikre sem másakra nem jók. Én tehát inkább a Wörthi tónál találkozoznék veled - ahova Edith nem akar menni. Maradna harmadiknak Lőcse fürdő. De az viszont a te út vonaladtól esik nagyon távol. Hiszen van még elég időnk negyedik és ötödik helyet keresni. De Edith olyan energiátlan most /mindig ha nincsenek "bajok"/ hogy nem tőle remélem az ideát hanem tőled. Foglalkozz evvel.

Itt küldöm a Lit. Echo-t. Nem tudom, hogy fogod megítélni. Jó volna ha megírnád azt a cikket mert a Dréi Masken Verlag nagyon várja a dolgot és hajlandónak mutatkozik átvenni a darabjaimat "in

denen sich ein ganz neues Ungarn vor uns aufthut"/?/ Most melegeben jól jönne egy ilyen cikk. Az Utolsó napot játszani fogják ősszel. Most már biztos. Már szerepeztetik a könyvet. Az is körülbelől biztos, hogy könyvtárnok lesznek ősszel. Ilyenformán nagyot ugrottam ebben az esztendőben. Az eredmény bévül mégis csak az, hogy összes türelmetlenségeim és elégedetlenségeim az írásaimra koncentráálódtak ami sokkal kinzóbb /de talán hasznos/. Ügylátszik az elégedetlenségek összege mindig állandó. Van egy ilyen lelki Mayer-törvény. De ha csakugyan nem kellene többé tanitanom az roppant nagy dolog volna. Ma délután kimegyek hozzátok.

Üdvözl

Herbert.

85.

Heidelberg.

Kepler Str. 32.

Budapest, 1913. június 19.

Kedves Gyuri, a Halálos fiatalság első felvonása kész. Csak le kell gépeltetni. Azután majd elküldöm. Most a következőről volna szó. Az Utolsó nap német fordítását egy német írónak kell átdolgoznia és adoptálnia és ezért bizonyos /nem tudom most mennyi szokás/ percenteket kap. Vannak most kilátások német elhelyezésre és ezért sürgős. Márton Miksa Polgárral /Bécs/¹ akarja csináltatni aki azonban 1000 K. előleget kér állítólag amit persze az én számlámra írna. Ez bizonyosan svindli. Nem tudnál-e nekem közvetíteni egy erre kapható és használható író, aki mondjuk 300 K. - 400 K. előleget /persze ugyanannyi percentért/ ezt nekem, részben az ügyért, megcsinálná. Leo Greinerre gondoltam, de nem tudom a címét. Még egy fantasztikusabb is Paul Ernst szokott irodalmi iparos munkát csinálni. Nem vállalná ezt barátságból? ²Vagy nem tetszik neki eléggé az Utolsó nap? Kérlek írd meg rögtön, hogy közvetlen vagy közvetve tudsz-e ilyen valakit. Sürgős. Levél meg. Szervusz Gyuri!

Herbert.

Heidelberg.
Kepler Str. 32.

Szeged, 1913. július 11.

Kedves Gyuri,

Itt van végre az első felvonás. Írd meg majd, hogy még mináig tetszik-e ? Lederernével mi van ? Fordította-e a Logody utcát és sikerült-e és van-e még kedve az Utolsó naphoz ? Nagyon jó volna ha őszig ezek le lennének fordítva. A Szent szűz véré^t már megcsinálom magam. Azon kívül elhatároztuk, hogy elmegyünk Levantóba /ha tudniillik te is jössz./ Tudod ki lesz még ott ? Ljena !¹/ Szegény kis némb^{er} azt írja beteg, vért hány és Schweizbe készül. Azt írtuk neki tekintettel a kis útra, hogy jöjjön ő is Levantoba. Na, gyon örülök ennek. Roppant szükséges is van rá, hogy veled legyek. Ha még Ljena is ott lesz az már a tisztességes emberek világa lesz és vagy 3 hétre hamis-dolog életperspektívát ad majd nekünk. Írd meg kérlek márm^{ost}, hogy mikor jöhetsz le Levantoba. Mi a hónap végén fogunk utazni. Tíz napon belül nem lehet, viszont el sem halaszthatjuk mert nekem szept. 1-én Budapesten kellennem, De nem ám iskolában ! A fődolgot még nem mondtam: Beosztottak a paed. könyvtárba és én nem tanítok többet soha életemben ! Ez nagyobb szenzáció és öröm nekem mintha játszanák a darabjaimat németországban. Most kezdek el majd dolgozni. Hát Gyuri július végén vagy augusztus legelején kell találkoznunk. Edith meg fogja írni az elutazás napját és óráját. Esetleg Milano vagy Genova lehet a találkozási hely. Kérlek kedves Gyuri ha csak valami módon lehetséges oszd be e szerint idődet és végzendő dolgaiddat. Én fogok dolgozni Levantóban te is dolgozhatsz bizonyára - Ha nem kell sok könyv.

Egyébiránt rosszul érzem magam mert most ébredtem csak tudatára, hogy ennek az esztendőnek a cselekvő élete milyen üres volt számomra, milyen improduktív, mennyire elléhultam és butultam. És hiába a nagy eredmények. Tudod hogy ez nem vigasztalhat. Sok pótolni valóm van. Sok mindenem kell gondolkodnom. Jó lesz már együtt lenni. Viszontlátásig
Herbert.
Engem hivatalosan már Balázs Bélának hívnak.

87.

[Heidelberg]

[Szeged, 1913. július vége]

Kedves Gyuri

Ne haragudj, hogy nem feleltem mindjárt leveledre. Úgy volt hogy Edith ír - azóta megkaptad levelét - és nem is volt mit írni hisz elutazásunk dátumát ma sem tudjuk még bizonyosan. Azt hiszem augusztus 2-án utazunk. Fiume-Venezia-Verona-Mantua-Parma - Spezia - Levanto. - Ezt a vonalat nézte ki legújabbán Edith. Maradunk Velencében és Padovában maradunk 1-2 napig. Ilyenformán aug. 6-ika táján fogunk Levantóba érkezni. Indulásunkkor sürgönyözünk és egész pontos tervet is írunk még. Mellékelve küldöm még a H.f.II. és III. felvonását. Légy szíves és az elsővel együtt köttesd be majd, /Legközhönségesebb keménykötésbe és hozd majd magaddal Levantóba./ Edith különben Levanto melletti kisebb olcsóbb és szebb helyeket sejt és azokat majd Levantóból megsejmléljük. Jó volna, ha te Baumgarten és Mici látogatását most kezddhetnéd már, hogy aug. elején nálunk lehess. Kér volna azt a pár napot megrövidíteni. Velünk lesz Hilda is! Ideges és ráfér és olyan boldog hogy eljöhet, hát elvisszük vagy 2 hétre. Üdv!

Herbert.

Szeged, Fekete sas u. 22. II. 21. 28-ig!

88.

[Bellaria]

[Budapest, 1913. szeptember]

Kedves Gyuri

Köszönöm a leveledet. Nem csak azért mert a "régi barátsággal és szeretettel" van írva hanem mert lehetővé teszi, hogy megmondjam megmutassam, hogy nem ismételtén a "régi hibát" Ljenával szemben, hogy nem "okosság és tekintet" vezettek, hanem igenis az igazság akarása, annyira, hogy aggódva tudva készültem barátságunk kataszt-

rófájára. És most érzem, hogy minden örökre rendben van, mert nem az empiria dönti el a viszonyunkat hanem csak amik vagyunk. Pedig ami az empiriánkban összeütközött azért volt mert egy fajta vagyunk. /Lehetett volna matériája olyan tiszta tragédiának mint Bohemundé vagy Simonettóé./

Gyuri, itt egész más valami történt akkor mint amit te irsz. Te Ljenától tudod és én nem tudhatom ő, hogy hallotta szavaimat. Majd én megmondom mi volt. Én nem a te érdekedben, a te pártodról a veled való szolidaritásból cselekedtem. Ismerlek annyira, hogy tudjam: ez csak sérthetne téged. Te pedig az egyszer nem ismertél rám mikor azt hitted, hogy inkább keresem kívánom akár legjobb barátom javát, életét is - mint az igazságot. Két dolog volt ami Ljena szituációjában bántott /és egyiknek sem volt vonatkozása rád/ - az egyik az, hogy nem tudta az igazságot. Kétfélének kevéreke élt benne, holott "nem jó a kevert bor". És türelmetlenné tett, hogy nem láttam, hogy kifelé megy ebből a "pancsból" /A Te szavad/ Nem a te ügyedről volt itt szó, nem az zavart, hogy Ljena itt maradt Ervinnél. Sőt ha úgy döntött volna, hogy végkép itt marad, nem támadt volna egy percre sem diszharmonia köztünk és én csak azután utaztam volna hozzád - nem beavatkozni. Ideges voltam talán és tulkövetelő de nem miattad hanem az igazságért és Ljenát sem sérthette ez /akár mennyire bántotta/ hiszen alapjában ő is azt akarta amit én. Én soha sem mondtam neki, hogy utazzon hozzád. Sőt - ha tudni akarod - mikor utoljára elmondta nekem, hogy áll köztek és kérdezte ! mit csináljon, azt feleltem "Nem tudom... talán legjobb lesz ha mindent itt hagy és el megy oroszországba. Ő maga is gondolt /és levelezett/ arra. Mindebből csak a türelmetlenség vétkét vállalom, de az iránya...az a tied, a mienk volt.

Mondom, hogy nem avatkoztam be. Ha véletlenül nem lakik velünk, akkot ezt a türelmetlenséget se érezte volna. De naphosszat együtt voltunk: látnia kellett és mert ő kérdezett: kihallania is kellett a beszédemből. De még ennek a türelmetlenségnek és idegenségnek a mentségére is fel kell valamit hoznom. Te azt felelted Edithnek: "Ljenának minden esetben igaza van". Úgy van. Még én is ezen az állásponton vagyok. De... Mindenben igaza van amit tesz... de nem mindenben amit lát ! Ljena bizonytalanságának oka ugyanis - saját szavai szerint - Ervin lelkiállapota volt. De ezt

Ő rosszul látta. Mindenben igaza volt, van és lesz amit kötelező konzekvenciának érez magára nézve, de az amiből a konzekvenciát le-
vonja...tévedés lehet. És az volt. És hiába szakad rám barátaim
fájdalma és haragja és hiába volna bölcsebb, jótékonyabb behunyni
a szemem... amit tévedésnek látok azt tévedésnek mondom... senki
javára, talán mindjájuk kárára - az igazságért. Ljena zűrzavara
azért tett idegessé azért nem tudtam türelemmel várni míg ki küz-
di magát belőle... mert nem láttam reálisnak. Értesz ? Másmost
"lehet, hogy tévedtem". /Nem tévedtem !!/ De itt igazán csak intel-
lektuális hibáról lehet szó, nem etikairól. Amit akartam, az azo-
nos volt a te akaratoddal és Ljenáéval is. Mindezt pedig Edith ne-
vében is írom. Tudom, hogy ő ebben az esetben, mindent úgy látott
ítélt mint én és az álláspontja is ugyanaz volt.

Nem is éreztem én ezt soha másképp mint az empiriában lé-
vő bajnak. Csak nem tudtam bizonyosan, hogy, teszem, Ljena is úgy
látja-e ? Én annyira biztos vagyok benne, hogy vele is megtaláljuk
újra egymást, hogy most nem vagyok türelmetlen. Vele szemben azon-
ban nem akarom magam és a dolgot levélre bízni. Fogunk mi talál-
kozni még és beszélni. És akkor rend lesz.

Még csak egyet. A Szent szűz vérét nem azért nem küldtem
mert baráti viszonyunk alakulásától tettem függővé. Ha azt irtad
volna, hogy nem akarsz velem többet találkozni, a következő postá-
val valószínűleg elküldtem volna. Egy darab lett volna mely neked
tetszik, tehát tenned kell érte amit tehetsz. De most Gyuri levél-
nek küldöm, neked küldöm ahogy neked adtam mikor először adtam. -
Ezért kellett bevéárnom a feleletemet. Kár hogy nem tudtam, hogy
Bécsben vagytok. Felmentem volna és hamarabb tisztult volna ki min-
den. Bár hamarabb vagy később - az köztünk most már mindegy.

Írj valamit arról, hogy mit dolgozol. Nekem most pénzért
kell írnom. De tavaszig talán hozzájutok a regényhez. A "Halálos
fiatalságot" benyújtottam. Félek, hogy el se fogadják. Különben
tavasz van és lelkiileg nagyon alakulok feketeinges bolondságom fe-
lé. Úgy látszik a regényem küldi előre régi, igazi éneket. Jó volna
most együtt lenni. Ha csak két napig is. Vágyódom utánatok.

Herbert.

89.

Roma

Albergo Tordelli

Piazza Colonna

Budapest, 1913. október 14.

Kedves Gyuri. Ignotus még egyszer visszaküldte a cikket. Erre én azt akartam hogy semmi se jöjjön. Hosszú kapacitálás után belementem hogy az elejéről és a végéről a legerősebb támadásokat kien-
gedjem húzni. A közepe szószerint jön persze. Ne haragudj mert nekem jób még ha így jön is cikked mintha semmi se jönné. Hát ne lepődj meg ha jön a Nyugat.¹ Üdv. Herbert

[más kézírással]

Gyuri, chéri, je vais t'écrire une lettre aussitôt que je rentre chez moi. Il y a beaucoup de choses nouvelles très importantes pour moi. Je t'embrasse

Mischka²

J'ai voulu même te télégraphier, mais j'ai réponse sans toi.

90.

[Heidelberg]

[Budapest, 1914. február]

Kedves Gyuri

Irni kellene, de nincs mit. Itthon minden egyre sivárabb. Az opera libretto pályázatáról lekéstem Ady miatt. El is veszem tőle a darabot, mert nem tudom illetve biztosan tudom, hogy úgy sem csinálja. Magam pedig nem tudom csináljak-e librettot belőle vagy színpadra vihető drámát? Ahoz nem feszít eléggé ez a téma. Mégis csak játék. Különben időközben Bécsben voltam. Egész ötletszerűen felutaztam, hogy fordítómmal avval [a] Rheinhardtal beszéljek. Küldött ugyanis valami saját művet és kisült, hogy igen kitűnő költő¹ és nagyon lelkesedik értem, hát végkép meg akartam magam számára fogni, hogy egyéb dolgaimat is fordítsa /tud valamiké-

magyarul is/ Elértem azt, hogy bécsi ifjak majd ha lesz mit, fogják kissé adminisztrálni a műveimet. /Az "Akademischer Verband" talán fel is olvastat belőlük nemsokára/. Közben szép szentimentális élményeim voltak. Kisértetjárás Márta² idejéből. - Gyuri, ha még nem küldted volna el a Logody utcai novellát, hát ne is küldd egyelőre. Hanem küldd el Emil Alphons Rheinhardtnak Wien XVIII. Anton Frank Gasse 10. Én megkérem rá, hogy ő javítsa át. Aztán majd vissza küldi. A Szentszűz vére nemsokára készen lesz. Itt küldök egy francia példányt mert nem tudok vele mit csinálni. Nem akarod elküldeni Andlernek ?³ Ami egyedül fontos ujság, hogy még nyár előtt okvetlenül el kezdem írni a regényemet ! Elérkezett és egészen magától beállt a sorrendbe.⁴ Te dolgozol-e ? Mit csináltok ? Ljena haragszik-e ránk még ? Még ha igaza van sem szabad már haragudnia. A mi viszonyunkat csak az befolyásolhatná ami ezt, a viszonyt másnak leplezné le mint amilyennek hittük. Semmi más. Itt pedig nem egymást értéséről vagy nem értéséről volt szó, hanem arról, hogy valamit amit igen jól értettünk, Edith meg én véletlen helyzetünk-nél fogva szinte fizikailag még sem tudtunk elviselni. Ezt épp oly kevésbé szabadna színdomatikusnak látni mintha reflex mozgással előlökök valakit aki a tyukszememre lép. Vannak ilyen lelki reflex mozdulatok. Szeretném, ha Ljena írna nekünk. Neki is jó volna. Én kérem. Mondd meg neki. És te is írd. Ha csak egy levelezőlapot is. Be fogjuk hozni a levelezőlap rendszert. Azt hamarabb megírja az ember. Üdvözlöm Ljenát

Herbert.

91.

[Heidelberg]

[Budapest, 1914. február]

Kedves Gyuri

Nagyon nehezemre esik írni mert két dolgról szeretnék írni, melyekről talán nem szabadna együtt viszont az az érzésem, hogy igy egészen őszinte a dolog és, hogy nincs értelme annak, hogy mi ne

beszéljünk őszintén. /Nekem nem is szabad már./ Erről van szó. Elkészült a Szent Szűz Vére fordítása és most már megállapodásunk szerint el akartam küldetni neked, hogy helyezd el a Weisse Blätterben ha lehet.¹ De ami igen magátólértetődő volt eddig nekem, hogy ilyen szívességet kérjek tőled /szinte nem is szívességnak éreztem, hanem kötelességnél is természetesebb, organikus processusnak mint ahogy minden hasonló esetben éreztem volna magamra nézve/ az nehezemre esett, sőt nem is tudtam megtenni. Nagyon fájó szimptomája ez annak, hogy valami nincs rendben. Mint valami sötét fal áll ez elébem. Mért? Éppen most? Legutolsó beszélgetésünk után? Akkor azt éreztem: ez befejezett, ennél nagyobb szakadékot nem lehet átérteni ember és ember közt. Most is azt érzem: ha tenálad baj van az nem lehet ébren. És nem szabadna így fekve hagyni, hogy az idegekbe szivódjék, hogy megszokássá váljék valami ami nem lényeg. Nagyon nehezen tudok ezekről beszélni Gyuri és te talán még nehezebben tudsz, de azt hiszem kell. Mi történt? Megbántottam Ljenát? Meltánytalan és vak voltam vele szemben? Ez lehet. Ez rég fáj nekem mint vétek. Elismerem bár nem ismerem. De Gyuri, ez akkor még nem mi kettőnk között történt! Sőt!! Ebből sehogysem következik kettőnk között baj, akármennyi keletkezik. És szabad-e asszonynak közénk állni. Ljenával én külön megpróbálom "átérteni" ezt a szakadékot ami közte és köztem támadt. Azt érzem hogy sikerülni fog. De "sinnes", hogy ez közénk állítson valamit. Hiszen nem is tudom, hogy van-e. Bizonyára nincs is. De irnod kellene. Mégpedig erről kellene irnod. Én nem mondtam meg mindent amit gondolok de láthatod, minek tudására van szükségem. - Ha feleltél majd megirom a többi.

Kérlek írd.

Herbert.

Kedves Gyuri

A mai postával küldöm a két misztériumot. Arra gondoltam ugyanis, hogy talán előnyösebb a kettőt egyszerre küldeni. A Jungungarnról ott senki sem tud. Meg kell persze írnod hogy már megjelent ott. De azért nyugodtan kiadhatják mert azt senki sem olvasta. És a lap is megszűnt már. A Szentszüzvérét a Weisse-Blätterbe szeretném mert a fordító^{nak} szegénynek nagyon kell a pénz. /Írd meg, hogy tetszett a fordítás./ A Blaubartot esetleg a Neu Blätterben¹ vagy máshol lehet elhelyezni. Írd meg, hogy kinek küldted. Gyuri, én Lederernét megkérdeztem levélben, hogy csinált-e már valamit a H.f. fordításából mert odaadnám itt másnak. De nem felelt. Mit csináljak. Mégis másnak fogom adni, /volna valakim/ mert nem várhatok.

Írj.

Herbert.

Kedves Gyuri, Ne haragudj, hogy zaklatlak de nyugtalan vagyok. Kérlek írd meg megkaptad-e a misztériumokat? /Ugyanakkor elküldtem meséimet Tevannak¹ és arról sem kaptam még hirt./

Elküldted már valahová? /Én küldtem Paul Ernstnek egy példányt. Jól tettem? Am Horn 45?/ Azért kértem csak mert szegény derék fordítómtól kétségbeesett leveleket kapok. Neki valami pénz kellene. Ez befektetés volt részéről. Ezért vagyok csak türelmetlen kissé. Nagyon sajnálom.

Ledererné mégis meg fogja csinálni a fordítást. Inkább várok nyárig. Az már nem lényeges különbség.

Nagyon szeretném Gyuri ha írnál valamit.

Üdvözl

Herbert.

Kedves Gyuri

Nagyon köszönöm, hogy eljártál ebben az ügyben /szinte megalázó, hogy mennyire izgat engem a németül megjelenhetés!/. Azok könyvek?: A "Jüngster tag"? Akkor persze a Kékszakállút is hozzácsatoljuk /Egy héten belül küldök neked egy másik prologust!/.

Nagy[on] szívesen adnám a Logody utcát a Weisse Blätternek. Hiszen akkor annak honorariumát adhatnám Rheinhardtnak az mindegy. De Gyuri én úgy tudom, hogy a Logody utca nálad van. Nem? Nem vitted magaddal, mikor innen elmentél? Kérlek ird ezt meg rögtön! Ha nincs nálad, nyilván Rheinhardtnál van akivel hozzád küldetem. Arra kérlek ugyanis, hogy még ezt az egy novellát te küldd el Bleinek. Aztán már írok én neki. Mig ő nem értesít engem valamiről, mit is írnak? /Megadtad neki címetet?/

Még egy lehetőség. Ha az Jüngster tag könyvvállalat,¹ akkor talán nem baj, ha előbb megjelenik a Szent Szűz a Neue Blätter-ben? Ez volna a legjobb. /Ezt is ird meg./ Én elküldtem a Szent Szűzet, Paul Ernstnek. Weimar Am Horn. Ott lakik még? Nem felelt.-

Tehát meg fogod kapni a prologust és a Logody utcát. Akkor elküldöd mind a kettőt Bleinek. Hogy, ha Wolf kiadja a misztériumokat, adja ki ő a novellát.² És akkor a Szentszűz véré a Neue Blätternek küldjük.

Nem tudom mekkorák azok a Wolff féle könyvek. Ha lei elküldené Wolffnak ajánlással a Kékszakállút is és Wolffnak tetszene a dolog, talán mind a három misztériumot is ki lehetne adni nála? Ha Wolff megbízást, adna erre akkor Stern Elza is Horvát is vállalkozik a fordításra.

Még valamit. Hogyan javítsuk majd ki azokat a hibákat a Szent Szűzben? Megcsinálná vagy csináltatná Blei maga? Felhatalmazhatom rá? Vagy beleírha megjegyzéseit és így visszaküldenők Rheinhardtnak? Erre is meg kellene kérni. Persze majd én, ha már engem értesített arról, hogy mi lesz a Szent Szűzzel. Erre kérd meg és ird meg neki címetet. /Rajzolja, hogy jól olvassa!/

Gyuri, nagyon szeretnék valamit olvasni most irt dolgaid-

ból. Nem lehet? Mi az amit Ledererné az Archiv számára fordít?³ Ismerem? Üdvözl téged és Ljenát

Herbert.

95.

[Heidelberg]

[Budapest, 1914. tavasz]

Kedves Gyuri

Bocsáss meg, hogy megint irodalmi ügyekkel zaklatlak. Fordítóm Rheinhardt Berlinben járt Bleinél. A Szent Szűz Vére dolga el volna intézve. De Blei még nem kapta meg a novellát és a Kékszakállt. Ami különben nem is baj mindaddig amíg a Jüngster Taggal nem tárgyalt, nehogy a novella kiadásával háritsa el magától a Mystériumot, hogyha Wolf mégsem adná ki. Csak arra akarlak kérni, hogy talán mégis küldd el neki egy idő múlva. Vagy gondolod, hogy én küldjem el? Akkor küld nekem vissza. Van most egy újabb okom rá hogy téged kérjelek meg ezek közvetítésére is. Rheinhardt ugyanis azt írta nekem, hogy Blei ugyan el van határozva a St. Szűz közlésére, de általában nem nagyon látszott egyéb műveim iránt érdeklődni még pedig azért, mert Hatvany Lajos beszélt neki rólam!! Ez már a harmadik eset. Az a gazember ott utazik Németországban és ahol már kezdenek irántam érdeklődni oda beleköp. Rheinhardt azt írja ugyan, hogy neki sikerült lelkesedésével Hatvany hatását ellensúlyozni de én még is úgy érzem hogy nem ártana egy komoly ellensúlyozás a te újabb ajánlásoddal. Szóval arra kérlek, hogy mégis te küldd el azt a holmit és talán ne is várjunk vele. Mert ha Blei a Logody utcát akarja, talán a "Neue Blätter" kiadja a Misztériumokat? - Paul Ernstnek küldtem már régen egy St. Szűz vérét. /Weimar am Horn 45/ Nem is felelt. Nincs talán ott? Vagy rossz a cím? Vagy mi oka lehet? Mit csináljak? Irjak neki? Vagy lehetne az, hogy te kérdezd meg a véleményét? Hiszen te beszéltél neki már a darabról. Roppant érdekel azonkívül szükségem van a példányra is mert színházi tervek is merültek fel. Bocsáss meg kedves Gyuri, hogy alkalmatlankod-

dom ezekkel az ügyekkel és ird meg véleményedet és szándékaidat.

Ljenát szeretettel üdvözlöm és téged

Herbert.

96.

[Heidelberg]

[Budapest, 1914. május]

Kedves Gyuri

Köszönöm a levelezőlapot ill. a benne foglaltakat. Majd csak lesz valami. Én ugyan egy eddig sohse volt különös és olykor nyugtalanító nem bánomságot érzek mostanában "sikeremmel" szemben. Például: a Nemzetitől vissza kellett vennem a Halálos fiatalságot mert - figyelmeztettek rá - a bizottság egyhangulag visszavetette volna. "Még azok is akik eddig el voltak ragadtatva a maga tehetségétől". /Ignotus nem vett részt és nem tudott a dologról,/ Ami legjobban megdöbbsentett az volt, hogy milyen kevésbé érint. Szinte erőlködnöm kellett, hogy valami keserűséget vagy haragot ássak fel magamban. Ha meggondolom, hogy dühített az Utolsó nap sorsa! - Mi ez? Valami nagy bizalmas hit volna ez? Nem tudnám mért, mikor most már. Isten tudja mióta nem csináltam semmi komolyat. Fáradtság? Frivolitás? Egyelőre nem tudom. Pedig ez szomorú eset. Mert hiszen itt nem ennek az egy darabnak a sorsáról van szó. Ez a Szélpál Margit óta egy egyenes vonal /kifelé álló rudam vonala/ mely magyar színháztól és publikumtól elfelé vezet az íróasztal fiókba. /Majdnem olyan egyenes mint fejlődésem vonala/ A színház, mint ők maguk bevallják terrorizálva van és egyébiránt "barátaim" is levették már kezüket rólam a bizottságban és hasonló helyeken. Lehet, hogy mindez azért érdekel oly kevésbé mert nagyon el vagyok foglalva mással. Amint kisült regényem azért lett aktuális /májusban talán már írni is elkezdem/ mert nagy és általános revízió történik bennem, Naplóm megint nagyon komollyá lett, Rájöttem, hogy az nagy mű és hogy most már misszióm végig vezetni. Nincs még ilyen teljes mindentükröző, végigvitt, kegyetlenül komoly napló az emberi dokumentu-

mok között. Megmozdult a belső "krák." És mert az empirián kívül minden értelmesen és pontosan vág össze - történt velem most valami, ami talán a külső krákot is megfogja mozgani. /Erről senki sem tud és nem is szabad, hogy tudjon. Neked se mondhatok többet levélben/ Találkoztam magammal egy objektumban. Most sikerül magamat megformuláznom /talán a regényben/ vagy soha. Szükségét érzem mert eddigi tisztán intuitív moralitásomat lelkiismeret <len-ségnek> /:nélküliségnek:/ érzem /hiszen az annyit jelent/. Bár nagyon kétséges, hogy a megtalált formulát használni, foglalkoztatni fogom-e tudni. Furcsa etikai problémáim vannak melyekről nagyon szeretnék veletek beszélni. Most egy nagyon szép hindut mesét írok: "A három hűséges királylányról"¹ melyben többek közt arról van szó, hogy míhez hű az aki hű ? ! Teszem az egyik királylányt próbára teszi a király /nem szándékosan/ és alakul, változik, csunya lesz, rossz lesz, más lesz, természetet és testet változtat. A királylány nem tágit tőle; hűséggel szerelemmel mellette marad. Mikor már azt hiszik, hogy ime minden próbát kiállt kiderül, hogy a királylány elhagyta őt, az igazit, második alakjáért az elsőt, a harmadikért a másodikat, ő a százszor hűtlen. De nem hűség-e ama királynőé aki mindig a győzelmes hadvezérbe szerelmes? A mesében megoldás is van. /Csak mesében lehet külső "megoldás"/. /A mese metafizikája is meg lesz most rövidesen. "Rövidesen" t.i. töredékekben és aphorizmákban. Nem az én mesterségem, hogy az ilyesminek teljességet és formát tudjak adni.

Más is van. Ujra eleven lett és nagyon közel jött a Don Juan misztérium. Megleltem Don Juan kísértő démonát mely nélkül nem lehet "ábrázolni". Leporelló!! Rájöttem, hogy Leporello, a közönséges, hitvány, hétköznapi "természetes" Leporello Don Juan démona. Versek is írok. Sokat és szebbeket mint régen. /Ez mind a Krák új felületén terem.²/ A Nyugat jár neked? Abban olvasható némelyiket.³ Itt küldök egyet amit nem ott jelenik meg. A legszebbek persze sehol se jelenhetnek meg és nagyon lehet, hogy életem végéig sem fognak megjelenni. Boldogító és gazdagító érzés ez.

Komoly bajnak talán csak egyet érzek és az a mi közöttünk levő baj. Látod én erről úgy tudok neked beszélni mint ha, azt mondanám beteg vagyok, rákom vagy vagy valami. Empirikus baj-

nak tudom csak látni, melybe azért szépen bele lehet halni, de a halál sem jelent többet minthogy valamelyik klinikai laboratóriumban még nem végeztek elég kísérletet. Legkevésbé azt jelenti, hogy nem fáj. A nyáron szeretnék veletek találkozni. Akarjátok? Azt is érteném ha nem akarnátok. /Az a valaki azt mondta, hogy Ljenával ászemben nem volt igazam és rosszul cselekedtem. De ebből sem következik hogy én nem vagyok igaz, hogy én vagyok rossz./

Edith olyan mint volt. De empiriában talán jobban vagyunk együtt mint valaha Van egy nagy baj: a jóssággal csak megértetni és vállaltatni lehet a dolgokat, de nem megszüntetni.

Ervin mesélte, hogy a harmadik fejezet meg lesz nemsokára.⁴ Lehetséges lesz hogy elküldjed? Az első kettőnek egy gépírt példányt van itt nálunk, azt hiszem Ervinnek hagyta itt. Már elolvastam. Nincs szükséged rá?

Üdvözlöm Ljenát

Herbert.

97.

[Heidelberg]

[Budapest, 1914. május]

Kedves Gyuri

Gyorsan akarok felelni, bár most csak nagyon röviden lehet, de nincs értelme, hogy ok nélkül nyugtalankodjatok. Ezúttal tényleg nincs rá ok. Nem írhatok még mindent mert nem tudom hogy Edith mennyit akar most levélben megmondani. De az a levél melyet E. Ljenának írt, csak nagy katharsist jelentett nem katasztrófát sőt eredményül E.-t is jobb formába hozta és kettőnk között soha, ez alatt az öt év alatt soha nem volt olyan tiszta és harmonikus és mély a viszony mint azóta. Tehát nincs baj, sőt tisztulás és ezért éreztük szükségét hogy Heidelberg felé is rendet csináljunk ha lehet.

Most nekem Annáról kellene írnom, de nem tudok.¹ Majd szóval. Furcsa módon a Theosofusok társaságában találkoztam vele és

az első 5 percben minden eldőlt. Nem ismered. Egész más szférából való. Egy méltóságos közigazgatási bíró felesége "gentry asszony". Igen különös eset. Edith is nagyon szereti.

A krák ezúttal csak lelkiekben mozdult Edithel való viszonyunkat redukálván arra ami tényleg és szükséglet szerint tulajdonképpen volt, még szolidabbá tette.

Nem tudok többet írni most. Találkozni kellene és beszélni. Sajnos nagyon kevés reményem van hozzá mert nincs pénzem nyári utazásra: semmi. Azonban 3 nap múlva Bécsbe megyek, két hétre. Oda nem jöhetnél le 1-2 napra? Akkor Edith is feljönne.

Nincs baj Gyuri. Én tudtam ezt, meg is irtam levelemben. Igaz?

Ljenát üdvözlöm!

Herbert

/Mért nem címezted a Zsolt utcába a leveleidet?/

98.

[Heidelberg]

[Budapest, 1914. december]

Kedves Gyuri - Nagyon jól esett, hogy irtál. Van úgy néha, hogy a dolgok mint egy misztikus karmester intésére jelennek meg mikor éppen már kell. Én ugyanis régóta szerettem volna írni neked de tudtam, hogy Edith egy régebbi levelére nem feleltél és nem akartam egy második levéllel választ kiterroizálni, ha talán nincs kedved írni, - De éppen már kellett, hogy te írj. Lehet ugyanis, hogy rövid idő múlva vissza kell mennem. Aztán pedig ki tudja a jövőt? /No itt igazán elmondható a vicc: Én meg a messiás, mi tudjuk, de Jehova tudja-e?/

Azt tudod, hogy endocardytisem volt és, hogy valami bennem maradt belőle. Azt is tudod, hogy ilyesmit én nem tűrök és, hogy most mindenki vidám meglepetésére végső nyoma is mulni kezd. Persze nem volna biztonságos most visszamenni a lövészárokba, de avval a sup. arbitrierungnál érthető módon keveset törődnek. Mellé-

kelt képek segítségével próbáld elképzelni hogy festek katonának.
/Időközben de még hadbavonulás előtt leberetyáltam a bajuszom./

Hogy a háború adotta nekem valamit. Azt hiszem, rengeteg sokat. De legelőször azt, hogy elfelejtettem így feltemni és így megérteni a kérdést. Hogy nekem adott-e? Tízmillió embertől elvett. Legalább is értékelni nem tudom ebből a szempontból, hogy nekem adott-e valamit. Az első nagy krízisnek melyen keresztül mentem nincs közvetlen köze a háborúhoz. Az az én magányosságom próbája volt és a kérdés van-e népem és kell-e nekem? Ezekről a dolgokról azért nem írok most mer megírtam részletesen a Nyugatban és majd elküldöm neked.

Többi élményeimnek sem sok közül van a háborúhoz mint verekedéshez némely belátáson kívül melyek többnyire morális természetűek /szintén megirom majd/ és a humanitáskultúra utálatát foglalják magukban főképen azért mert meggyőződésemm hogy az a humanitás az mely százmillió kis individuális verekedést megakadályozva felszórólja és összegyűjti őket százmillió en gros mászárlások számára, melyekben épp oly kevésbé van meg a verekedő indulat mint egy Gyges és Candaules szembenállásában.¹

Ami magát a harcot illeti nagyon fontos élményem, hogy realizálódott egy latensen mindig érzett élményem: intimitásom a halállal. Rám a "bátorság" fogalma nem alkalmazható. Még csak nem is fatalismus. Mert nem általános belenyugvás, hanem hit, az én speciális sorsomba vetett hit. És egy perverz pathos állandósága: elég egy Manlicherrel kiállni a posztra ahol egy hallatlanul csendes és komoly vidék felett fűtyülve röpködnek az ítéletek és az ember négy szemközt van Istennel. Egy olyan mindenről leváltság nap nap mellett amelyet csak hosszú emelkedés után elért ritka élet csúcsokon szabadna érezni /azért perverz/. De sokféle haszna is van. Láttam egy fiókra való alakot is. De sem regényt sem novellát nem fogok írni a háborúról, az bizonyos.

Különösen érintett amit a háború rád való hatásáról írtál. Szinte ugyanaz történt velem, de talán más hangsúllyal. Amint a Nyugatnak összeállított Naplóból látni fogod² a szocializmussal kezdődött. De úgy látszik egy teljes /bár homályos formájú/ anarchizmussal fog végződni. Rájöttem ugyanis, hogy minden emberi közösség melynek közös esetleg centralis adminisztrációja van szükségképen

erkölcstelen. Mert nincs gyűjtő és gyűjtőpontja a morális felelősségnek. Csak az egyénben van morális felelősség. Minden közösség: akár állam vagy szövetség vagy társaság az egyénről az egésznek periphériájára térvén ki az egoizmust azt jogosultnak sőt erénynek hirdeti legbrutálisabb formájában is és "a hazájukért" aljas gazemberek a különben legkorrektebb gentlmannek is. Mert valaki lehet generosus a saját bőrére de a mások érdekére nem. /Talán ókori tirannusok akik personifikálták az államot azok lehettek jók./ Ma minden közösségben csak a nyílt legkiméletlenebb egoizmus lehetséges. Lehet hogy háború után azt fogom mondani. Én mindenestre megtettem a legtöbbet amit ember értetek tehet, és megváltottam a jogomat vele, hogy most azt mondjam alászolgája. - Viszont elementáris lett bennem a szánalom. Nem csak a szenvedések miatt hanem tehetetlenségük, kiszolgáltatott árvaságuk miatt. És ezért bennem is felmerült az az új és meglepő követelés: cselekvő részt kell vened! Erről majd még többet. Sajnos nálam még nem lehet aktuális. Ki tudja? Talán még majd együtt is fogunk "cselekedni"?

Munkára nekem gondolnom sem lehetett azóta. Most kezdek lassan magamhoz térni /beletompulva a háboruba/ viszont állapotom bizonytalansága lehetetlenné teszi, hogy komolyabb valamihez fogjak. A regényt kezdeném csinálni és verseket és közbe talán mégis a mesedramát. Egyet érzek minden idegemben: hogy ezerszer intenzívebben élek és látok mióta sokszor gondoltam, hogy az órát nem élem túl. Megörtént velém az Idiót élménye és az meg fog látszani írásomon - életemen is. Talán erre lehetne mondani, hogy "kaptam a háborútól". De ez nagyon sok.

A Dosztojevszkij könyvnek nagyon örülök.³ Szinte tartozol nekem vele. Mert az az érzésem gyakran, hogy kivetted a kezemből. Valamikor én is akartam róla írni. Emlékszel első beszélgetésünkre Cecilnél a Szélp. Marg. idejében? De most minden rád van bízva. Nagyon örülök neki hogy próbálsz egyszer megint úgy írni mint régen. Minden két esztendőben megtehetnéd ezt mint egy misztikus ceremóniát. Tartozol vele a "régen"-nek is. Azonkívül benne lesz abban minden. A tudományos alapzatot bízd a jövőendő "arbájtásokra". Én értem, hogy a kiolvasztást se szereted másokra bízni. De mégis ott van minden és nem veszhet el semmi. És az ember legyen néha úr és dolgoztasson.

Majd ezentúl írjunk egymásnak gyakrabban. Mégis csak
reng a föld és nem ért kicsit összefogódzkodni. /Csak hihetné az
ember, hogy minden ami történik történelem!/ Üdvözlöm Ljenát,
Blochot is. Zalairól és senkiről sem tudok, hiszen nem mozdulok
szobából. Üdv. Herbert

[más kézírás:] szeretettel üdvözl
Hilda

99.

Heidelberg

Kepler Strasse 28.

Budapest, 1915. február 28.

Kedves Gyuri

Holnap utazom Szabadkára felülvizsgálatra. Azután - körül-
belől bizonyos lévén, hogy kidobnak - valami szanatoriumba kell
majd mennem. Nem csak szívem gyógyítására. Szükségem van egy hóna-
pi abszolút magányra. Új életet akarok kezdeni Ez összefügg avval
amit a cselekvés kényszerűségéről irtunk egymásnak. A morális há-
borúra készülök.

Kezdetnek bejelenthetem, hogy végérvényesen szakítottam
a Nyugattal. A közvetlen ok az volt, hogy kihagyták hadinaplóm 4.ik
folytatását egy másik hadinapló miatt. De hát ilyesmi azelőtt is
történt. Most azonban megragadtam az alkalmat és udvariasan és ösz-
szeveszés nélkül távoztam. Furcsa prófétai kötelességeket érzek.
Új ideáim nincsenek. Mindenről beszéltünk már régen. De most azt
érzem, hogy tenni kell és hogy nekem olyannak kell lennem, hogy
figyenek nekem és kövessenek. Azt gondolom újra, hogy organisál-
ni kell a tisztességes embereket és egy társadalmi, etikai - kaszt
- háborút indítani mert különben ez az ország végkép elrohad. Azon-
kívül újra gondolom hogy a mi spirituális új generációnknak a Szent-
lélek nevében internacionálisan kell organizálódnia mint a munkások-
nak és az asszonyoknak mert minenütt olyan kevesen vagyunk, hogy
ez másképp nem lehet és mert ez az áramlat internacionális kell, hogy
legyen mint a katolicizmus és a protestantizmus és mint erre a há-
borúra való reakció. Ez szövetség legyen, személyes összeköttetések-

kel átszőtt társaság, szekta. Ebben lesz teljes tere a te cselekvő kötelességeidnek is. Neked itt vezetni kell!

Már úgy látszott mintha szellemhívásra ápropos egy magyar megoldás is akart volna létesülni. Fülep Lajos nálam volt és beszélt egy magyar filozófiai társaságról, olasz hasonló circolók mintájára egy megfelelő kultúrfilozófiai lappal melyben ő még szép-irodalmat is akar. A mindent összekötő közös stílus a spiritualis világszemlélet stb. stb. volna, amit már a Szellem is hirdetett. Mindennek persze nagyon örültem, annál is inkább mert már a praktikus előkészületek is megvoltak a városnál, Wildnerrel¹ tudod, - hogy Fülep ügyes ember és most ő is a városházán ül. Alig hogy Fülep elmegy jön Ritoók Emma ugyancsak egy Revue tervvel, melyet úgymond Füleppel együtt terveztek, de ő Füleppel összeveszett mert az a regényével kapcsolatban ordenáré volt vele? Azonkívül felvilágosított arról, hogy Fülep engem eddig mindig szidott és hallani sem akart rólam mint az ő Revueje munkatársáról. Most pedig eljön. Lehet ugyan, hogy csak azért mert téged akar megnyerni általam. A helyzet mindenképpen az: igen fontos volna egy olyan Revue amilyenről Fülep beszél, de éppen ő nem nagyon megbízható és talán nem is való a saját Revuejébe. A Szellem-nél is így volt kicsit. A helyzet mármost ez. Két revuet nem lehet Magyarországon csinálni. Ha tehát Fülepnek sikerül a magáé, márpedig úgy néz ki, akkor mi itt megint várhatunk tíz esztendeig. Vagy pedig diplomaták leszünk. Belemegyünk és ott próbálunk súllyal lassan tért nyerni és az egész mozgalmat átformálni a mi képünkre. Még nem döntöttem. Még néhányszor beszélgetni akarok Füleppel, hogy kipróbáljam és megtudjam, hogy voltaképpen mit akar tőlem és hogy áll hozzám és ez egész ügyhöz. Indulj meg ha lehet hamar a véleményedről. Ma délután utazom felülvizsgálatra. Addig nem is tervezek tovább. Majd megirom, hogy mi lett velem. Nagyon szeretnék látni. Ha kisbabadulok okvetlen kiutazom nyárig. Talán Nauheimbe, az közel van. Edith is nagyon szeretne benneteket látni, téged és Ljenát és üdvözl. Mit csináltok. Ljena, hogy érzi most orosz mivoltát? Tud valamit Mischa öccséről?

Szervusz!

Herbert.

100.

Heidelberg.

Kepler Str. 28.

Szabadka, 1915. március 31.

Kedves Gyuri - Én azóta nyugvópontra jutottam - Szabadkán. Harctér-
re nem visznek, de el se eresztenek. Irodába vagyok beosztva. Itt
eleinte napi 10 óra elfoglaltságom volt. Most keresztül vittem, hogy
csak félnapot kell bent töltenem úgy hogy dolgozni is fogok. Ilyen
körülmények közt örülök Szabadkának. Mert az abszolút magányt je-
lenti. Egész nap nem beszélek néha 20 szót. Kis hónapos szobám van
ahová senki sem jön. Nagy szükségem van megint erre a csendfűrdőre.
Nagy magamba térést rendezek. Hogy miért arról ebben a stádiumban
beszélni inkább lehetne. Irni nem. De beszélni nagyon szerettem vol-
na veled. Nagy szükségem volna rád. /Cim: Szabadka. Főté 2. I.Sze-
nes I. leveleivel./ Persze ez vízbe esett. Nauheimba /nem Mannheim-
ba/ sem mehetek, holott az szívemnek ajánltatott. Testileg nem va-
gyok jól. A szívem kevésbé zavar, de ami talán összefüggésben van
vele, oly nagy fokban vagyok vérszegény, hogy néha elszédülök és
állandóan fágyadt vagyok. Ami írásaimat illeti elküldetem neked
Edith-el. A hindu mesémet sem ismered azt hiszem. Sok szép verse-
met sem. Azonkívül csak egy régi cikkem: "Paris-e vagy Weimar"¹ -
és a hadi naplóm van. Utóbbit szintén elküldetem. Utóbbinak kapcsán
megint egyszer szakítottam a Nyugattal. Meséltem ezt? Ezúttal komoly
a dolog. Most a Világban folytatom. Gondolom néhány tárcám is volt
azóta, azok nem sürgősek. Leglényegesebb, számodra új talán csak a
versek lesznek. A mese is szép. De szép nagy terveim vannak! Ezek-
ről szeretnék beszélni veled. Egy mesém van à la E.T.A.Hoffmann de
ahol a csudák lelki realitások a csudáságuk az, hogy fizikai reali-
tássá válnak. És egy novella, a la Logody utca - de százszor idil-
libb, fantasztikusabb, földtől elszabadultabb, boldogabb. Két ember
egyszer csak kézen fogja egymást és világgá megy mert sohse olvas-
ták még, az ujságban, hogy valaki éhen halt volna. - A Dosztojevsz-
kidnak nagyon örülök. Már előre izgat mert tudom, hogy nagyok sok
lesz benne számomra és - emlékezz néhány ilyen tapasztalatunkra -
bizonyára pendantja valaminek ami nálam készült most épen el. Ugye
elküldöd ha van példányod. Általában nagyon kérlek, hogy küldj ne-

kem könyveket ha teheted. Én most ráérek olvasni is és nagyon vágyom rá. Rád bízom hogy mit. Te tudod, hogy mi érdekel és hogy mit kell nekem még tanulnom. A pósta biztonságos megint. Kurt Wolffal, aki különben vaskeresztet kapott, levelezek megint. Úgy látszik ki adja a Szt szüz véré. Külön mint egy széria elsejét.² Nem várja be a többi. Hasonlóképen leveleztem a bécsi cenzurával amelyik kifogásolta, hogy a St. szüz megszólal. Fordítom a Bocche di Cattaro egy erősítésében van.³ Üdv. Ljenának is. Nagyon szeretnélek látni benneteket.

Herbert.

lol.

[Heidelberg]

[Szabadka, 1915. június 21.]

Édes jó Gyurim,

Szinte egy esztendeje van, hogy írni készülök neked, nem is tudom irtam-e a háború óta? Azt hiszem igen, de nem is emlékszem rá. Olyan ideiglenes, átmeneti alkalmi valaminek érzem ezt az időt hogy magától nem jön nekem, hogy csak egy levéllel is leszögezsek valamit belőle. Majd a végén, majd egyszerre. Most is valami "külső" alkalom indított el. Edith írta, hogy Lask elesett és, hogy az neked fáj és megzavar. Ezt úgy ide éreztem és - és hát irok.

Magamról kellene referálnom. A háború! A feljegyzéseimet olvastad. "Nem abba halunk bele".¹ Egy nagy tapasztalatot tettem, hogy a halál. lényegtelensége, jelentéstelensége nem csak tragikus theoria nálam. A fizikai halálnak sem érzem jelentőségét, a látott-nak sem. Hallatlan, vallásos realismust tapasztaltam magamban, mely olykor kegyetlenségnek is látszhatik. Nem lehet meghalni. A fizikai halál üres, nem esemény és kivált "a harctéri" melynek még szimbolikája sincsen. Volt idő mikor azt hittem, hogy a háború fejleszteni fogja az emberekben a tragikus-érzést. Ellenkezőleg. A halál mindenki szemében el fogja veszteni értelmességét, szükségszerűségét

jogosultságát hogy szimbolumnak is használhatatlan lesz! De viszont annál közelebb jön. Átvékonyodik a fal és az élet rezonálni fog tőle mint egy hangszekrény. Egy új "műfajt" érzek itt szinte. A halál nem végső torkolat hanem jelenvaló kísérő. Furcsa formáló principium lehet ez is. Lehet, hogy ebből az új műfajból kóstolót kapsz nem sokára.

Tudod nyilván az Estből és Edithtől, hogy itt meghalt egy lány. Ezuttal biztos, hogy nem vagyok ok, de valószínűleg alkalom. Mi rosszabb vajjon, mondjuk könnyelmetlenebb: azt hinni, hogy bűnös vagyok én ha ezt vagy azt nem teszem hát akkor baj se történik? Vagy pedig tudni, hogy nem tettem semmit, nem is azon mulik, egyszerűen velem van a halál. Közveszélyes vagyok.

Anna azt mondta, hogy én tragikus kérlelhetetlenségem világnézetét szuggerálom öntudatlanul is. Pedig soha úgy nem éreztem mint most, hogy a vallás ellentmond minden tragédiának és soha olyan vallásos nem voltam mint mostanában. A vallás az a realismus, a praktikus, az alkalmazható, az élet. A tragédia az abszolút geometriája a léleknek. Isten minden napját ki kell várni mert nem tudjuk milyen csodára készít még bennünket és nem akarhatunk megszökni előle mert hiszem nem is lehet. A theosophia szerint az öngyilkosok még csak a földről sem múlnak el. Határtalanul és fenéig hiszem most "a praktikus a reális élet" számára az Ekehardti passzivitás Istentől valóságát, a magunk kiszolgáltatását mindennek amit magunkra vonzottunk és a kivárását. Nincs lázadás.

Nyilván azért írok ezekről mert éppen foglalkoztatnak ilyen gondolatok. Minden előzetes szándék nélkül ültem le írni. De rólam egyébként is talán ez a fő írni való hogy valami nagy kívárába nyugodtam bele. Én mindig úgy éreztem, hogy úgy vonzom a külső eseményeket ahogy éppen szükségesnek <látom> /nem látom persze/ ösztönölöm, és saját belső céljaira használom fel, szinte produkálom a világot. Most is úgy jött, hogy részben a háború részben a Nyugattal való végérvényes összeveszés, belekényszerített egy várásba melynek régen szükségét éreztem. Egy belső várásnak is. Úgy érzem, hogy most van a kritikus időm. Most fog lehullani rólam az utolsó hám, ami még nem egészen én vagyok. Most fogok talán bejutni legbelső szobámba. Alig irtam ebben az esztendőben és amit irtam, még nem jó. Újból kezdés és nem úti meg más szférából való

régibb dolgaim "tökéletességét". De talán a verseimen láthatod leginkább, hogy sokkal sajátabb sokkal mélyebb materiáról van szó. Most próbálok megint írni valamit. Egy novella félét mely ha sikerül akkor otthon vagyok. De ha nem is. Lehet - úgy érzem most - hogy talán még néhány évig is, nagyon keveset fogok írni. Egy nagy változás történt rajtam: nem vagyok már türelmetlen. Ez valószínűleg jót jelent: belső megérkezést. És nem tartom még kezemben ezt a végső magamat de érzem az illatát, nyugató ígéretet biztonságot. Mindez emberi dolgokra is vonatkozik. Edithnek írtam Heidelbergbe most: "Úgy érzem mintha megöregedtem volna" talán csak felnőttem? Itt sok szabadságom van és ritkán volt életemben olyan jó munkaalkalmam mint mostanában és mégis alig dolgozom. Nem mintha egyébbel tölteném az időt. Egyedül vagyok de még csak nem is "gondolkodom". Valami nagyon intenzív lelki vegetálás történik most bennem. Nagyon teli vagyok vele. Általában forduló ponton vagyunk. Furcsa, hogy ezt így mondom. Nem érzem az utamat magányosnak. A mi generációnk vagy szektánk vagy van ennek talán jobb neve is közös sorssal van. Edith is most ment keresztül egy nagy krízisen és úgy látszik, hogy világságra küzdötte ki magát és nála is másképp és jobban lesz ezentúl minden. Rólad semmit se tudok. És mégis természetesen, szükségszerűnek tartanám ha te is most fordulnál be a végső tehát igazi és jó fordulóba. Edith azt írja, hogy nem "beszéltek". Most csudálkozom ezen. Mért nem beszélnek az emberek? Nekem most mindenki elmondana mindent. Azt írtad legutóbb /igaz, hogy rég volt/ hogy nem vagy megelégedve a munkáddal. Talán te is úgy vagy mint én vagy új valaminek kezdetén, amit ki kell várni? Ráérünk Gyuri. Igazán fontos-e, hogy sokat dolgozzunk? Az talán csak kellemes, és látványnak szép. De fontos csak az, hogy félreérthetetlen éles, tisztasággal dokumentáljuk az új gondolatot, a miénket, hogy folytatható legyen és ki ne vesszen többé a világból. Nem tudom hasznos-e, hogy olyan realitással érzem a jövőendő életeket. - mert ez az ami annyira ráéret. - Nincs-e minden vallásban valami "immorális" azáltal, hogy az életnek elveszi döntő végérvényes súlyát mert folytatható, reparálható, levezekelheto és evvel valami frivól epizódyszerűséget ad a legkomolyabb dolgoknak is? Nincse valami külön földi, hic Rodus, hic salta, morál - ill. ethika? /melyet különben éppen a tragédia képviselne/ Amit én most csinállok - evvel a novellával például - a

lelkiismeret kiterjesztése új területekre ahol sziklává lesz a lélekben ami eddig "hangulat" volt. - Igazán nem tudok egyebet írni. Igen "csendesesen" élek és nem történik semmi. Edithet várom most és nagyon sokat várok tőle. Te írd nekem Gyuri. Edith írta hogy nem tetszett a hindu mesém. Tudod milyen hálás vagyok neked érte ha megmondod részletes véleményedet és hogy mennyire hasznát veszem. A verseimet olvastad? Majd még elküldöm amit azóta írtam. Őszre lesz megint egy kötetre való de kiadó az nem lesz. De hát az se baj. Ráérünk. Most már se lap se színház. Voltakép jókor történik ez. Isten veled Gyuri. Ugye írsz? Sajnos sokára fogod megkapni ezt a leveled. Jun. 2like van.

Herbert.

1o2.

[Heidelberg]

[Budapest, 1916. szeptember]

Kedves Gyuri

Nem igen volt mit írni eddig /hálistennek!/ Dolgoztam, bár keveset és rosszul, de ennek egész szubaltern okai voltak. Szórakozott voltam és eltévedt. Engem a legcsekélyebb adminisztratív teendő, /voltakép egy óra latt elintézhető/ annyira megzavar, hogy napokig nem tudok magamhoz térni. Eredmény különben: A "tötliche Jugendre" szerződést kötöttem /Bécsben voltam/ Rheinhardt állandóan Bécsben van és remélhető, hogy az egész misztérium kötetet elkészíti még erre a szezonra. A "Szentszüz" menni fog a télen biztosan. Vagy Antigonéval vagy egy Terakoya darabbal. /Lejőhetnél akkor Bécsbe?/ A Nyugattal megegyeztem. Hozzák három számban a verseimet. De, látom, nem szívesen. Valahogy mintha az én kedvemért tennék csak!? Azonkívül szomorúan konstatiálom hogy mennyire mindegy nekem megjelennek-e a dolgaim vagy nem. Ez baj. Hideg hervadás-szag csapott meg. Mintha lehervadtam volna belülről is arról amit irodalmi nyilvánosságnak bekapcsolódásnak stb. neveznek. Egy stimulánssal kevesebb és egy eredménylehetőséggel. Nem tudom pontosan hogy mi az ami ebben deprimál, abban hogy a nyilvánosság már nem igazán kell

nekem, de szomorít.

Egyébként a verseim korrekturáját már megcsináltam. Egy hónap múlva talán már megjelennek.¹ Szép könyv. De előre fáj, hogy senkinek se fog kelleni

Figyeltem most megint a "Tett" versiróit. Nem hogy jók-e, hanem hogy milyen irányú az érdeklődésük ebben talán reprezentálják a következő generáció olvasóit is? Expresszionista festményeket irnak. Külső képeket néznek, a lélekről nem tudnak. Az az érzésem, hogy elfogy mögülünk a talaj!

Mondd, írnál a verseimről a Nyugatba? Alkalom volna, hogy jól belelépj abba a vitába mely most a Nyugatban Babits és a "Tettesek" /Kassák/ között folyik a modern és legmodernebb liráról. /Elküldeném az illető Nyugat számot.² Én is tudnék egyetmást rá mondani de sehogy sincs most kedvem.

Kérlek kedves Gyuri írj Paul Ernstnek, hogy küldje el a nála levő Tötliche Jugendet mihamarább Kurt Wolfnak Leipzig, Kreutz Strasse 3b. -Hogy vele is szerződést köthessek. Tudásd velem, ha ez megtörtént, hogy aztán én írhaszak neki, ha már megkapta a darabot. /Ha tetszik P.Ernstnek írhatna egy pár ajánló sort/ Innen küldeni kéziratot, tudod, milyen nehéz.

Egyébb mesélni való nincs. A regény negyedik fejezetét csinálom. Nagyon hosszú lesz de talán nemsokára elkészül. A regénynek is nagy baj, hogy nem vagy itt. Te vagy forrása az én önérzetnek. /Nem csak ha dicsérsz. Én rajtad mindig igazolva érzem magam./ De nem a mai sikra vonatkozó önérzetről van szó. Az meg van. Nem hiszem soha, hogy rosszabb amit csinálok mint a többiek munkája. Történelmi önérzetet meritek belőled, történelmi értelmemet érzem és csak ez az ami igazi pathost tud nekem adni és igazán stimulálni. Mert az, hogy ma itt a legjobb író vagyok az magában nem lel kesít engem, sőt - Bécsben Rheinhardt beszélt nagy rajongással rólad. Kért, hogy mondjam ezt meg neked, hogy döntő szerepet játszol életében. Elfogja küldeni a verseit ha megjelennek.

Írj nekem néha egy pár sort. Jó volna ha mi "levelezni" tudnánk, ha ritkán is. Nekem nagy szükségem volna rá. Meg kellene próbálni.

Üdvözl

Herbert.

Kedves Gyuri

Elküldtem neked a verseket. /Gépiert példányt./ - mert 2-3 hét múlva megjelennek és annak idején azt mondtad, hogy írni akarsz róluk. Irj Ignotusnak is és végy ígéretet tőle, hogy hozza is, mert ha nem akkor semmi okod sincs sietni vele. Azt hiszem ez az első adequat kötetem. Még a Misztériumok is magukkal húzták a köldökzsinórt. Ennek a kötetnek választóvizével akarom tisztázni mindenki végső állásfoglalását mellettem vagy ellenem. Befejeztem a 4-ik fejezetet. /250-ik oldal és még mindig prologusa a regénynek! Néha eláll a lélegzetem ha meggondolom./ Azt hiszem, hogy szép, de most nagyon kutyául érzem magam. Vérszegénység, vagy mi? Különben is elmenésed olyan hatással volt /ügylátszik nem csak rám/ mintha valaki sokáig morphiumot szed és aztán hirtelen megvonják tőle. A vasárnapok mint ha nem volnának őszinték nélküled. Engem pedig a regény annyira felszívott, hogy egészen elhülyültem. Van valami mélyen erkölcstelen az ilyen munkában. Az ember hosszú időre kikapcsolja az önellenőrzést. /Naplót se írok./ Belül olyan mosdatlannak és fésületlennek érzem magam. Nem érek rá tükörbe nézni /Ezért nem költő az én Jánosom./

Te dolgozol-e már? Irj valamit magadról. Én azt hiszem, hogy neked /ha nem akarod és okod van nem akarni/ tragédiád lesz az ami a gnosztikus mythos szerint a fényé, hogy bevilágítván a sötétbe hozzá ragad, mert felédőfött fénydárdáját nem tudja visszahuzni. Nagyon szeretnek itt téged és sokat siratnak.

Referálni való nincs. Bécsben lesz première¹ és Galafrés nagyon akarja már a Királyfit játszani a balletben.² Irj

ölel

Herbert.

Anna minden nap akar írni.

Kedves Gyuri, megkaptuk a kritikát. Köszönöm.¹

Én is "természetesnek" tartom, hogy megírtad. Mégis kérttem és mégis köszönöm. Mert annyira megátólértetődő, hogy dokumentárod mellémállásodat a történelem számára, vagy aktuálisan is döntő helyen, annyira praktikus szivességnak érzem hogy abbahagyod munkádat, hogy 33 versemről írj kritikát a Nyugatba! Ennek a fontosságát már nem érzem annyira, hogy egészen tiszta lelakisimerettel adjak alkalmat arra, hogy félbeszakítsd egy munkád. Különben mindjártunkra is úgy hatott hogy elszomorodtunk rajta: "Ez a Nyugatban fog megjelenni?" Egyébként Kner kijelentette, hogy mindig rendelkezésemre áll mert akarja, hogy nevem állandóan "forgalomba legyen" mert hisz bennem mint jövőendő jó üzletben is stb. Szóval olyanokat írt, hogy elébe terjeszthettem tervedet: a rólam szóló könyvet. Bizonyosan belemegy és akkor jövő ősze ki lehet talán hozni.² Addig egészen bizonyosan tavasszal meg fognak jelenni a meséim is.³ Viszont a halálos fiatalságról is nyugodtan írhatasz, mert az egész bizonyosan nem fog színre kerülni, tehát megjelenni sem.

A gróf miután végig olvasta...csalódott. Ő azt hitte, hogy szenvedély és szerelem fognak győzni. De ez a karakter és a probléma is neki "idegen". "Ugyan kérem minden asszony csak örül neki ha meglövik". sic!! Nem hiszem, hogy ilyen létezik. Nagyon jó dolgok vannak benne, csak éppen nem létező, mondvacsinált a problémája. Ez a modern, magasabbrendű asszony, ez csak külső máz, nem létezik. És általában azok a belső, lelki problémák... én a skandináv írókat sem szeretem. - Így a magyar gróf, egyébként a legkülönb mindenki között akivel nekem itt hivatalosan dolgom lehet. Tehát a Halálos fiatalság magyarul nem létezik. Nyugodtan írhatasz róla.⁴ /Kérlek írd meg, ha még emlékszel rá, Ernst részletes véleményét/

Azóta megkaptuk a regény esztetikáját.⁵ Erről már írtam akkor Szabadkáról. Te szoktad mondani, hogy minden dolgok metafizikai helyét látod. Ez a metafizikai topographia tárult most elém mint vidék, mint tájkép és - érteni fogod - az elhelyezettség jelentőségén túl az egésznek valami lírai tájképszepsége érintett meg,

egy heroikus arany-barna alkonyi tájképe a lényeges világnak. És ez adja stilusod liráját, meghatottságát ott is ahol csak intellektuális meghatározásokról van szó. /Látszólag!/
.

Nehezen fogok hozzá, hogy arról irjak, ami éppen azért sürgős mert azt hiszem nem szabad, hogy nehezen történjék közöttünk. "Furcsa, hogy nem alakulnak ki levelek közöttünk" - irod. Mert, ha őszinték akarunk lenni, beszélgetések sem alakultak ki közöttünk. Hogy benned mi volt oka, nem tudhatom pontosan. Bennem egy gène: valahogy határozatlanul nem volt tiszta a lelkiismeretem. Nem büntüdat! Mert közben volt mindig az a kényelmetlen türelmetlenség, hogy ha csak alkalom adódnék elébed tisztulhatnék, ennek nem kellene így lenni. És még egy ok van - /talán ez volt benned/ - Te elszántad magad velem szemben az "emberi" viszony kikapcsolására és a fegyverbarátság egyértelmű hangsúlyozására. Én ezt respektáltam, be is láttam. Te akartad én igazán belenyugodtam. De úgy látszik Gyuri, hogy ez keresztül-vihetetlen. Nem rajtunk mulik - a sors nem akarja! Én hiszem, hogy legmagasabb szempontból a mi fegyverbarátságunk fontosabb, hogy ennyire tiszta belső evidenciája egy emberi viszony szükségességének köztünk nincs is. De itt a sors igazán félelmes világossággal és tendenciáva [l] beszél. A mi emberi útjaink, most megint, olyan konok ijesztő értelemmel kereszteződnek újra meg újra, hogy közöttünk /talán ez idegesített és zavart téged/ a pusztá fegyverbarátság "technikailag" keresztülvihetetlen. A sor [s] nem akarja, hogy mi elmenjünk, eléljünk egymás mellett. Egy feladat, úgy érzem kötelesség elé állít. Ezt nekünk valahogy előbb-utóbb meg kell oldani. Legalább is nyíltan akarnunk kell. És ugye nem való, hogy "köztünk férfiak között" egy ilyen borzasztóan komoly dolog az idegen esetlegességére, hangulatok szemérmes nuanceok "mától jövő" véletleneire bizassék. Ha ezt látjuk akkor erről beszélünk is kell. Nem tudom, hogy mi a véleményed erről. Nem hihetem, hogy örökre reménytelennek tartsad. Mert bármennyi okod van is bizalmatlannak lenni külső és "alkalmi" becsületességemmel szemben. Belső, lényeges becsületességemben hinne kell - ha olyat irhattál rólam mint ez a kritika.

Te eddig nem nagyon hittél az élet "értelmességében". De lehetetlen hogy a mi kereszteződéseink értelmessége ellen védekezni tudnál lelkedben. És éppen most van ilyen, talán nem másodsor-

ban jövő érzésem is, hogy talán Annának is tartozunk vele, hogy a mi emberi viszonyunkat feladatnak tekintsük. Rájöhetünk egy végső lehetetlenségére de neurastheniából elhanyagolnunk nem szabad. Igaz?!

• Hiszem azt, hogy ez témává köztünk nem válhat. Témát a fegyverbarátság ad beszélgetésben és levélben és a tónust csak legmélyen határozza meg "férfiak között" az egyszersmindenkorra átélte és eldöntött emberi viszony. De ezen túl kell esni. Ezt nem kerülhetjük el. Minden lényeges dolognak több felé van értelme. Anna értelme az is, hogy bennünket erre kényszerít. Anna régen, - mielőtt téged ismert volna, mondta, hogy érzi: Irmáért jött. - Igaz, hogy Anna azt is mondta, hogy ne irjam még meg ezt a levelet. Várjak. De én képtelen vagyok arra, hogy "pszichológiai" motivumokat respektáljak. Frivolitásnak érzem "férfiak között".

Szeretném ha nemsokára felelnél. Herbert.
Megmaradtunk a régi lakásunkban. Naphegy u.19.
E.A.Reinhardt címe: Wien, Boltzmann gasse 15 III.p.a.Bauer.

105

[Heidelberg]

[Budapest, 1916. december]

Kedves Gyuri

A cikked már rég megjelent: rögtön az első számban./dec. 1-én/. Csak slampoosság tőlünk, hogy nem küldtünk belőle. /Én, nem tudom mért, azt gondoltam, hogy a "Nyugat" küld./ A cikk egyébként "nagy feltűnést keltett". Kétféle természetesen. Roppant felháborodást de lelkesedést is többfelé mint gondolhattuk volna. /Grillnek¹ a cikk megjelenése után sürgönyileg kellett a könyvből utána rendelni/ - Még ma intézkedem, hogy kapj egy példányt. A cikkben egy mondat kimaradt - az én vállalt felelősségemre. A legeslegutolsót ugyanis Nyugaték kihagyták. /"Aki ezt nem érti avval úgy sem érdemes vitatkozni"/. És mikor arról volt szó hogy ragaszkodjam-e hozzá /utásításod szerint./ az volt mindenkinek véleménye, Annáé

is, hogy az nem baj, vállalhatjuk a felelősséget, te sem ragaszkodnál hozzá, annál is inkább mert ugyanezt előbb valahol még erősebb szavakkal már megmondtad /"Szemeik vannak de nem látnak, füleik vannak de nem hallanak/ Így a kritika a "Lásd itt vagyok" verssel végződik. Én korrigáltam, mert oly gyorsan lehozták hogy nem volt idő mással csináltatni. De nem maradt benne hiba. Könyvet is küldhettem volna hamarabb, de Kner ígért néhány bőrbő kötöttet és azt akartam megvárni. De aztán sokáig tartott. - A verskötettel időközben az is történt, hogy Rákosi Jenő a Budapesti Hírlapban tárcát, irt róla, kimutatván, hogy egy szó értelme sincs annak amit irok.² Egyébként úgy látszik mintha valami sikerféle volna. Nem irnak róla és nem nagyon veszik, de némi nyugtalan tisztelettel emlegetik. Mellékelve küldök egy azóta irt újabb verset.

Kérlek kedves Gyuri nem tennéd meg, hogy Pau[?] Ernstnek irnál és megkérdeznéd, hogy megkapta-e darabomat és leveletem? Már nagyon régen elküldtem és nem felelt /pedig szokott/ Félek, hogy elvesztek.

Anna levelét azóta bizonyára megkaptad. Edith meg, úgy vagy hogy még a télen vagy tavasszal kiutazik. Én is nagyon szeretnék. De ha van egy kis szabadságom az most, a regénynek kell, mely nagyon lassan indul el megint. Kizökkentem. De még a télen az első kötetet befejezem és akkor őszre talán elkészülök. Szép lesz. Csak az első fejezet megint nagyon nem tetszik. Kellenél, hogy beszéljünk róla.

A mi dolgunk azt hiszem rendben van. És érzem hogy jól van így. Ami a "realizálást" illeti, mint irtad: a szándék is az. A többire még ráérünk. Mi még sokáig fogunk élni, együtt élni is!

Te dolgozol? Itt esedékes a ballet melyet januárba kezdenek próbálni³ "Játékok" című könyvem /Kner/ melyben a táncjáték mellett egy bábjáték lesz.⁴ Berény és Bánffy illusztrációkkal. És várom a bécsi premiért melyről még nincs hír. Oda lejönnél esetleg? Kérlek küldj Rheinhardtnek egy regénymetafizikát, E.A.Reinh. Wien I. Bartensteingasse 16. Ljena hogy van?

Üdvözl

Herbert.

106.

Heidelberg.
Kepler Str. 28.

Budapest, 1917. január 27.

Kedves Gyuri, csak azt akarom megírni hogy Düsseldorfból vissza-
küldték a darabomat minden megjegyzés nélkül és hogy Bécsben sem
foggják játszani a Misztériumokat. Elhalasztja megint, fél, hogy
most nem lesz közönsége. Viszont én eladtam a Halálos fiatalságot
Knernek és meg fog jelenni jövő őszre talán a te könyveddel együtt
és én írok a darab elé egy előszót! melyben megírom drámáim törté-
netét magyarországon, minden szereplő néven nevezésével.¹ Ernstnek
majd írok. Most a balletet próbálom, én rendezem az egészet. Ta-
nulságos munka, de regényt nem lehet mellette írni. majd írok!

üdv.

Herbert

107.

Heidelberg.
Kepler Str. 28.

Budapest, 1917. március 23.

Kedves Gyuri nagyon régóta és mindig akarok neked írni mint itt
mindjában. Azt hiszem az ő hallgatásukat sem érted félre. Olyan
mythossá lettél itten, hogy neked levelet írni, azt valami ritus-
nak érzik melyre nem mindig mernek vállalkozni és mely nem mindig
sikerül. Tudtommal sok el nem küldött levél fekszik itt. De ez így
szébben és jobban van mint bárhogy másképp lehetne. Én egyszerű és
brutális okból nem írtam: időm nem volt. Nem az az egy óra talán
amibe a megírás kerül, hanem annyi, hogy egy kis csend támadhasson
bennem, melyben én felszínre kerülhetek. Pedig nagyon jó lett volna
épen most, legutóbbi leveled után, ha így felelhettem volna.
A "levelezésből" nem lett semmi. De az is jó, hogy ezt most nem
érezem bajnak, hogy azt értem: semmi sem mulik időn és disztancián.
Megérem! Most sem úgy írok csendből, magamból, de már nem akartam

tovább várni. Valahogy maga az a cselekvés vagy szituáció vagy mi: pusztán az hogy neked levelet írok, nagyon hiányzott már nekem.

Elmondom mit csinállok: 1. Rendezem a balletet, mely április végén nagy odysseák után most már bizonyosan kijön. Egészen egyedül rendezem olyan sikerrel, hogy gróf Bánffy az intendáns komolyan tárgyalni kezdett velem egy operai rendezőség lehetőségéről. Még nincs eldöntve. Magamban sem. Mert igaz ugyan, hogy ez az én mesterségem, de csak annyiban, amennyiben mesterség /az íráson kívül/ lehet enyém. A könyvtár pedig majdnem a mesterség mentességét jelenti. Ha jó szerződést kapnék mégis elvállalnám darabjaim kedvéért /mert mégis benfentességet jelent/ és mások esetleg eljövendő darabjaiért.

Mivel hogy a regényt /az opera miatt/ úgysem írhatom, hát most csinálom egyéb vállalt munkáimat is. Egy kisértethistóriák-anthológiát Knernek, melyet Annának diktálok.¹ Egy jó bevezetést, is szeretnék hozzá írni.- Aztán az előadások. Mégpedig kétféle is. Egyik apædagogiai szemináriumban /könyvtárismeretű/ - a másik a szellemi tudományok iskolájában /melyről remélem végre tudsz./ mely az évkönyv helyett illetve annak előmunkálatakép jött létre. Ugyan is a befolyt pénzt arra fogjuk fordítani hogy ezeket az előadásokat - voltaképp az évkönyvet - kiadjuk. Én dramaturgiáról beszélek és nagyon örülök neki, mert egészen váratlanul gyönyörű, kész szisztémám alakult ki melynek te is nagyon fogsz örülni.² Míg nem néztem oda, izolált és látszólag véletlen ötleteim önpagukat tovább gondolták fel és összenőttek egy egységes rendszerré. Egészen magától adódik minden. Ezt igazán ajándékba kaptam, - Iskolánkban nagyon várnak. Nem csak azért mert mi hivatkozni szoktunk rád. Csudálatos de hiveid rejtett szektája terjed és nem is rejtett már. Türelmetlenül követelnek téged és avval gyanúsítanak, hogy csak "reklám"-nak használtuk a neved. Néhány év előtt nem jutott volna eszünkbe, hogy ilyen hamarosan "reklam" lehetsz Pesten. 70-en iratkoztak be, és ötvenen el is járnak rendesen. Soha még pesten ilyen jó és kellemes odafigyelő és áhítatos hálás publikumot nem láttam. Ez jól sikerült. Lejössze-e vajjon? A fejezet elkészül-e?³ Más nem jön-e közbe? Anna félelmes hitteli hirdeti hogy eljössz, akármit mondanak is, el kell jönnöd. Én neki hiszek. /Kérlek írj neki. Olyan nagyon

örül a levelednek, olyan jótét neki és most ráfér szegényre, mert nagyon fáradt. Kezdi nem birni már a Fényes hallatlan kiméletlenségével párosult munkát és azt a rettenetes nyomort amit napról napra ott lát.⁴/

Ujságok? Ebben a szezonban megjelenik még egy könyvem: "Játékok" /ballet és bábjáték/ Ki vannak már szedve a meséim, jövőre jönnek és a Halálos fiatalság is. /Ambrus lett a Nemzeti igazgatója, egész ország öröme⁵. Vajjon nekem és a halálos fiatalságnak jót jelent-e? Nem hiszem de mégégszer meg lehet próbálni./ - A te rólam írt kritikáidat is ki lehet talán adni jövőre? - Bécsben nem fognak egyelőre játszani. - Más ujságot nem tudok. Fáradt vagyok mert a nem lényeges és sokféle munka fáraszt és mert közben mindig feszít és fáj a regény mely miatt állandóan rossz a lelkiismeretem. Nem vagyok otthon most. Te is ird meg Gyuri, legalább így hogy mit csinálsz, hogy érzed magad. Most tudom nagyon izgatottak lehettek. Ljenát ölelem az oroszokért!! Ez mindent megért!

Ölel

Herbert

II.

108.

Gagri,

Dom otđiha Litfonda

Szocsi, 1936. szeptember 27.

Kedves Gyuriék. El akartunk menni hozzátok, de kiderült, hogy reggel nyolctól késő estig tartana és azt nem tehetjük a kúránk miatt. Kár. Remélem Gyuri hamar meggyógyult. A mi nyaralásunk egészben nagyon jól sikerült. 28-án utazunk. Viszontlátásra Moszkvában. Üdv.

Herbert

109.

[Moszkva]

[Isztra, 1938.]

Lieber Gyuri,¹

Du wirst es vielleicht für kindisch halten, dass ich so störrisch immer <wiederkehre> | /: wieder:/ zurückkehre auf unsere Diskussion über die "Realität" jener atmosphärischen Spannung die ich in <jenem> dem Kapitel "Ein Fahrt über Land" - meines neuen Romans, darstelle.² Aber weil ich gewohnt bin eine Kritik sehr ernst zu nehmen und darum /: an ihrer Hand:/ mich immer wieder kontrolliere, so <kom> geschieht es dass ich - in diesem Fall! - immer von neuen feststellen muss, dass du eine ganz grosse Ungerecht[ig]keit, von prinzipielle[r] Bedeutung begangen hast. Da [wir] nun auf die Frage ohne [dies] bald zurückkommen müssen wenn du den ganzen Roman lesen wirst un/:weil:/ es sich hier nicht nur um den Wert eines Werkes handelt sondern um die Bedeutung eines/:besonderen:/ Stils um <das> <das> Stilrecht eines Schriftstellers /den man vielleicht nicht en bagatelle abtun soll <kame>/, so kann ich nicht umhin bei jeden Anlass immer wieder den Versuch zu machen, dich von deinem Unrecht zu überzeugen /Solange ich keine Überzeugenden Argumente von dir höre./

. /:Des apropos ist, dass ich:/ in der heutigen Prawda

⟨habe ich⟩ diesen Aufsatz ⟨der Prawda⟩ gefunden /:habe:/ wo unter anderem wieder über die stürmischen Bahnhofsszenen in Deutschland berichtet ⟨sind⟩ /:wird und von:/, einer noch viel schärferen Spannung als ⟨ich⟩ ich sie beschreibe. Und ⟨wieder⟩ /:da:/ muss ich mich und dich /:wieder:/ fragen: woher nimmst du deinen Spannungs ⟨barometer⟩ /:manometer:/ mit welchem du feststellst, dass die, von mir dargestellte Spannung übertrieben also unrealistisch ist. - ⟨wer⟩ /:indem:/ sie der deutsche Wirklichkeit nicht entspricht? /Wobei noch die Frage auftaucht ob "Übertreibung" /:auch:/ in jedem Fall und in jedem Ausmaass - unrealistisch wird?/ Klar, dass du so ein ⟨e⟩ Kontroll⟨e⟩ /:maass:/ von der Wirklichkeit auf grund /:eigener:/ unmittelbarer Erfahrung, nicht haben kannst. Hingegen widersprechen dir alle Nachrichten die wir erhalten. Vorgestern hat das deutsche Radio durch alle Sender einen Aufruf an die "Volksgenossen Arbeiter" gesandt mit der Bitte den Betriebsführern zu helfen, und an ihren Arbeitsplätzen das notwendige Material und die Werkzeuge in Ordnung zu halten, "damit nicht teure Arbeitszeit mit dem Zusammensuchen verlorengelange". Ist das nicht offenes Eingeständniss allgemeiner Sabotage?

Ich sehe jeden Tag mehr, dass ich /:in:/ diesem Kapitel /selbst wenn man es für sich liest und nicht als Hintergrund eines ganzen Romans betrachtet./ nicht "die Wirklichkeit gesteigert habe" wie /:du:/ behauptetest, sondern nur die Sinnfälligkeit und Intensität ihrer Erscheinungsformen in der Darstellung - über das Alltägliche hinaus. Und damit bist du doch teoretisch vollkommen einverstanden?

Nun sagtest du - sehr richtig - dass das unrealistische einer künstlerischen Darstellung als Widerspruch im Werk selber sich verrät und ⟨nicht⟩ nicht erst durch einen genauen Vergleich mit der dargestellten "Wirklichkeit an sich" festgestellt werden muss. Darum zeigt sich das unrealistisch[e] Werk als ästhetisch-künstlerisch unzulänglich und nicht etwa nur /:als:/ historisches ⟨dokumen⟩ Dokument unzuverlässig. Sehr richtig ⟨war dein⟩ /:hast du:/ Beispiel des "Mannlock-films", welches ⟨grade⟩ als Argument gegen deiner Auffassung angeführt wurde /:umgedreht:/ . Die Stimmung der Strasse /:sagtest du -:/ konnte innerhalb dieser Handlung nicht so antifasistisch sein, /unabhängig davon in welches Jahr sie

verlegt ist/ denn ich demselben Film ist <von> die eben erfolgte Übernahme der Macht durch Hitler <die gezeigt durch>/:mit Hilfe:/ einer überwältigende [n] Massenstimmung für Hitler gezeigt.

Diese Argument ist so schlagend, dass es jeden Überzeugen muss. Hast du aber ein so klares Argument in meinem Fall? <Wenn> <Da> du selbst nicht auf die /:wissenschaftliche:/ Genauigkeit des Werkes als historisches Dokument /:gewicht:/ legst, sondern auf jenen Realismus der sich innerhalb des Werkes künstlerisch bestätigt und bewehrt, so sagtest du mir als einziges Argument in diesem Sinne: Die Spannung die ich in diesem Kapitel <so> darstelle <sei> so hoch, dass - nach immanenter Logik des Werkes - im nächsten Kapitel die Revolution ausbrechen müsse. Dies aber entspricht der Wirklichkeit nicht. Geschieht auch im Roman nicht. Hier ist also /: - sagtest du - :/ der innere Bruch, worin das unrealistische de(s)r <Werkes> /:Darstellung:/ liegt.

Welchen Grad der Hochspannung muss /:zeigt:/ der Manometer wenn "morgen schon Revolution ist?" - woran siehst du <das> /:es:/, dass die, von mir dargestellte, Spannung, diesen objektiv garantierten höchsten Grad bereits erreicht hat? War /:etwa:/ während der Inflation in Deutschland nicht eine viel grössere Spannung und kam doch keine Revolution danach? War in Wien beim Brand des Justizpalais nicht eine viel grössere Spannung /:als bei den deutschen Waldbränden:/ und kam doch keine Revolution im nächsten Kapitel? Brauch ich dir noch Fälle aufzuzählen /ich kann es!/ von viel schwüleren Atmosphären /:als:/ die meines Kapitels, die sich doch nicht entladen haben? <Sondern> Wobei noch dahingestellt bleibt ob und wann sich die deutsche /:doch:/ entladen wird?! - Zumal wenn es bald zum Krieg kommen sollte./

Du sagtest das Gleichniss <mit dem> /:vom:/ Schiff | mit der brennenden Kohlenladung, mache das Bild so über Gebühr <gesch> gewitterschwer. Du scheinst /wieder einmal Gyuri!/ nicht sehr aufmerksam gelesen zu haben. /:Denn:/ in dieser Parabel wird zwar gesagt, dass es in der Tiefe brennt /was du doch gewiss auch nicht leugnen willst./ aber es heisst dort, dass die Mannschaft gewillt ist bis zum Bestimmungshafen zu fahren und nicht daran zweifelt, dass es ihr gelingt. /Dort wird dann - heisst es - das Feuer

gründlich gelöscht!// Selbst auf die provokatorische Frage des anderen Gestapobeamten: "Wie geht die Sache aus? Es sind ja nur zwei Möglichkeiten: entweder verbrennen oder ankommen? - erwidert der Erzähler: nein. Es gibt auch eine dritte Möglichkeit. Das Schriff zu verlassen und samt brennender Kohle ersaufen zu lassen.

Also grade dieses Gleichniss gibt einen genauen Spannungsgrad an indem es besagt, unten brennt, wir man tanzt auf einem Vulkan, aber trotz alledem ist garnicht vorauszusehen wann das Feuer ausbricht - wenn es überhaupt ausbricht /"Denn Kapitän und Mannschaft sind feste Kerle"/ //Grade diesen Parabel gibt die kompositorische Bedeutung dem Kapitel in dem Sinne, dass der Leser keine Revolution morgen erwarte!://

〈Ich habe lieber Gy〉 Jetzt wo ich meinen Roman endgültig 〈Recht〉 redigiere habe ich ihn mit deinen Argumenten wie mit Messern durchwühlt - und nicht finden können dass du Recht hast. Da wirst du mir schon nachhelfen müssen wenn du dabei bleibst.

/:Ich habe deine Zeit in Anspruch genommen in der Überzeugung:/, dass es eine ungemein wichtige Angelegenheit /:ist:/. Nicht nur darum weil /:ich:/ der Bedeutung meines Werkes voll bewusst [s]t bin, sonder[n] /:vor allem:/ weil es sich ha auch um das Recht eines besonderen, ausgeprägten Stils der heutzutage merkwürdig selten geworden /:ist:/ handelt, um ein aestetisch-theoretisches Problem /:also:/. Bei 〈dir jeden〉 deinen Einwänden jedenfalls. /:Die der anderen möchte ich garnicht erwähnen.:/ 〈Bei denen der anderen, die〉 Wenn sie nicht einfach in deinem Schlep[p]tau gehn, sind sie zumeist 〈um〉 Äusserungen einer Defaitistenpolitik und einen kapitulanten Stimmung. 〈handelt〉

Ich verlange keine Antwort auf diesem Brief. Du wirst bald den ganzen Roman lesen können und dann 〈mit〉 eingehender darüber schreiben können.

Mit besten Grüssen auch an Gertrud.

Lieber Gyuri,¹

nach einiger Überlegung habe ich mich doch dazu entschlossen Dir noch einmal einen Brief zu schreiben. Nicht nur darum, weil ich es bei jener Redaktionssitzung aufgegeben hatte auf deine Vorwürfe und Einwände zu antworten. Es wäre in jener Atmosphäre, wie Du genau weißt, völlig zwecklos gewesen. Eine ernste, ausführliche, theoretische Debatte war dort unmöglich. Auch wollte ich vermeiden, eine noch schärfere Konfliktsstimmung zwischen uns beiden dort aufkommen zu lassen.

Ich hatte offenbar einen politischen Fehler begangen, als ich - in diesem Zeitpunkt - öffentlich gegen die, meiner Meinung nach dogmatische Einseitigkeit - in deiner heutigen theoretischen Methode auftreten wollte. Dies habe ich auch bei der Sitzung zugegeben, als ich sagte, dass ich die Tatsache der einstimmigen Ablehnung als ausschlaggebend anerkennen müsste, selbst dann, wenn ich jeden einzelnen Einwand der einzelnen Genossen widerlegen könnte.

Obwohl meine aestetisch-theoretischen Gedanken noch richtig sein können, auch wenn es ein politischer Mißgriff gewesen wäre, gerade jetzt damit hervortreten, so hätte ich es doch dabei beenden lassen. Drei Gründe sind es, die mich doch dazu bewogen haben Dir doch noch ein letztesmal zu schreiben.

Vorerst: weil Du mir Illoyalität vergeworfen hast, was ich nicht unbeantwortet lassen kann. Zweitens: weil mich das einzige theoretische Problem, dass Du in deinen Einwänden gegen meinen Aufsatz berührt hast, vielzusehr interessiert. Drittens: werde ich vielleicht auch Einiges zu unseren persönlichen Beziehungen sagen, die wohl seit langem schon nur als fehlende vorhanden waren, aber doch nicht so ganz unpersönlich, gleichsam ohne Verrechnung ihr unrühmliches Ende nehmen sollen.

Was meine Illoyalität betrifft, so führtest Du zwei Belege an. Ich hätte den Ausdruck: "aus demselben Einfall" /Roman und Drame' und Szenarium machen/ falsch zitiert, weil ich schrieb:

"aus demselben Material". Zweitens: verwende ich die Geschichte meiner Mozartbearbeitung als Argument gegen Dich, obwohl Du der Erste gewesen bist, der gesagt hatte: "Nur die Szene zwischen Vater und Sohn sei dramatisch."

Zum ersten: Ich habe nicht/zitiert, Ich habe, wie man hier zu sagen pflegt "dechiffriert", als ich statt Einfall Material setzte. Weil "Einfall" keine irgendwo bestimmte und festgelegte, eindeutige aestetische Kategorie ist und auf die verschiedensten Weisen verstanden werden kann. Kann etwa eine ganze Fabel, ein[en] "Einfall" genannt werden? Kann ein historischer Stoff oder irgend ein menschlicher Konflikt ein[en] Einfall genannt werden? Für gewöhnlich wird ein bonmot, eine Pointe, ein Gedanke Einfall genannt. Wenn du schreibst, dass aus "einem Einfall" ein Roman gemacht wird - ist das schon an und für sich undeutlich.

Du aber sagst, ich habe Dich falsch dechiffriert. Das ist bei solcher ungenauer Allgemeinheit eines Ausdrucks freilich möglich. Aber Du hast keinen Grund anzunehmen, dass ich bewusst gefälscht habe, also illoyal war. Ein Beweis dafür ist, dass dein russischer Übersetzer /wie du selber mitteiltest/ den Ausdruck "Einfall" auch mit Material übersetzt hat. Offenbar nicht in böserartiger Absicht.

Übrigens ist es mir nicht klar, was es an deinem Standpunkt /wie er in diesem Aufsatz formuliert ist/ wesentlich ändern kann, wenn man "Material" statt "Einfall" setzt. Offenbar meinst du, dass man "Material" ja in verschiedenen Kunstformen verarbeiten kann, hingegen einen Einfall nicht. Denn ein Einfall sei schon mit einer bestimmten Kunstform verbunden. Ich schmuggelte also den Ausdruck "Material" in deine Formulierung um leichter Recht haben zu können.

Ist aber ein fertiges Werk, eine Novelle, ein Epos etwa nicht noch viel mehr mit seiner Kunstform verbunden, als es ein "Einfall" sein kann? Ein fertiges Werk, das bereits in einer Form gestaltet überhaupt nur in dieser Form vor uns erscheint? Wie konnten trotzdem gute Dramen aus fertigen /und guten!/ Erzählungen entstehen? Wenn nicht einmal ein Einfall die Bearbeitung in zwei verschiedene[n] Formen zulässt? Ja, sie wurden umgeknetet, wirst Du vielleicht einwenden. Aber ist denn ein "Einfall" nicht viel

leichter umzukneten, als ein fertiges Werk, besonders ein eigener Einfall? Und Du bist doch überhaupt gegen Umkneten?

Ist also deine Behauptung in ihrer genauen Formulierung mit "Einfall" nicht ebenso haltlos, wie mit "Material" dechiffriert? Wenn ich also deine Formulierung auch unrichtig wiedergegeben hätte, konnte das nur sein um es mir leichter zu machen? Kann das nur als illoyale Fälschung betrachtet werden?

Was nun dem Mozart betrifft: Es ist wahr, dass Du mir seinerzeit gesagt hattest, dass nur die Szene zwischen Vater und Sohn dramatisch sei. Aber dass diese Szene etwa den Kern eines richtigen Dramas enthalte, das hast Du nicht nur nicht gesagt, sondern dein ganzes Verhalten meinem Mozart gegenüber war so allgemein ablehnend, gelangweilt und verächtlich, dass ich, weiss Gott, keine Initiative oder Inspiration daraus schöpfen konnte.

Ausser dem einen Dialog hat Dir alles am Stück missfallen. und trotz dieses Dialogs hast Du das Ganze für irreparabel gehalten, denn dein hauptsächlicher Einwand war, dass mein Mozart selbst überhaupt kein dramatischer Held, weil kein Kämpfer sei.

Nun sollte deine damalige Kritik ein Beweis dafür sein, dass ich Dir die Anregung zur Umarbeitung verdanke? War es darum illoyal von mir, dass ich bei der Bearbeitung nicht deiner Kritik gedachte? Zumal ich Dich ja nicht genannt habe, sondern bloss gegen die Behauptung polemisierte, man dürfe und könne aus einem "Einfall" nicht ein Szenarium und dann ein Drama machen. Nicht das allgemeine künstlerische Verständnis Georg Lukacs's stand hier zur Debatte, auch nicht die allgemeine Fähigkeit der Literatursoziologen, einzelne dramatische Szenen gelegentlich richtig zu beurteilen. Zur Debatte stand nur die Richtigkeit oder Unrichtigkeit einer ganz bestimmten Behauptung, unabhängig davon, von wem sie stammt.

Wie kannst Du nur darauf in diese Debatte ein Privatgespräch hineinmischen, in dem Du einmal etwas sagtest, was ich heute auch meine? Ist das ein Argument in dieser Debatte?

Nun komme ich zu dem zweiten Motiv meines Briefes, welches mir viel wichtiger und interessanter erscheint.

Du hast mich bei jener Redaktionssitzung leichthin und nebenbei des Idealismus beschuldigt, gerade an dem Punkt, wo ich glaube den idealistischen Charakter einer deiner Formulierungen nachweisen zu müssen. Deine Argumente waren teils merkwürdig unan-

gebracht, teils so oberflächlich dass ich glaube von Dir als ernsten Theoretiker verlangen zu können, dass Du Dich nicht damit begnügt, in einem engen Kreis auf deine Autorität pochend, mit einer kategorischen Bemerkung einer sachlichen, eingehenden Debatte aus dem Wege zu gehen. Denn das - siehst du - wäre "illoyal".

Wenn Du beweisen kannst, dass ich in diesem Punkt unmarxistisch, also unrichtig denke, so werde ich viel gelernt haben und dafür dankbar sein, wie ich Dir gegenüber oft dankbar gewesen bin. Denn mir ist die Klärung dieser Fragen vor allem wichtig. Aber selbst für Dich dürfte das Gewinn abwerfen, da Du erkennen würdest, wo deine Formulierungen nicht zur Genüge genau und unmissverständlich gewesen sind.

Ich schrieb in meinem Aufsatz: "Es ist idealistische Mystik zu glauben, und zu lehren, dass zwischen der Wirklichkeit des Lebens und den grossen Formen der Kunst eine immanente notwendige a priori Zugeordnetheit besteht, dass jedes "Stück Wirklichkeit" nur in einem einzigen Genre künstlerisch adaequat gestaltet werden kann."...

An anderer Stelle: - "Es ist pure Mystik zu behaupten, dass "der zu gestaltenden Lebensstoff sich selbst objektiviert" und dass der Dichter eine in der Wirklichkeit latente Kunstform entdeckt, in dem er "den objektiven Gehalt" dieser Wirklichkeit untersucht.["]

Du hast garnicht geleugnet, dies gesagt zu haben. Du hast die marxistische Richtigkeit deiner Behauptung damit /und nur damit/ beweisen wollen, dass Tschernjischewsky und Hebbel auch dasselbe gesagt haben! Du hast dies mit ausführlichen Zitaten bekräftigt. Sind denn die beiden hochgeschätzten Kunsttheoretiker in deinem Augen Autoritäten in Bezug auf marxistische Analysen? Ist etwa deine Übereinstimmung mit Hebbel ein Beweis dafür, dass deine Formulierung nicht idealistisch ist?

Ausser dem aber hattest Du zu diesem Thema nur zu sagen, Du wüsstest sehr gut, dass etwa die Geschichte der Maria Stuart in allen literarischen Formen, die es nur gibt, gleichwertig bearbeitet wurde. Aber wie diese zwei Argumente sich reimen, hast Du nicht erklärt. War denn "in dem Stück historischer Wirklichkeit.["] der Maria Stuart die einzig mögliche Form, in der sie

adäquat zu gestalten sei, nicht vorbestimmt?

Dann drehst Du den Spiess um und sagtest, ich hätte meinen idealistischen Standpunkt damit beweisen, dass ich bei der ersten marxistischen These über Feuerbach die "Objekt-Seite der Wirklichkeit von der Subjekt-Seite" trenne. Kein Wort mehr verlorst Du über diese Thema. Du hattest Dir keine Mühe und Zeit genommen, darauf näher einzugehen und zu zeigen, wo und wie bei mir diese Trennung vorsichgeht.

Nun scheint mit aber, dass ein ernster Theoretiker wie Du, bei einer solchen kategorischen, allgemeinen Behauptung nicht stehen bleiben darf. Wahrscheinlich hieltest Du jene Atmosphäre der hässlich grinsenden Schadenfreude auch für ungeeignet zu ein konkreten, theoretischen Debatte. Auch mir lag dort garnichts daran, Recht zu behalten und sei es auch nur in einem Punkt. Aber sehr viel liegt mir daran, deine Gedanken darüber zu erfahren, deine Argumente zu hören, weil mir dieses Problem schon [seit] langem als ein zentrales erscheint und weil ich glaube, dass es ungemein produktiv sein müsste, das Problem der Kunst gerade beim Licht dieser These zu betrachten.

Nun sagst Du, ich trenne in meinen Ausführungen über diese marxistische These die "Subjekt-Seite" von der "Objekt-Seite" - Wo und wie tue ich das?

Ich fürchte, Du würdest keine Geduld haben den betreffenden Absatz noch einmal zu lesen und darum zitiere ich nur das Entscheidende. /Sollte Dir das nicht genügen, schicke ich Dir gerne das Original./

Ich schreibe dort: "...Ohne Zweifel gehört die Kunst auch zu jener Praxis oder "gegenständlichen Tätigkeit", die als eine subjektive Form der Wirklichkeit zu fassen ist? ["] - Liegt hier die idealistische Zweiteilung?

Dann schreibe ich: "...Wohl sind beide Seiten /Objekt-Seite und Subjekt-Seite wie Marx sie nennt/ der Wirklichkeit dialektisch ineinander verschlungen, aber die Objekt-Seite wird starrer und beständiger erscheinen, als die "tätige Seite." Wiewohl beides nur Seiten derselben Wirklichkeit sind.["]

Wo habe ich eine idealistische Trennung gemacht? /Du wirst mir sicher glauben, dass ich meinen Text genau zitiere/ Damit, dass

ich die Kunst /also auch ihre grossen Formen/ als "tätige Seite" der Wirklichkeit betrachte? Sie gerade damit /als historische Erscheinung/ zu der einen, ungetrennten /wiewohl zweiseitigen/ Wirklichkeit zurechne?

Da Du bei der Redaktionssitzung zu deiner kategorischen Behauptung keine Argumente hinzugefügt hast, wäre ich dir sehr verbunden, wenn Du mir /wie irgend einem Anderen/ über diese Fragen eine Erklärung geben würdest. Diese Frage mit Schweigen zu umgehen, wäre bestimmt keine "normale Beziehung" zwischen Schriftsteller und Kritiker. Und ich frage Dich, warum diese unähnliche Fragen nicht an einem Diskussionsabend diskutiert werden können? Müsstest nicht geradezu Du - loyalerweise - der Erste sein, der einen Diskussionsabend über dieses Thema verlangt? Denn das, was auf der Redaktionssitzung geschah, war doch keine Diskussion über diese Themen? Und wenn es, mit Recht, heisst, Schriftsteller sollen Kritik vertragen, so sind doch schliesslich die Kritiker auch als Schriftsteller anzusehen, die gelegentlich Kritik vertragen sollen. Und sie können es ruhig darauf ankommen lassen, wenn sie geschmeidige Debatter sind wie Du.

Und nun, lieber Gyuri, zum Abschluss, vielleicht nicht nur dieses Briefes - eine kleine Verrechnung. Du wirst das gewiss als überflüssige Privatangelegenheit und gegenstandslose Sentimentalität betrachten und ich erwarte garnicht, dass Du darauf reagierst. Ich aber glaube damit unserer Vergangenheit, genauer gesagt, meiner Vergangenheit, schuldig zu sein, auch wenn sie pure Illusion sein sollte. Beginnen wir beim Ende. Es geschah zum erstenmal, dass ich schriftlich gegen Behauptungen von Dir scharf polemisierte. Eine lange Entwicklung des Zwiespaltes, der Entfremdung und der Gegensätzlichkeit zwischen unseren Anschauungen über Kunst entlud und fixierte sich damit. An der Polemik selbst wäre garnichts Unnormales oder Bedauernswertes. Könnte sogar bei intimster Freundschaft geschehen sein. Aber - /ich will nur mich selber kritisieren/ - was mir bei jener Redaktionssitzung zu Bewusstsein kam war der aggressiv ironische Ton meines Aufsatzes, und dass es an den Ursachen dieses Tones nichts geändert hätte, auch wenn ich diplomatischer, das heisst unaufrichtiger stilisiert hätte. Gleichzeitig aber wurde mir eine Situation grell bewusst, die ich auf der Sit-

zung so charakterisierte, dass den grössten Teil der Einwände gegen meinen Aufsatz am besten Du selber widerlegen könntest. Ich sagte /es:/ aus dem Gefühl, dass Du dort, inmitten deiner Verteidiger, nicht minder allein da standest, als ich mitten meiner Angreifer. Und als Du einwarfst, ich wüsste genau, dass Du etwas von Kunst verstehst, so hattest Du freilich auch Recht.

Das alles ändert nichts an den Widersprüchen zwischen uns und ihren Konsequenzen. Aber warum und woher diese feindselige Spannung zwischen uns, wo keine wesentlichen politischen und moralischen Prinzipienunterschiede uns von einander trennen?

Was den Ton meines Aufsatzes betrifft, so wurde er hervorgerufen durch jene [n] über alle Massen scharfen Angriff, den Du gegen jene richtest, die "denselben Einfall" in verschiedenen Formen bearbeiten. Du sprichst ihnen jede Beziehung zur Kunst, jedes Verständnis für sie, ab. Ich musste das alles auf mich beziehen, da ich doch gerade jenes inkriminierte Verbrechen schon zum zweitenmal begangen habe. Das war nicht einfach Kritik gewesen. Du hattest da kurzweg Existenzberechtigung überhaupt geleugnet. Musste mich das nicht treffen, selbst wenn Du dabei wirklich nicht an mich gedacht hättest? Du hast an mich nicht gedacht, behauptetest Du auf der Redaktionssitzung. Möglich. /Obwohl Du jene hervorhebst die ihre kunstfeindliche Praxis auch noch mit Theorien begründen./ Aber gönne ich denn deiner Meinung nach, wirklich nicht zu jener inkriminierten Kategorie der Schriftsteller? Das hast Du auf der Redaktionssitzung nicht ausgesprochen. Da aber deine Beschreibung auf Grund der angeführten Indizien, genau auf mich passt, hättest Du es eigentlich aussprechen müssen - wenn es so ist - dass Du mich nicht zu jenen zählst, die "nicht die geringste Beziehung zur Kunst haben". Du siehst brauchte ich nicht von einem Verfolgungswahn besessen zu sein, um mich in meiner ganzen Existenzberechtigung angegriffen zu fühlen.

Auf die Gefahr hin, deine Geringschätzung noch mehr hervorzurufen damit, dass ich mich entschuldige /Ich bin in diesem Fall vielleicht hochmütig um stolz zu sein/, will ich noch betonen, dass ich nichts von dem konzentrierten Angriff russischer Kritiker gegen Dich musste. Sonst hätte ich selber das politisch-unzeitgemässe meines Aufsatzes empfunden. Ich hatte nur den Arti-

Anschauungen ganz einfach zu übernehmen. Dies machte Dich /der Du seit vielen Jahren ohne ebenbürtigen theoretischen Partner auskommen musstest, und nicht gewohnt warst Widersprüche ganz ernst zu nehmen/. dies machte Dich mir gegenüber ungeduldig und unduldsam.

Freilich ist es wahr, dass ich mich sehr langsam zum Marxismus durchgearbeitet habe, und auch heute noch lange nicht fertig bin damit. Aber wenn Gabor⁴ etwa zu sagen pflegt, ich sei der einzige "lebendige" Mensch in der Emigrantengesellschaft, so kann man davon vielleicht so viel gelten lassen, dass ich nur wachsen/und mich organisch verwandeln kann, aber auf rein wissenschaftlich-theoretischem Wege keine "Sprünge" machen kann, ohne einen Sprung zu bekommen. Aber wenn meine vielleicht noch immer nicht angekommene Entwicklung doch einen gewissen Wert hat, so vielleicht diesen: dass ich eben keinen Sprung bekommen habe. Dass ich diese Entwicklung mit allen meinen lebendigen, bewussten und unbewussten Instinkten mitmache, und dass sie darum nicht "ungleichzeitig" ist. Hättest Du dem gegenüber mehr Verständnis und Geduld aufgebracht, hättest du vielleicht fruchtbare Möglichkeiten gerade in dieser Entwicklungsform entdeckt.

Du hattest mich aber als hoffnungslosen Idealisten sofort aufgegeben. Schon in Wien. Du hast mich eine zeitlang /unter der Beeinflussung Anderer/ auch als Revolutionären und Kommunisten verloren gegeben. Welche subalterne Einflüsse vermochten sich damals bei Dir Geltung zu verschaffen, dass Du so blind ungerecht sein konntest! Viele Jahre lang war der persönliche wie der schriftliche Verkehr zwischen uns abgebrochen. Du hattest keine Gelegenheit auf Grund persönlicher Anschauung eventuell das Bild zu korrigieren, das durch Informationen, durch das Ressentiment deiner Freunde und durch Verleumdung und Klatsch in Dir entstanden ist.

Wahrscheinlich hättest Du meinen Fall nicht für so ganz hoffnungslos angesehen, dass Du Dich ganz offen feindlich gegen mich stelltest.

Gewiss hielt ich Dich /in dieser Entfernung/ auch damals für zu sektiererisch, zu starr dogmatisch. Was ich zum Teil - so unphilosophisch das klingen mag - auch auf eine Fühllosigkeit und Herzlosigkeit zurückzuführen geneigt wäre. Aber wenn damals menschlich-offene Aussprachen zwischen uns möglich gewesen wären, hätte ich trotzdem ganz gewiss viel von Dir gelernt und meine Ent-

wicklung wäre schneller, die Gründe für unsere Entfremdung wären doch geringer geworden.

Ich kann die Geschichte unserer Beziehungen heute nicht anders sehen, als mit den Augen des Dramatikers, und zwar des Tragicikers. Unsere Naturen waren von Anbeginn grund-verschieden. Unsere geistigen Naturen waren einander diametral entgegengesetzt. Was uns doch zusammenführte, was uns Jahre hindurch auch biographisch nahe brachte, was uns letzten Endes trotz aller Entfremdung, trotz allen Widerspruchs in dieselbe Partei und schliesslich ins selbe Land führte, das war unsere Übereinstimmung in gewissen grundlegenden ethischen Prinzipien. /Die anfängliche Verwandtschaft unserer Bildungssphären spielte nur die zweite Rolle dabei./

Mir schien es seitdem einigemal, dass ich zweifeln muss daran, ob jene ethischen Grundprinzipien für Dich noch gültig seien. Gewiss hast Du oft ebenso daran gezweifelt, dass sie bei mir noch bestehen. Wenn ich aber heute den Strich unter die Verrechnung mache, bin ich nicht imstande daran zu zweifeln.

Wie unsere gegensätzlichen geistigen Naturen durch gewisse Kräfte doch zu parallelem Weg, sogar Freundschaft sich verbunden hatten, wie andere - offenbar niedrigere[-] Kräfte diese Verbundenheit sprengten und sie zur Feindschaft wandeln liessen, ohne die Basis der Verbundenheit zerstören zu können... ich kann es heute nur noch als Stoff, als "Einfall" betrachten /der sich gewiss nicht für ein Szenarium eignet/.

Du hast mich auch als Schriftsteller schon lange aufgegeben und mich der Masse jener Mittelmässigen zugeteilt, die durch ihre bürgerliche Entwicklung verkrüppelt, auch keine Aussicht haben sich wesentlich zu entwickeln. Du hast daraus kein Hehl gemacht und es wäre komisch zu leugnen, dass das mich sehr schmerzlich berührt hat und vielleicht auch zu meiner Gereiztheit und Ungeduld Dir gegenüber mit beigetragen hat. Aber nie hatte mich das gehindert, Dir trotzdem alles, worauf ich von meinen Schriften Gewicht legte, zu zeigen und nie hatte es mich gehindert deine Bemerkungen ernstlich zu erwägen, auch wenn sie mir zuweilen ganz unrichtig erschienen auch nicht sie oft zu befolgen. Dies allein hätte unser persönliches Verhältnis nie verderben können. Sogar als es mir immer klarer wurde, dass es sich garnicht mehr um einzelne "Fehler"

handelt, die Dir missfallen, sondern, dass Dir gewissermassen die Substanz meiner schriftstellerischen Art nicht schmeckt, dass Du - wie ich glaube - kein Verständnis hast gerade für das Spezifikum meines Talentes /wenn ich es vor Dir überhaupt noch so nennen kann/, sogar da noch hörte ich nicht auf, Dir meine Arbeiten zu schicken. Und nicht etwa der kindlichen Hoffnung eines Tages würde eines Dich doch überzeugen, sondern weil ich noch immer das Bedürfnis hatte, deine Kritik zu hören. /Wenn ich dann auch zuweilen disputierte. Ich denke, Du erwartest es nicht, als selbstverständlich, dass der Schriftsteller alles, ohne widersprüche zugäbe, was Du ihm sagst?/ Ich konnte deiner Kritik bald kein Vertrauen mehr entgegen bringen. Bald hielt ich sie auch nicht mehr für unbefangen. Aber ich hatte keinen anderen Kritiker, weder vorher noch nachher. /Nicht als wenn ich nicht sehr oft, günstig, kritisiert worden wäre./ Hier lag das Tragische für mich. Du, der Du kein Kritiker mehr für mich warst, warst mein einziger Kritiker. Ich hatte nie eine "Einsamkeit" empfunden, ausser in dem Verhältnis zu Dir.

Auch dieses paradoxe Verhältnis zerbrach nun, als Du zuletzt es einfach abgelehnt hast meine Sachen zu lesen. Als ich Dich bat, meinen Jugendroman "Karl, wo bist du?"⁵ zu lesen und Du mir sagtest, Du steckst/so in der Arbeit, dass Du nur während deines Urlaubs zum Lesen kommst, als ich nun daraufhin wartete und Dir den Roman, wie Du es verlangtest, auf deine Urlaubsreise mitgegeben habe, und Du mir auf einer Ansichtskarte mitteiltest, dass Du "vor lauter Essen und Spaziergehen" keine Zeit hast die zehn Bogen zu lesen⁶ - und dann nachher die ganze Angelegenheit überhaupt nicht mehr erwähntest - da geriet ich allerdings - Du kennst mein cholerisches Temperament - in Wut. Aber ich machte Dir natürlich keinen Vorwurf daraus, dass Du für mich weniger Interesse und Zeit hast, als für alle Anderen. Das ist dein gutes Recht. Bloss habe ich es darauf endgültig aufgegeben, mich an Dich zu wenden und deine Meinung über mein Schaffen überhaupt in Betracht zu ziehen. Das Schmerzlichste in diesem letzten Prozess war seine kalte Schmerzlosigkeit. Es hörte nach dem wirklich auf mich zu interessieren, was Du über mich und meine Arbeiten denkst, weil ich begriff, dass Du gar keine Beziehung mehr zu ihnen hast./Deshalb kannst Du in anderen ästhetischen Fragen noch hundert mir interessante und über-

zeugende Dinge sagen./ Damit war die dreissigjährige Geschichte eines persönlichen Verhältnisses - das es für mich auch blieb, als es ein ganz "schlechtes Verhältnis" war - endgültig zu Ende.

Meine Polemik gegen deinen Aufsatz "Schriftsteller und Kritiker" hat damit nicht das geringste zu tun. /Nur vielleicht insofern, dass die Veröffentlichung mir eventuell nicht ein[ge]fallen wäre, wenn wir die Meinungsverschiedenheiten, wie früher öfters, freundschaftlich unter einander ausgetragen hätten. Mir ist ja das am wichtigsten./ Lange vordem ist es ja schon meine Meinung gewesen die ich nie verschwie, dass Du einseitig dogmatisch deinen soziologischen Standpunkt in der Kunsttheorie vertrittst und die spezifisch-künstlerischen Fragen der Gestaltung vernachlässigst /Nicht, dass Du selbst nichts davon verstehst, sondern damit das Unverständnis Anderer förderst./ Längst schon macht es mich ungeduldig, dass Du aestetische Erscheinungen nur auf sozialen Wurzeln zurückführend den Sinn für die Schönheit der Blume verkommen lässt und dass Du Untersuchungen aestetischer Gesetzmäßigkeiten als Idealismus oder Formalismus diskreditierst, wenn sie nicht in jedem Fall und unmittelbar in soziale Perspektive münden. Dein Angriff auf mich hat eine alte Opposition ausgelöst, die aber rein sachlicher Natur war und mit der Geschichte unserer persönlichen Beziehungen nichts zu tun hat.

Das wäre alles. Ist da etwas zu bedauern? Das hätte nur Sinn, wenn es auch anders hätte kommen können. Heute aber - bei dieser kurzen "Verrechnung" - sehe ich irgend eine dramatisch-folgerichtige Fügung in unserem Schicksal. Da wir aber auf derselben Seite der politischen Barrikade stehen, bleibt uns genügend unpersönliche gemeinsame Arbeit.

Gruss von

Lieber Gyuri¹

Dieser Brief ist keine Antwort auf deinen Brief im Allgemeinen. Ich habe nicht die Absicht einzugehen auf die feigen Wortklaubermethoden, mit denen Du meine Methoden zu diskreditieren versuchst. Auf den grössten Teil meiner Argumente /auf jene nämlich, die sich nicht talmudistisch verdrehen liessen/, hast Du ja überhaupt nicht reagiert. Ebenso wie Du aus den Dutzenden von Argumenten in meinem Aufsatz nur ein ungenau angeführtes Wort /bei vollkommen richtig angeführtem Sinn, was dein Zwecks "Definition" herbeigeholtes Beispiel am besten beweist/ zum Gegenstand eines konkreten Gegenangriffes machst, über alles andere Dich aber wohlweislich ausgeschwiegen hast.

Jedoch einige der unqualifizierbarsten Insinuationen /lange nicht alle!/, die dein Brief enthält, bin ich doch gezwungen auf das /schärfste zurückzuweisen.

Die erste allerdings eher komische als unverschämte Insinuation ist, dass ich mit irgendeiner schlaunen Absicht, bewusst lüge, wenn ich behaupte: nur zwei der polemischen Artikel gelesen zu haben. Sieh mal! Ich hab mich nicht genau an die Daten erinnert! Tatsächlich bezeugt das noch eklatanter, dass ich nichts von einem breiten Angriff gegen Dich wusste. /Tatsächlich hast Du da wieder einmal in eine ganz unwesentliche Ungenauigkeit eingehackt um das Sachlich-Wesentliche des Argumentes zu verschmieren./

Meine Unkenntnis hatte aber einen äusserst einfachen Grund. Erst ab 1. Januar dieses Jahres abonnierte ich auf die Literatur. Gazetta. Das mag vielleicht ein schreckliches Versäumnis gewesen sein, jedoch war es so, dass ich ausser der Prawda nur selten und zufällig russische Blätter zu Gesicht bekam, und bei meinen Moskauer Besuchen hatte ich mich anscheinend nicht genügend für deine Affären interessiert.

Eine Insinuation ist es - das heisst eine Unwahrheit -, wenn Du von der "illoyalen Verfälschung der Zitate" sprichst, als

wenn sie durchwegs ungenau gewesen wären. Von den, in meinem Aufsatz angeführten sieben Behauptungen deines Artikels hast Du nur ein Zitat gefunden, das dem Wortlaut nach, nicht genau wiedergegeben war.

Es ist eine heuchlerische Insinuation zu behaupten, (~~dass~~) könnte unverständlich sein, "gegen was" diese Polemik geht. Die Thesen und Standpunkte, deren Widerlegung ich unternehme, sind alle klar und genau formuliert und mein Aufsatz enthält nicht ein einziges polemisches Wort, dass sich nicht auf diese Polemik beziege. Ob die Thesen, die ich bekämpfe, "wirkliche oder erfundene Argumente" irgendeines bestimmten Literatursoziologen sind, ist für die theoretische Gültigkeit der Widerlegung ebenso belanglos, wie in irgendeiner platonischen Polemik und "gegen wen" es geht, könnte dabei gleichgültig sein. Denn gerade weil ich das was so genau formuliere, kann mir die Absicht irgendeiner unbestimmten Verallgemeinerung nicht unterschoben werden.

In [sic] infamste Insinuation aber steckt in dem Ausdruck "dunkle Geschichte", als welche nämlich die Genossen meinen Aufsatz empfunden haben sollen und empfinden "müssten".

Diese heuchlerische Parenthese soll wohl bedeuten, dass der Ausdruck nicht von Dir stammt, aber deine Meinung von der Notwendigkeit dieses Eindrucks zeigt, dass er sich mit deiner Überzeugung deckt.

Im allgemeinen versteht man unter "dunkler Geschichte" verborgen tückische Nebenansichten, Intrigen und Kabbalen, die "dahinter stecken". Bei der Redaktionssitzung war auch in den ablehnendsten Äusserungen nicht die Spur von einer ähnlichen Annahme zu merken. /Nur Gen. Funk² allein sagte: "Man könnte fragen, was dahinter steckt?"/ Hingegen hörte ich wenige Tage vorher von mehreren Genossen, dass der Artikel "sehr interessant" sei, wiewohl sich über manches noch streiten liesse..

Also: eine theoretische Untersuchung prinzipieller ästhetischer Probleme /richtig oder unrichtig/, in welcher klar gesagt wird, welcher theoretische Standpunkt abgelehnt und welcher vertreten wird, soll eine "dunkle Geschichte" bergen, ob ihres ironischen Tones, weil sich ein Theoretiker - mit Recht - gemeint und und getroffen fühlt?

Vielleicht könnte man diese "dunkle Geschichte" aufhellen? Was meinst Du? Soll damit gesagt werden, man vermute, dass ich irgendwelche Intriquen, im Bunde mit deinen Feinden, heimlich spinne?

Hör mal Gyuri! Ich mag in deinen Augen viele unverzeihliche Fehler haben. Aber eines weisst Du /:selbst:/ ganz genau: dass nicht ich es bin, der sich auch früher schon mit Literaturpolitik und Literaturdiplomatie beschäftigt hat. Nicht ich es bin, der schon an mannigfachen Skloken³ regen Anteil hatte, nicht ich es bin, der seine Sekten, Gruppen, Cliques und seine Hawers hatte, dass ich die Literatur immer bloss schrieb - aber nicht auch organisierte!

Ich mag ein rettungslos idealistischer, wertloser Theoretiker und ein gänzlich verfahrenener Schriftsteller sein. Aber immer nur mit meiner Feder, und hatte nie Fühlung mit literaturpolitischen Geheimbünden. Was ich dachte und machte, lag immer für jeden offen in meinen Schriften, "hinter denen" nie etwas steckte, was in ihnen nicht gesteckt hat.

Du weisst genau, dass ich kein verschlagener Diplomat und Ränkeschmied "dunkler Geschichten" bin, und dass ich nie versucht habe auf gesellschaftstechnischen Wege von Verbindungen ein Ziel zu erreichen.

Das weisst Du genau. Warst nicht Du es trotzdem, der vielleicht selbst bei den Genossen besagten "Eindruck" erwecken wollte?

Einmal sagte ich Dir: Du würdest Dich schämen. Das glaube ich nicht mehr. Solltest Du Dir auch einmal der grössten Ungerechtigkeit mir gegenüber bewusst werden, Du wirst, wie so oft in Konflikten und Polemiken, von was anderem reden.

Es hat mich interessiert zu sehen, dass Du Dich auf Freud berufst. Jedoch ist es Dir, ohne Zweifel bekannt, dass nach seinen Theorien nicht die hemmungslos sich auslebenden zynisch amorralischen, gewissenlosen Wollüstlinge es sind, die am meisten unter Verdrängungen und ihren Folgen leiden.

Noch eine letzte kleine Bemerkung, weil Du schreibst, wenn ich den Engelschen "Feuerbach" und Leninschen "Empirio-kritizismus" gelesen hätte, dann wüsste ich dass zweimal zwei vier

sind. Ich habe diese Bücher und noch manches andere gelesen in meinem Istraer Urwald. Darüber bin ich auch einigermaßen darüber informiert, was Marx unter objektiver und subjektiver Seite der Wirklichkeit versteht.

So, dies wäre erledigt. Und jetzt werden wir beide an unsere Arbeit gehen.

Herbert⁴

Függelék I.

Lukács György levelei Balázs Bélához

1.

Isztra

12. ulica Lenyina

Jalta, 1939. május 4.

Lieber Herbert,¹ vielen Dank für die Bücher.² Wann ich sie alle lesen werden, steht jetzt dahin, denn merkwürdige Weise hat man auf Urlaub vor lauter Spazierengehen, schlafen und essen so wenig freie Zeit. Zudem hat mir der Verlag einen gewaltigen Strich durch die Rechnung gemacht, indem er /:mir:/ gerade jetzt die Fahnen meines Buches /24-5 Bogen/ zuschickt. Das ist etwas beschwerlich und ärgerlich. Sonst geht es uns sehr gut; das Wetter ist herrlich. Viele grüsse an Anna von Gyuri, Gertrud

2.

[Isztra]

[Moszkva, 1940. január]

Lieber Herbert,¹

es fällt mir nicht leicht, deine Briefe beantworten, denn es widerstrebt mir einem Genossen Satz für Satz nachzuweisen, dass seine Behauptungen den Tatsachen nicht entsprechen. Das ist stets eine ausserordentlich peinliche Aufgabe. I[n]dessen: Du hast sie mir aufgezwungen.

Vor allem einige Worte über den Zeitpunkt der Diskussion. Du trittst hier als der "reine Tor", als der nichtwissende Parcifal aus Istra auf. Du sagst: "Ich hatte nur den Artikel der Knipowitsch und die Abwehr von Lifschitz gelesen. Gerüchte aber kommen nach Istra nicht." Hier ist vor allem der folgende Irrtum. Die Diskussion fand am 13. Januar statt. Der Artikel von Lifschitz ist am 10. oder 11. Januar erschienen. Nun war der Artikel schon am Anfang derselben Woche, also ungefähr am 7-ten in meiner Hand. Folglich musste er in einer Zeit geschrieben sein, in welchem Du von dem

Artikel Lifschitz nichts wissen konntest. Freudianer hätten für das plötzliche Auftreten des Namens Lifschitz eine sehr plausible Erklärung: er ersetzt nämlich die [sic] Namen von Jermilow² /dessen im Herbst in der Literaturnaja Gazetta erschienene Artikel auf denselben Weg in die Istraer Einsamkeit gelangte, wie der von Lifschitz[/]; und das Auftreten von Fadejew in Vorstand des Schriftstellerverbandes.³ Gerüchte kommen zwar nach Istra nicht. Der Parsifal aus Istra reitet aber zuweilen aus seinem Urwald nach Moskau, spricht dort mit Schriftstellern und Agenten, die über solche Fragen ausserordentlich gut informiert sind. Lifschitz's Artikel könnte höchstens jenen abschwächenden Brief an die Redaktion beeinflussen /hier sind die Daten unbekannt/, in welchem erklärt wird, dass der Artikel nur gegen einige Behauptungen eines meiner Artikel polemisiert.

Dieser Brief steht in schroffem Gegensatz zum Ton und zur Darstellungsweise des Artikels selbst. Wenn Du Dich über die einstimmige Ablehnung der Schriftsteller beklagst, müsstest Du diesen Ton unbefangen und selbstkritisch untersuchen. Viele Genossen haben garnicht verstanden, gegen wen oder gegen was diese Polemik geht, und als ihnen der Zusammenhang aufdämmerte, oder sie über ihn aufgeklärt wurden, empfanden sie, dass es sich hier um eine "dunkle Geschichte" handelt. Die Illoyalität der Polemik besteht darin, dass die ganze Tätigkeit eines Kritikers diffamiert werden soll, es soll nachgewiesen werden, dass der Betreffende von Kunst überhaupt nichts versteht, der Kunst fremd oder feindlich gegenübersteht und darum in den Menschen die Achtung vor der Kunst zerstört. Das wird natürlich nicht so offen ausgesprochen, ist aber als Grundtendenz des Artikels überall fühlbar, und weil man bei keinem Argument genau wissen kann, kämpft der Verfasser des Artikels gegen wirkliche oder von ihm erfundene Argumente des "Literatursoziologen", musste jener Eindruck der "dunklen Geschichte" bei den Genossen entstehen.

Einzelne Genossen, die den Zusammenhang trotz seiner Verdunkelung durchschaut haben, haben sie angeblichen Zitate etwas näher angesehen, und ihre illoyale Verfälschtheit erkannt. Ich erinnere Dich an das Auftreten Leschnitzers⁴ in der Frage des Zitates über die "Hamburgische Dramaturgie".

Nur in diesem Zusammenhange war ich gezwungen gegen eine andere Zitatenfälschung aufzutreten und ein zwischen uns stattgefundenes Privatgespräch den Genossen mitzuteilen. Über die Art eines Zitierens entwickelst Du in Deinem Brief eine höchst eigenartige Theorie, die meines Erachtens jedem literarischen Anstand ins Gesicht schlägt. Du sagst "Ich habe nicht zitiert. Ich habe dechiffriert". Dechiffrieren ist selbstverständlich eine zulässige Art der Polemik, vorausgesetzt, dass vorher richtig zitiert wird. Jeder hat das gute Recht einen Satz des Kritisierten zu zitieren - freilich nur, wenn er ihn nicht so aus dem Zusammenhang reisst, dass seine wirkliche Bedeutung trotz wörtlichen Zitierens verkehrt wird - und dann die Konsequenzen aus dieser Behauptung nachzuweisen. Du setzt [s]t an die Stelle dieses [sic] komplizierten polemischen Mittels eine Dechiffrierung ohne Zitat.

In Deinem Brief gibst Du lange Erörterungen über die Berechtigung "Material" statt "Einfall" dechiffrierend anzuführen. Es lohnt sich nicht mit dieser Argumentation auseinanderzusetzen. Ich kann den Unterschied ausserordentlich einfach darstellen: die "leider erschienene" erste Fassung des Mozart-Dramas geht im Wesentlichen vom selben Einfall aus wie der Mozart-Film; die zweite Fassung, die ich nur aus Deiner Darstellung in diesem Artikel kenne, bearbeitet dasselbe Material. Ebenso wie dein Gedicht über Mozart im "Uj Hang"⁵ ebenfalls dasselbe Material bearbeitet und keine Gemeinschaft des Einfalls mit Film und Drama hat.

Warum musste ich nun von dieser Zitatenfälschung ausgehend unser Privatgespräch von vor fast zwei Jahren den Genossen mitteilen? Daran ist der ganze dunkle und verdächtigende Ton Deines Artikels schuld. Da der ganze Artikel das absolute Unverständnis für Kunst seitens des "Literatursoziologen" nachweisen sollte, da dafür das einzige für einen mit der Vorgeschichte unbekannten Leser einigermaßen überzeugende Argument Dein Nachweis des prinzipiellen Unterschiedes zwischen Film und Drama war, musste ich zeigen, dass dieser Unterschied dem "Literatursoziologen" früher bekannt war als dem tiefen Kunstdenker. /Ich habe nicht behauptet, dass Du die Umarbeitung auf Grundlage meiner Kritik gemacht hättest, im Gegenteil ich habe dies bestritten und erwähnt, dass Du ein Hajt[sic] nach unserem Gespräch in einem Brief meine Kritik abge-

lehnt hast./ Da aber infolge des von Dir geschaffenen Hell-Dunkels der Leser meinen konnte, der "Literatursoziologe" hätte den Unterschied zwischen dem Film und der zweiten Fassung des Mozart-Dramas in seiner Kunstfremdheit nicht begriffen, mussten die Tatsachen berichtet werden.

Auch hier gäbe es für einen Freudianer ein sehr günstiges Feld der Beobachtung. Nämlich wie schwer Du dich an dieses Gespräch erinnern kannst. In der Diskussion sagtest Du, ich hätte nur behauptet, die Szene zwischen Vater und Sohn sei die einzig gelungene des Stückes. Jetzt gehst Du schon einen Schritt weiter und gibst zu: "es ist wahr, dass Du mir seinerzeit gesagt hattest, dass nur die Szene zwischen Vater und Sohn dramatisch sei". Du knüpfest daran die Bemerkung, dass ich nicht gesagt hatte, dass man aus dieser Szene ein neues Drama machen könne und müsse. Das habe ich tatsächlich nicht gesagt und nie behauptet, gesagt zu haben.

Dagegen verschwigst Du noch immer, dass ich in diesem Gespräch noch folgende zwei kritische Momente hervorgehoben habe:

a/ dass die Kindheit Mozarts, die im Film richtig und schön ist, dramatisch unmöglich ist und er allen Umständen wegfallen müsse,

b/ dass die breite und lyrische Darstellung der Atmosphäre, die im Film ebenfalls ein legitimes Ausdrucksmittel ist, /Du musst Dich erinnern, dass ich seit Jahren die Ansicht vertreten habe, in dieser Hinsicht, in der Darstellung der Umgebung und Atmosphäre stehe der Film der Epik näher als dem Drama [/] im Drama dagegen unzulässig ist.

Gebe jedem unbefangenen Leser den Text Deines Artikels in die Hand und er wird feststellen müssen, dass Du genau mit diesen drei Argumenten den Unterschied zwischen Szenarium und Drama nachweist, und die vollkommene Kunstfremdheit des "Literatursoziologen" vernichtend entlarvst. Diese Art von Polemik musste niedriger gehängt werden. Hättest Du wirklich das getan, was Du in Deinem kommentierenden Brief als Deine Absicht mitteiltest, gegen einige Anschauungen des Kritikers Lukács zu polemisieren, wäre aus diesen Ausführungen über Mozart-Film und Mozart-Drama klar hervorgegangen, dass sie zu diesen Anschauungen des oben genannten

Kritikers gar keine Beziehung haben, da er, wie Du selbst am besten weisst, die zweite Fassung des Mozart Dramas garnicht kennen konnte, so wäre diese Abwehr meinerseits selbstverständlich nicht erfolgt.

Es macht einen sehr traurigen Eindruck, dass Du in dieser Frage gar keiner Einsicht zugänglich bist. Du stellst Dich, nachdem Du eine "Skloka" inszeniert hast, als unschuldiges Opfer einer rätselhaften Verschwörung der Genossen dar, machst Anspielungen, als ob auch ich nicht loyal gegen Dich aufgetreten wäre und verlangst von mir, ich sollte "der erste sein, der einen Diskussionsabend über dieses Thema verlangt". Und fügst dazu noch eine nette kleine erpresserische Drohung hinzu: "Und wenn es, mit Recht, heisst, Schriftsteller sollen Kritik ertragen, so sind doch schliesslich die Kritiker auch als Schriftsteller anzusehen, die gelegentlich Kritik vertragen sollen".

Ich denke nicht daran, mich gegen den Vorwurf Kritik nicht zu vertragen, zu vorteidigen. Ich will nur an Deine Behauptungen zeigen, dass Du in Deinem Brief dieselbe illoyale "Dechiffrierungsmethode" verwenden, wie in der Redaktionssitzung, die aus deiner Schuld - statt einer theoretischen Diskussion die einstimmige Verurteilung des Versuchs, eine "Skloka" unter den deutschen Schriftstellern zu mischen, hervorgerufen hat. Du sagst:

"Du hast die marxistische Richtigkeit Deiner Behauptung damit /und nur damit/ beweisen wollen, dass Tschernischewski und Hebbel auch dasselbe gesagt haben!!... Sind denn die beiden hochgeschätzten Kunsttheoretiker in Deinen Augen Autoritäten in Bezug auf marxistische Analyse?! Ist etwa deine Übereinstimmung mit Hebbel ein Beweis dafür, dass Deine Formulierung nicht idealistisch ist?"

Ich muss nun versuchen, dieses ausführliche Zitat zu "dechiffrieren." Erstens die Methode. Es gab eine Zeit der hemmungslosen Verleumdungskampagne, die seit dem die Partei aufs strengste verurteilt hat. In dieser Zeit gab es nun "Dechiffrierungen" in Deinem Stil. Etwa so: Genosse, Du hast behauptet, dass es gestern geregnet hat. Du willst damit behaupten, dass Moskau eine dreckige Stadt sei. Weisst Du nicht, dass Otto Bauer unlängst in einem Artikel über den Schmutz in Moskau geschrieben hat? Ist etwa Otto

Bauer für Dich eine marxistische Autorität? Und so weiter.

Ich komme nun auf das Zitat selbst zurück. Ich habe in meinen Ausführungen überhaupt nicht über Marxismus gesprochen, sondern habe deinen Ausführungen, die ich für idealistisch halte, den materialistischen Standpunkt gegenübergestellt. Wenn Du den "Feuerbach" von Engels gelesen hättest, so würdest Du wissen, dass in dieser Hinsicht der Trennungspunkt darin liegt, ob ein Denker die Priorität des Seins vor dem Bewusstsein anerkennt oder dem Bewusstsein die Priorität zuspricht. Die Scheidung zwischen Idealisten und Materialisten, die dabei herauskommt, hat noch nichts mit materialistischer Dialektik zu tun. Es gibt sowohl idealistische Dialektiker, wie Materialisten, die keine Dialektiker sind. Darum macht Genosse Stalin im vierten Kapitel der Parteigeschichte in Bezug auf die marxistische dialektische Methode zwei Abgrenzungen. Er betont erstens den Gegensatz zwischen Metaphysik und Dialektik und zweitens den zwischen Materialismus und Idealismus.

In meine Diskussionsrede war ausschließlich vom Materialismus die Rede auf die Frage der Kritik der metaphysisch-materialistischen Theorie, der Widerspiegelung der Wirklichkeit bin ich gar nicht eingegangen. Darum habe ich mit vollem Recht Tschernischewsky als bedeutenden materialistischen Aesthetiker angeführt. Und jeder bei der Diskussion Anwesende kann bezeugen, dass ich in meinen späteren Ausführungen nicht mehr über allgemeine Kunsttheorie, sondern über künstlerische Praxis, über die verallgemeinerte Aussprüche aus der Praxis gesprochen habe. Ich habe gesagt: dass gewisse bürgerliche Kritiker Tschernischewskys ihm eine Kunstfremdheit vorwerfen, es sei darum interessant zu sehen, dass die Praxis bedeutender Schriftsteller vielfach eine Übereinstimmung mit seinen theoretischen Ausführungen zeige. In diesem Zusammenhang habe ich von Hebbel /der bekanntlich nicht nur Kunsttheoretiker, sondern auch Dramatiker gewesen ist/, von Lessing, von Tolstoj gesprochen.

Wenn Dir nun auch Lenins "Empirio-kritizismus" bekannt wäre, so würdest Du wissen, dass diese Art der Argumentation eine richtige marxistische Tradition im Kampfe gegen den Idealismus ist. Lenin betont ausdrücklich, dass er in diesem Buch das Moment des Materialismus aus der materialistischen Dialektik in den Mittelpunkt der Diskussion stellt. Er beruft sich seinen idealistischen

Gegnern gegenüber wiederholt auf bedeutenden Materialisten der Vergangenheit, die noch keine materialistischen Dialektiker gewesen sind: auf Diderot, Feuerbach und Tschernischewsky. Und darüber hinaus zeigt er, dass die unmittelbare Praxis vieler Physiker, der theoretische Ausdruck dieser Praxis so weit er mit ihr verbunden bleibt, einen spontanen Materialismus zeigen kann, auch in Fällen, in welchen die philosophische Überzeugung des betreffenden Physikers eine idealistische ist.

Wenn Du also behauptest, dass für mich Hebbel eine Autorität in marxistischen Analysen sei - wie soll man diese Behauptung in einem salonfähigen Ton bezeichnen?

Du wirst es verstehen, dass solange Du mit solchen Methoden kämpfst, eine ehrliche Diskussion unmöglich ist. Es kann dabei nur wieder eine "Skloke" herauskommen. Ich wünsche sie nicht, ich werde alles tun, um sie zu vermeiden, aber ich kann Dich versichern, ich fürchte sie nicht.

Deinen zweiten Brief ausführlich zu beantworten, kostet mich die Überwindung noch grösserer Widerstände, da ich eine tiefe Abneigung habe, selbstbiographische Probleme auch vor einer noch so kleinen Öffentlichkeit zu behan[deln]. Indessen kann ich Deine Abrechnung mit unserer gemeinsamen Vergangen[heit-un-]möglich unbeantwortet lassen.

Du ziehst eine Bilanz unserer Beziehungen und sagt über die Periode unserer starken und freundschaftlichen Verbindung, das wirklich verbindende Prinzip sei gewesen: "unsere Übereinstimmung in gewissen grundlegenden ethischen Prinzipien."

Das stimmt mit den Tatsachen nicht überein. Ich muss Dich vorerst daran erinnern, dass gerade die Nichtübereinstimmung in moralischen Fragen auch Dir immer bewusst war, und sogar in Deinen damaligen dichterischen Schaffen eine Widerspiegelung fand. Wie weit deine damaligen Gestaltungen das Wesen meiner ethischen Prinzipien richtig reproduziert haben, steht nicht zur Diskussion. Wichtig ist nur, dass Du diese Auseinandersetzung für notwen[dig] hieltst, und wiederholt auf sie zurückkommst. Und wenn Du Dich an die Sonntagsdiskussionen erinnerst, so müsste Dir gegenwärtig sein, dass heftige und leidenschaftliche Auseinandersetzungen

zwischen Dir und mir fast ausschliesslich über ethische Probleme, wo die Gegensätze sehr scharf waren, stattfanden. Meinungsverschiedenheiten in ästhetischen Fragen führten damals zwischen uns bei- den nie zu leidenschaftlichen Auseinandersetzungen, und auch Differenzen in allgemeinen Fragen des Weltbildes konnten viel ruhiger erledigt werden.

Dieser Gegensatz kam aber auch im Leben zum Ausdruck. Ich erinnere Dich an den tragischen Selbstmord Irmas und Deiner Rolle in dieser Angelegenheit. Du wirst daran erinnern, dass nach dieser Katastrophe unsere persönlichen Beziehungen über zwei Jahre hindurch suspendiert waren und erst durch Ljenas Vermittlung eine Wiederherstellung der persönlichen Beziehungen begann.

So sehr es mir widerstrebt, muss ich ausführlich auseinandersetzen, worin wir [sic] in dieser Frage das mich moralisch Vorletzende war, denn ich habe wiederholt beobachten können, dass Du in solchen Dingen nur an die subalterne Motive von Eifersucht etc. zu denken imstande bist.

Bei mir handelte es sich um etwas Anderes. Meine ethischen Anschauungen sind aus meinem mit früher Kindheit beginnenden Hass gegen die kapitalistische Umgebung entstanden. Ich habe die menschliche Niedrigkeit, Heuchelei etc. der bourgeoisen Kultur sehr früh zu hassen und zu verachten gelernt, und meine moralischen Anschauungen formten sich in diesem Kampf. Sie haben meiner gesellschaftlichen Lage und meine Erziehung entsprechend einen falschen, idealistisch-mystifizierten Ausdruck erhalten und es dauerte, als ich Kommunist wurde, eine lange Zeit, bevor ich diesen Idealismus meiner Jugend überwinden konnte. Den Hass gegen den Kapitalismus aber, der sich auf alle Erscheinungen seiner Kultur bezieht, der seine Unnatur bis in die äusserlich "feinsten" und "erhabensten" - Ausserungsweisen hineinverfolgt, habe ich nie verloren, und betrachtete ihn stets als das beste Erbe meiner bürgerlichen Vergangenheit.

Worin bestand also das für mich Niederschmetternde in der Erkenntnis Deiner Rolle in dieser Katastrophe? Ich habe - wie ich heute sehe: in naiv-idealistic Weise - mich aus der bürgerlichen Gesellschaft in die Intelligenz, in die Bohemintelligenz geflüchtet, um mich vor dem moralischen Schmutz der Bourgeoisie zu retten.

Hier stand ich nun demselben Schmutz gegenüber. Feigheit und Lüge in der Beziehung von Männern zueinander, die angeblich Freunde sind, in dem Augenblick, wo auf einer Seite die Möglichkeit eines neuen Liebesabenteuers auftaucht, Brutalität der Frau gegenüber, wenn das Abenteuer zuende ist und die Gefahr auftaucht, dass dadurch Störungen in der Freundschaft entstehen könnten.

Damals war ich über dieses Erlebnis aufs Tiefste erschüttert. Jetzt denke ich darüber viel objektiver. Ich weiss, es handelt sich nicht um einen tragischen Einzelfall, sondern um ein alltägliches Geschehen des bourgeoisen Sexualmacchiavellismus, den z.E. Maupassant unzähligemale richtig geschildert hat.

Deshalb ist mir die Differenz in den Grundfragen der Ethik, die uns schon damals trennte, später natürlicherweise viel klarer geworden als ich sie damals zu sehen imstande war. Es handelte sich darum, dass ich die verworrene Bestrebung hatte, die bürgerliche Moral in mir zu überwinden, und daran solange scheitern musste, bis ich nicht einsah, dass nur der Übergang ins Lager des revolutionären Proletariats, nur die Aneignung der marxistischen Weltanschauung eine solche Überwindung möglich macht. Aber die subjektive Tendenz meiner Bestrebungen war bei aller Verworrenheit der Versuch einer wirklichen Überwindung. Du dagegen hast die ganze "Erhabenheit" und Tiefe" der Romantik, Dostojewskys etc. mobilisiert, um deine rein bourgeoise Sexualethik vor Dir selbst zu rechtfertigen.

Was hat uns in dieser Zeit tatsächlich verbunden? Denn bestan[d] damals wirklich eine für uns beide wesentliche Verbundenheit. Ich glaube, es waren vor allem ästhetische Überzeugungen und Fragen der literarischen Moral. Ich muss beide Fragen, obwohl sie eng miteinander zusammenhängen, getrennt behandeln.

Bei Gelegenheit einiger literarischen Diskussionen des "Uj Hang",⁷ habe ich schon darauf aufmerksam gemacht, dass wir beide die Richtung des "Nyugat" von rechts kritisiert haben. Die wesentliche Tendenz dieser Zeitschrift war eine liberale. Ady hat von links eine revolutionäre, demokratische Kritik ausgeübt. Wir beide waren ästhetisch und weltanschaulich mit dem "Nyugat" unzufrieden, strebten, ohne die wirklichen Gründe unserer Unzufriedenheit zu verstehen über den engen Horizont dieses Liberalismus hin-

aus. Da wir aber, aus verschiedenen Voraussetzungen, mit verschiedenen Gründen unserer Unzufriedenheit unseres [sic] Weiterstrebens nicht verstanden haben, gerieten objektiv in die Position einer rechten Opposition gegen den Liber. aus. /Zu unserer beider Ehre sei gesagt, dass keiner von uns je eine Annäherung an die offizielle Rechte in der Literatur gesucht hat. Diese haben wir ebenso verachtet und bekämpft, wie der "Nyugat" selbst. Wir waren also eine recht Opposition innerhalb einer damaligen ungarischen Gesamtströmung, die in ihrer Totalität eine bürgerliche Linksbewegung gewesen ist./

Du sprichst über die Verwandtschaft unserer Bildungssphären. Mit Recht. Und in einer gewissen Beziehung hast Du auch darin Recht, dass diese Gemeinschaft nicht das Ausschlaggebende gewesen ist. Umso weniger, als gerade hier von Anfang an Differenzen vorhanden waren, freilich solche, die damals keiner von uns für ausschlaggebend, für wichtig hielt. Ich meine dabei, dass meine Auseinandersetzung mit Hegel und den Problemen der Dialektik schon damals begann, dass ein freilich Simmelisch und Sorelisch interpretierter Marx in meiner Weltanschauung schon damals eine gewisse Rolle zu spielen begann. [Ausschlaggebend war jedoch nicht dies sondern eine gemeinsame Bestrebung nach tiefer und grosser Kunst, die unserer Ansicht nach weder der Naturalismus und Impressionismus des "Nyugat", noch der spätere Expressionismus der Kassák-Gruppe verwirklichen konnte. Diese Gemeinschaft der Bestrebungen hielt ich damals für sehr wichtig, und trat dementsprechend vor der Öffentlichkeit mit grösstem Nachdruck für Deine Werke ein, die ich im damaligen Ungarn für die einzig-aesthetisch wertvollen Aeusserungen dieser Tendenz ansah.

Dass ich in dieser Frage meine Anschauungen radikal verändern musste, daran bist Du vollkommen unschuldig. Der Eintritt in die kommunistische Partei bedeutete für mich eine gründliche Revision aller meiner Anschauungen über die Wirklichkeit. Diese Revision hat mir ungefähr 12 Jahre angestrengtester [sic] Arbeit gekostet. Infolge der Art meiner Tätigkeit spielte damals die Revision der aesthetischen Anschauungen eine untergeordnete Rolle neben der Umarbeitung der philosophischen, historischen, gesellschaftlichen etc. Anschauungen, vor allem neben der Aneignung der

marxistisch-leninistischen Oekonomie und Philosophie. Erst als dieser Prozess des inneren Umbaus vollendet war, sah ich, dass das ganze System meiner Anschauungen über Kunst bis in die Einzelheiten umgearbeitet wurde; Balzac trat an die Stelle Flauberts, Tolstoj an die Dostojewskijs, Fielding an die Sterne usw. usw. Dass in diesem allgemeinen Umwertungsprozess auch deine Werte der früheren Periode mitenthalten waren, dafür kannst Du nichts. Mich kannst Du aber, wenn Du einen Schatten von Objektivität hast, auch nicht beschuldigen. Du wirst Dich an heftige Gespräche in Wien erinnern, in welchem ich meine eigene frühere Produktion vollständig verwarf und Du sie ununterbrochen gegen mich verteidigt hast. In dieser Frage kam natürlich die verschiedene Art, wie wir uns die marxistische Weltanschauung aneignen suchten, krass zum Vorschein.

Ich muss nun, leider, auch auf die Frage der literarischen Moral eingehen. Die isolierte Position, in welcher wir uns vor 1918 in Ungarn befanden, verlangte ein Schwimmen gegen den Strom von uns, einen Verzicht darauf, erfolgreiche Schriftsteller zu sein. Da ich mich nun in jeder Hinsicht in besserer Lage befand als Du, nicht nur wegen meiner materiellen Unabhängigkeit, sondern auch weil ich die Möglichkeit hatte, schon damals als deutscher Schriftsteller und Gelehrter zu wirken und Anerkennung zu finden, habe ich die Tapferkeit und Kompromisslosigkeit deines literarischen Verhaltens außerordentlich hoch eingeschätzt.

Die Wandlung dieser Einschätzung in der Periode nach der Revolution geht nicht auf mich, sondern auf Dich zurück; Du schreibst in Deinem Brief, ich hätte Dich in Wien sofort aufgegeben. Das entspricht wiederum nicht den Tatsachen. Jahrelang hatten wir sehr häufige Zusammenkünfte, in welchen leidenschaftliche Diskussionen gerade über deine damalige literarische Tätigkeit, über die Notwendigkeit, aus der Annäherung zum revolutionären Proletariat weltanschauliche Konsequenzen zu ziehen, stattfanden. Die Grundlage meiner damaligen Kritik lag weniger darin, dass Du Dich vielfach an jene bürgerlichen Organe, deren Mitarbeiter Du wurdest, angepasst hast, sondern darin, dass Du zu jeder Anpassung eine sie beschönigende Theorie erfandest und Dir selbst einzureden versucht hast, Du gingest dabei auf dem richtigen Weg. Darüber hinaus und hauptsächlich, dass Du die Schaffung einer bürgerlichen Existenz

nicht als blosses Mittel ansahst, Dir eine Atempause zum inneren Umbau möglich zu machen, sondern immer mehr in den Strudel der immer gröss[er]en Kompromisse und Anpassung geraten bist.

Es ist nach einer so langen Zeit selbstverständlich unmöglich, alle Etappen des auf diese Weise entstehenden Entfremdungsprozesses zu rekonstruieren. Ich [will] daher nur einige Knotenpunkte, die mir noch lebhaft in Erinnerung sind anführen. Als Du nach Berlin zogst, mit der Perspektive, im Film eine gesicherte, sogar sehr günstige Existenz zu finden, erhielt ich einen Brief, ich weiss nicht mehr, ob von Dir oder /:von:/ Anna. Jedenfalls erinnere ich mich so, dass ich an Anna geantwortet habe und bei Gelegenheit ihrer nächsten Anwesenheit in Wien mit ihr eine ausführliche Auseinandersetzung hatte. Es handelte sich um folgendes: in dem Brief waren die glänzenden Perspektiven Deiner Filmzukunft geschildert und mir der freundschaftliche Vorschlag gemacht, dass dieser Aufschwung eurer materiellen Lage es auch für mich ermöglichen könnte, ungestört wissenschaftlich zu arbeiten. Ich habe diesen Vorschlag sofort abgelehnt. Und zwar mit der Begründung, ich wolle nicht mitschuldig sein, /:daran:/ dass der materielle Aufschwung <deiner materiellen> /:Deiner:/ Lage auch deine Ausgaben unbegrenzt vermehrt, Dich zum Sklaven dieser Profession macht und da[d]urch Dich zu immer erniedrigenderen Kompromissen zwingt.

Meine Warnung, die nicht die erste war, blieb ganz ohne Folgen. Einige Zeit darauf erschien Dein Buch: "Bädeker der Seele"⁸. Ich habe Dir damals meine ungeschminkte Meinung, dass dies nichts Anderes sei, als eine metaphysisch-aesthetische Verklärung der Ruhebedürfnisse der Bourgeoisie etc. mitgeteilt. Wiederum ohne Erfolg.

Einige Zeit darauf hast Du den Roman "In Gottes Hand" umgearbeitet.⁹ Die Umarbeitung /:be:/stand darin, dass an das Ende des fast unverändert gebliebenen Buches ein roter Fetzen angenagelt wurde. Ich habe auch über dieses Verfahren meine Meinung nicht verschwiegen. Wi[d]erum ohne Ergebnis, etc. etc.

Und ich habe nicht finden können, dass diese Verwehrlosung in der literarischen Moral, diese Anpassung an die Unerfahrenheit oder Verordenheit, an die schlechten Instinkte des Publikums be[i] Dir aufgehört hätte. Und die Angelegenheit der beiden Jugend-

romane hat das Wasser überfließen lassen. Ich habe Dir tatsächlich auf die Zusendung dieser Werke nicht geantwortet - weil ich mich nicht imstande fühlte, meine Meinung in parlamentarischer Form auszudrücken. Meine Heftigkeit in dieser Ablehnung geht nicht ausschliesslich davon aus, dass ich diese Sachen für wertlos halte. Jährlich werden Hunderte mittelmässige Bücher produziert weil bei uns ein ungeheueres, berechtigtes Lesebedürfnis vorhanden ist, und man weder die Kinder noch die Erwachsenen so lange ohne Lektüre lassen kann, bis die Literatur ausschliesslich Werke auf hohem Niveau produziert. Es handelt sich wiederum um die Theorie, die dazu gemacht wird. In einer Diskussion der deutschen Kommission tratest Du für den "hellen Helden" auf, führtest die Beispiele von Achille, Siegfried und Egmont an, um Deinen Karlchen im voraus zu rechtfertigen.

Nach dieser theroretischen Einleitung löste bei mir die Lektüre dieser Bücher einen Wutanfall aus. Gerade herausgesagt: was stellen diese Bücher vor. Jeder von uns hat in seiner Jugend Dutzende von Kinderbüchern über die Heldentaten irgendeines Kunz oder Heinz gelesen: "Hurra! Das sind deutsche Hiebe!", freute sich das unerfahrene und noch geschmacklose Kind. Im Ungarischen hatten wir irgendeinen Elemér oder Edömér vor uns, der "apritotta a törököt mintarépát". Hier bekommen wir diesen selben Kitsch rot angestrichen: "Hurrah, das ist kommunistische Schläuheit!"

Und die "Helligkeit" des Helden besteht darin, dass er wie der Mensch der Odolreklame in jeder möglichen oder unmöglichen Situation lächelnd seine Zähne zeigt. Dies in Zusammenhang mit Siegfried und Egmont ist für meinen literarischen Magen zu viel.

Das wäre das Bild unserer Berzeihungen, die ich dem Deinen gegenüberzustellen gezwungen wurde. Ich tat es nicht mit der Absicht, Dich zu überzeugen. Wenn Du meinst, dass das Heranziehen von Klatsch und Trastsch ein echtes, dramatisches, tragisches Bild hervorbringt, so ist das deine Sache. Ich glaube, dass diese Darstellung sich auf dem geistigen Niveau bewegt, das mein Vater einnahm, als er behauptete, ich wäre infolge der bösen Intriguen von Anna und anderer Kommunist geworden.

Mit alledem ist an meiner Stellung zu Dir als Schriftsteller, als begabten Schriftsteller nichts geändert. Ich habe zwar

in einem Privatgespräch Deine Prätension, dass Du eine qualitativ besondere Stellung im heutigen Schrifttum einnehmenst ablehnen müssen. Aber ich habe deine Schriften im Rahmen der heutigen Literatur, im Rahmen der Literatur der kommunistischen Schriftsteller stets gerecht zu würdigen versucht, d.h. ich habe das, was mir gelungen schien, gelobt, das, was ich für falsch und schlecht hatte, verworfen. Ich habe das Mozatszenarium stets positiv beurteilt und Du weisst, dass ich eine Reihe deiner ungarischen Gedichte in den wärmsten Tönen gelobt hatte. Dieses Verhalten zu deinen Schriften gegenüber werde ich auch zukünftig einnehmen.

Mit Gruss

Moskau, den 31.I.1940.

Gyuri

3.

[Budapest]

Budapest, 1947. február 25.

Kedves Herbert,

Örömmel olvastam a "Haladás"-ban, hogy irodalmi munkásságod negyven éves évfordulóját fogják ott ünnepelni.¹ Az én emlékemben - ha /a:/ magam írásai:/ra:/ gondolok vissza - úgy van, mintha a kezdet még távolabb lenne a múltban. De nem akarlak ez alkalomból öregebbnek feltüntetni /még mint író sem/ - különösen pedig, mint dialektikus jól tudom, hogy milyen relativ az, hogy valami mikor kezdődött...

Mindenesetre e datum még sokszori megismétlődését kívánom Neked, főképen, hogy beteljesedjék az, amire fiatal, kezdő író körünkben számítottunk: hogy most jöjjön el annak az emberi és írói teljes megérettségnek az ideje, amikor az ember igazán learahatja azt, amiért egész életén át /emberileg is, íróilag is/ fáradozott. Szerettem volna ezt élől szóval is megmondani; sajnos azonban nem fog módomban állni az összejövételre eljönni. Így be kell érned ezzel a pár szóval, amely - ez már az életből és az írói fejlődésből nőtt ki - Annának is szól és Gertrud nevében is van írva.

Mégegyszer: hasznos és termékeny érett korszakot igazi <ar> végleges aratást kíván Neked - és ezzel az irodalomnak

Gyuri

Függelék II.

Dokumentumok

Előszó a Kisértethistóriák c. kötethez

"Furcsa és szokatlan előszó lesz az, mely a könyv aktualitásának lehetséges vádjá ellen védekezik. Furcsább még, ha fordításról és gyűjteményről van szó, mely ritkán születik "belső kényszerűségből", melynek létjogosultsága tehát valóban külső okokra, aktualitásra vezethető vissza. Hogy megnehezítsem a dolgom: még csak nem is klasszikus remekekről van szó, melyeknek fordítása mindig időszerű. Viszont minden jel arra mutat, hogy az az alkalmi aktualitás mely ilyen kísértethistóriák kiadását magyarázhatja, nagyon is megvan. Hiszen csak körül kell néznünk a könyvpiacra. Nyilván nem ok nélkül van olyan nagy divatjuk.

De épen ezért érzem szükségét annak, hogy előrebozsássam: nem a háború bizalomkonjunkturája hozta létre ezt a könyvet, nem a biztonsága vesztett polgári élet kénytelen-kelletlen romantikájához szól és nem számít ama szegények kísértethitére, akik annyi ok-talan halálban megnyugodni nem tudván, legalább a lelkek hazajárását várják.

Nekem, aki az ilyen történeteket már régen és mindig szerettem és szeretni valóknak hirdetem, nem a borzalom, nem a romantika és nem a kísértet volt bennük fontos. Hát mi? - kérdezhetnék joggal. E történetek másik fele, melyben valóságos és "természetes" élet van ábrázolva, de mégis úgy, hogy a "természetfeletti" jelenségek belépése nem lehetetlen, nem ellentmondó, nem inorganikus, sőt szükséges kiegészítés, sőt természetes. Mert kétségtelen, hogy sok dolgok vannak földön és egen, melyeket nem látunk, holott vannak és hatnak és kétségtelen, hogy a látnivalók gyökerei is horizontunkon túl erednek gyakran. Ezt a "valóságos világunkat" csonkítja és szegényíti, aki ama titkok állandóan érzett sötét háttéré nélkül festi. Ezt a mi világos világunkat, természetes, reális életünket nem egészen látja, nem egészen érzi az, aki egésznek érzi, egyetlenné, végső lehetőséggé.

Még ha nem is hiszünk benne, hogy a természet függőnye félrehúzható, ha csak lebénását látjuk. Ha csak meglátjuk, hog függöny, melyet mögéje rejtett erők ismeretlen gazdagsága emelget és lobogtat néha, mint valami láthatatlan nyitott ablakon behúzó

titokzatos légvonat! Már ez is mérhetetlenül gazdagítja és új ele-
venségre galvanizálja természetességében halottá dermedt valóságun-
kat. Mert ami nem magától értetődő, az jelent valamit. Mert ha éle-
tünk nem az egyetlen lehetőség, akkor kérdeznünk kell, miért tör-
tént mégis így, mért éppen ez - ha másképp is lehetett volna? És ez
a kérdés legszürkébb hétköznapiunknak is izgató jelentőséget ad. Ak-
kor minden véletlen engem kereső szándékossággá, minden látás intő
jelzéssé lesz és minden létezés egyszerű ténye, döntő eseménnyé
lesz. Ebben az életérzésben mindennapi szokásaim titokzatos és szim-
bolikus kalandokká elevenednek és szobám régi bútorainak arca tá-
mad és élőlényekként részt vesznek sorsomban. Erről a perspektívá-
ról lemondani a szegénységnek és korlátoltságnak, a siketségnek és
vakságnak vállalása volna. Az igazi, nagy művészet erről sohasem
mondott le. És hogy ez a perspektíva nem jelent okvetlenül minden
valóságtól elrugaszkodott üres álmodozást, hanem megfér a legéle-
sebb szemű éleslátással, arra példák a legnagyobbak: Dostojevsky
és Strindberg. Valamint példák ők arra is, hogy az élet "kísérteties-
sége" ábrázolható kísértetek nélkül is. /Bár Karamazoff Ivánnak még-
is megjelenik az ördög./

Viszont ha így van, mi szükség van akkor kísértetekre?
Az első felelet e kérdésre az, hogy minden őszinte, valóban átélt
és művészettel elmondott történetet meghallgatunk; meghallgatják
hát az őszinte, valóban átélt és művészettel elmondott kísértethis-
tóriákat is, annál inkább, mert ritka esetekről adnak hírt és mert
ott folytatják, ahol éppen legmélyebb, legérzékenyebb, legexaltál-
tabb perceinkben meg kellett állnunk, mert "megállt az eszünk."

Fontosabb azonban, hogy a természetfeletti /vagy inkább
természetkívüli/ dolgok megjelenése a jó kísértethistóriákban lo-
gikusan és "természetesen" következők abból az életlátásból, mely-
ről imént szó volt és ezért azt, visszavilágítva, plasztikusabbá,
érzékibbé, titokzatos érthetlenségét érthetőbbé teszi. Mint a-
hogy a festő a neki lényeges vonalakat úgy hangsúlyozza és emeli
ki hogy meghosszabbítja a természetesen túl, úgy a kísértetig meg-
hosszabbított vonalai az életnek kiemelik és hangsúlyozzák benne a
nem magától értetődőt, a titkot, melytől legszínesebb fényeit kap-
ja. A természetfelettinek ez a visszasugárzó fénye, mely minden jó
kísértethistória "természetes" részén is elárad, ez festi olyanná

az életet, amilyennek Dosztojevsky vagy Strindberg anélkül is látják, de amilyennek a mai /vagy tegnapi/ racionalista kultúra emberei még az ő műveiken keresztül sem tudják látni. Ez a szemlélet pedig mindennek felett egy más életérzést jelent és szuggerál. Mert ha szobából kilépni nem is akarok, másképp érzem magam benne ha rám van zárva az ajtó. Ha nem is érdekel más mint a természetes valóság, az a tudat, hogy rámlakotolt egyetlen adottság, lélekfojtó. Az az életérzés pedig, mely még a legprimitívebb kísértethistóriából is kiárad, az élettér mérhetetlen kitágulásában való kozmosz szabadságérzés.

Ezért hiszem, hogy jó művészi kísértethistóriáknak misz-sziójuk van, kivált minálunk, ahol a "magyar józanság" hideg levegőjében eddig nem igen tudtak megteremni.
Budapest, 1917.

2.

STOFF UND GATTUNG

(Ein polemische Vorwort zu zwei Dramen)¹

Vorreden zu Dramen haben hohe Tradition, die verpflichtet, Sie sind die klassische Form einer Rechtfertigungsästhetik geworden und wir verdanken ihnen mit das Wesentlichste, was über konkrete Formprobleme der Literatur gesagt worden ist.

Denn wann findet der Schriftsteller eine Rechtfertigung für angezeigt? Dann, wenn sein Werk den Anschein irgendeiner Widergesetzlichkeit hat oder deren gezogen wird. Die Rechtfertigung besieht nun darin, zu erweisen, das Werk entspräche trotz des Anscheins, den wesentlichen Prinzipien und Gesetzlichkeiten der Kunst. Wenn nun der Schriftsteller nicht jedwedes Vorhandensein einer Gesetzlichkeit in der Kunst leugnen will, so kann dies gar nicht anders erwiesen werden, als mit einer sehr konkreten Analyse besagter Gesetzlichkeiten in ihrer gegebenen Erscheinungsform.

Sollte etwa bei einem bestimmten Stoff die Wahl der dramatischen Gattung (sonst auch Genre genannt) zu rechtfertigen

sein, so gilt es, eine Analyse der prinzipiellen und notwendigen Zusammenhänge zwischen Stoff und literarischer Gettung überhaupt und dem Drama in besonderen zu geben. Somit kann solche Rechtfertigung gar nicht umhin "die großen Probleme der Gestaltung und Formung" zu berühren, auch wenn der Schriftsteller naturgemäß von den Fragen der unmittelbaren Darstellung ausgeht und dabei vielleicht nicht bis zu den welthistorischen sozialen Problemen anlangt. Es liegt nämlich in Wesen richtig gestellter technischer Fragen, daß sie mit den zentralen Problemen der Kunst verbunden sind. Diese Verbindung besteht objektiv auch dann, wenn naivere, weniger theoretisch veranlagte Schriftsteller sich ihrer nicht bewußt werden. Sie besteht auch dann, wenn sie nicht in jedem Fall bis auf die Wurzeln der menschlichen Gesellschaft zurückgeführt werden.

Mir scheint es notwendig, hier noch einige Worte über die Fragen der unmittelbaren Darstellungstechnik zu sagen, oder vielmehr über ihre sehr bedenkliche Mißachtung seitens mancher Literatursoziologen. Sollen besagte Fragen ganz verächtlich abgetan werden, so schimpft man sie "Atelierfragen" und "Atelierrmethoden" und sie werden schnurgerade und ausschließlich dem Auflösungsprozeß des niedergehenden Kapitalismus zugeschrieben.

Nun wissen wir aus der Philologie, daß Fremdworte als Synonyme immer etwas Degradierendes haben. Wenn wir aber statt Atelier auf gut deutsch Werkstatt sagen wollen, dann bekommt die Sache alsogleich ein würdigeres Ansehen. Dann assoziiert man etwa dazu den so allgemein hochgeschätzten tiefen Ernst und Kunstsinn des mittelalterlichen Handwerks und dann wird man nicht mehr so leichten Herzens behaupten, daß die Atelierrmethode den richtigen Weg zur adäquaten Kunstauffassung nicht finden konnte.

Es lag offenbar nicht an dem Auflösungsprozeß ^{des} niedergehenden Kapitalismus, daß Lionardo oder Benvenuto Cellini sich vornehmlich mit der unmittelbaren Darstellungstechnik befassend, sich auf rein ästhetische Fragen beschränkten und daß sie die Kunst als völlig eigengesetzliches Gebiet behandelten, obwohl sie, gerade als Handwerker, von der Objektivität ihrer Probleme, wie von etwas Selbstverständlichem, überzeugt waren. Denn darin (Atelierstandpunkt und Objektivität) liegt nicht unbedingt ein Widerspruch. Diese alten Meister ihres Handwerks gedachten höchst selten der

allumfassenden, planetarischen Probleme der Menschheitsentwicklung, zumal sie eine feste, organisch-selbstverständliche Weltanschauung hatten. Daß sie dabei doch hinreichend Verständnis für die großen Probleme der Kunst besaßen, das beweist ihre Praxis.

Welche prinzipielle Gültigkeit sie ihren "Ateliermethoden" zuschrieben, das beleuchtet der Fall Benvenuto Cellinis, der einmal bestürzt darüber gewesen ist, daß ein Guß, der nach seiner Berechnung mißlingen mußte, scheinbar fehlerlos aus der Form gehoben wurde und er beruhigte sich erst, als er schließlich den theoretisch-notwendigen Fehler entdeckte, der seine ganze langwierige Arbeit zunichte gemacht hatte. (Es handelte sich nicht um eine bloß großtechnische Frage des Schmelzverfahrens.) Ein Beispiel theoretische Ernstes ist das und unerbittlich prinzipieller Einstellung zur Kunst, der das zufällige Gelingen eines Werkes weniger gilt, als die Gültigkeit der Erkenntnis von der Gesetzlichkeit der Kunst das heißt des Handwerks. Denn für diese alten Meister gab es da keinen Unterschied.

Gerade diese abstrahierende Trennung zwischen "Atelierfragen" und letzten weltanschaulichen Fragen hat jene vorkapitalistische Kunst nicht gekannt. Es ist das sicherste Kennzeichen kapitalistischer Dekadenz (in der Praxis wie in der Theorie) wenn Kunst und Darstellungstechnik als zwei verschiedene Gesichtspunkte getrennt und gar einander gegenübergestellt werden.

Ich höre den Zwischenruf: "Gemeint waren nur Formfragen, losgelöst vom Inhalt." Gesprochen aber wurde von der "unmittelbaren Darstellungstechnik" überhaupt. Jedoch kann diese, richtig behandelt gar nicht losgelöst werden vom Inhalt.

Gewiß ist auch dies eine der modernen Zerfalls- und Verfallserscheinungen. Aber ebenso gewiß ist es, nicht Sache unserer Literatursoziologen, diese Trennung anzunehmen, indem sie die Behandlung von "Atelierfragen" an und für sich schon diskreditieren, soweit diese nicht direkt an weltanschauliche anknüpfen: an Untersuchungen über das gesellschaftliche und moralische Dasein des Menschengeschlechts.

Gewiß gibt es auch heutzutage oberflächliche, unwesentliche, falsch gestellte und falsch beantwortete Atelierfragen; auch solche an denen der niedergehende Kapitalismus Schuld trägt. Aber

zu behaupten, daß der unmittelbare, sozusagen naive Handwerksstandpunkt des praktischen Künstlers beim Studium seiner Metiers an sich und unbedingt an Stelle der tiefen und dichterischen Wiedergebe der allgemeinen und dauernden Züge der Menschheitsentwicklung tritt, zeugt von bedenklicher Kunstfremdheit.

Nein. Gründliche Kenntnis der Gesetzlichkeit des Handwerks ist noch niemals "an Stelle" adäquater Kunsterkenntnis getreten. Im Gegenteil: sie hat vielen dazu verholfen.

Gewiß besteht die Forderung zurecht: die Dichter mögen auch Denker und Philosophen sein und mit allgemeinen sozialen Interessen, allgemein gebildet. Es ist auch wahr, daß ein Teil der Klassiker ihre spezifisch-ästhetischen Fragestellungen häufig mit Problemen des gesellschaftlichen und kulturellen Lebens verbunden hat. Ist es aber nicht etwas übertrieben zu behaupten, daß etwa Lessing auf soundsovielen Steiten herrlicher Analyse schauspielerischer Darstellungskunst ohne Unterlaß sein Hauptziel: die nationale Einigung Deutschlands vor Augen gehabt habe? Und dabei müßte noch erwiesen werden, daß Lessings ästhetische Bemerkungen, (etwa bezüglich der Spannung im szenischen Aufbau) nur darum richtig, d. h. objektiv gültig sind, weil er damit die nationale Einigung Deutschlands bezweckte. Man müßte beweisen, daß er z. B. die "illusorische Stetigkeit" als Gesetz der dramatischen Gestaltung nur darum entdecken konnte, weil er einen politischen und sozialen Unter- und Hintergrund immer vor Augen hatte.

Nur wenn einmal bewiesen wird, daß jede Ästhetische Erkenntnis bloß verbunden mit grundlegender sozialer Erkenntnis möglich ist, nur dann wird die kategorische Forderung mancher Literatursoziologen gerechtfertigt sein über ästhetische Fragen nur in Verbindung mit den letzten Fragen des gesellschaftlichen Seins zu sprechen, und wenn dabei die politischen und sozialen Perspektiven theoretisch rückständig und falsch sind, wie bei Balzac? Kann er trotzdem richtige ästhetische Erkenntnisse haben, wie er trotzdem große Kunstwerke schaffen kann? Wenn aber vielleicht doch irgendeine, wenn auch bescheidene, ästhetische Erkenntnis möglich sein sollte, ohne sich allemal an die großen Zusammenhänge zu hängen -warum dann so streng ins Zeug zu gehen?

Von literatursoziologischer Seite wird ja zuweilen einge-

räumt, daß bei bedeutenden Schriftstellern trotz vorherrschenden Atelierstandpunktes manchmal feine und treffende Bemerkungen auftauchen, die auf wesentliche Probleme der Kunst zielen. (Also auch ohne unmittelbare Bezugnahme auf soziale Hintergründe) Aber "treffend" und "wesentliche Probleme" der Kunst berührend, bedeutet doch, daß besagte Bemerkungen richtig, d. h. objektiv gültig sind? Warum werden sie dann als "subjektivistisch" abgetan? Sind Flauberts Bemerkungen über Sprache, Rhythmus, Bilder, Stil usw. falsch oder überflüssig, nur weil er im Anschluß an sie nicht bis hinaus zu den prinzipiellen Fragen der Literatur reicht?

Das wird gar nicht behauptet. Viel Schlimmeres wird behauptet. Daß nämlich in solchem Fall auch richtige Bemerkungen nur der allgemeinen Auflösung Vorschub leisten. Überhaupt ist solcher Schriftsteller nur "gegen die eigene allgemeine Überzeugung über die subjektivistische Enge der Atelierfragen hinausgegangen". Irrtümlich ist er dem Irrtum entronnen.

Aberes ist gerade umgekehrt. Nicht diese Schriftsteller sind hinausgegangen über die Atelierfragen und nicht "trotz" ihres Atelierstandpunktes. Im Gegenteil. Wenn ihre Bemerkungen wirklich fein und treffend waren, so hat sie ihre richtige unmittelbare Erkenntnis des Handwerks hinausgeführt über ihre Subjektivität. Dann hat gerade der richtige Atelierstandpunkt sie, über sich selbst hinaus, zur objektiven Erkenntnis geführt. Denn es gibt nichts Objektiveres als die Gesetzlichkeit des guten Handwerks, weil sie nämlich von den Grundsätzen des Materials bestimmt wird.

Diese Gesetzlichkeit ist ganz gewiß auch organisch verbunden mit den gesellschaftlichen Bedingungen und Tendenzen. Ohne Zweifel muß zu dem vollen Verständnis auch dieser Zusammenhang aufgeklärt werden. Aber warum unbedingt und in jedem Fall von dem Schriftsteller selber, der das Bedürfnis hat, über die Gesetze seiner unmittelbaren Darstellungstechnik zu grübeln? Wo diese Zusammenhänge da sind (soviel Arbeitsteilung kann nicht viel schaden) mag die Literatursoziologie die wichtige Aufgabe ihrer Aufdeckung übernehmen. Oder die Wurzellosigkeit, also Wesenlosigkeit einer leeren Technologie entlarven. Der Künstlertheoretiker und der Kunstphilosoph kommen von zwei Polen her auf demselben Weg einander entgegen. Diese Verschiedenheit des Ausgangspunktes ist schon

eine Arbeitssteilung. Aber eine natürliche, die aus dem Wesen des Objektes folgt. (Keine kapitalistische Dekadenzerscheinung.)

Es ist eine schädliche Kunstfremdheit, die Fragen der Darstellungstechnik, also die "Ateliermethoden" an sich und überhaupt zu diskreditieren. Dann wahrlich nicht jene Bescheidenen, die sich mit andächtiger Liebe in das Studium der Gesetze ihres Handwerks vertiefen, sind die Vollstrecker jener Verwüstung der Kulturwerte, welche die imperialistische-kapitalistische Entwicklung mit sich bringt. Vielmehr haben dabei mitgetan jene Dilettanten mit ungeheueren Perspektiven, die nur auf das Ganze gingen (nur fragt nicht wie) mit ihrer Weltanschauungsphilosophie in ihren donnernden Proklamationen des Expressionismus, Futurismus, Surrealismus usw. Und wenn Meister wie Picasso oder Kokoschka bestehen blieben, so war es trotz dieser "sozialen Perspektiven" nur kraft ihres souveränen handwerklichen Könnens und Sinnes, welches sie führte, trotz ihrer Theorien. Denn jene unentwegten Weltanschauer stellten ausschließlich die letzten Fragen der Menschheit und kein Verständnis für unmittelbare Darstellungstechnik war ihnen hinderlich dabei.

Mir scheint es, vor allem bei uns, unangebracht, die Bedeutung des Handwerks in der Kunst und Literatur zu mißachten. Ihre Entwicklungsstadien kennzeichnen Entwicklungsstufen der menschlichen Kultur. Es gibt keine höhere Schule des Handwerklich-Technischen als die Dramen der alten Griechen, Shakespeares oder Molières. Und wenn Lessing durch nur von ihrer Form spricht, so spricht er von ihrem Wesen. Man kann ihnen kaum gerechter werden, als wenn man vom Atelierstandpunkt an sie herangeht.

Bei uns ist die Gefahr, unsere Schriftsteller und Kritiker könnten die Richtigkeit einer gesellschaftlichen Orientierung übersehen, nicht sehr akut. Den meisten ist ihre revolutionäre, kommunistische Weltanschauung theoretisch zu einer Selbstverständlichkeit geworden. (Zugegeben: nicht immer mit Recht wird sie als ganz selbstverständlich betrachtet.) Jedenfalls erwarten wir von ihnen in dieser Richtung keine theoretischen Entdeckungen. Viel bedrohlicher ist bei uns die Gefahr, daß die unmittelbare Gestaltungstechnik dieser Weltanschauung mißachtet wird: das handwerkliche Können und das Verständnis dafür, daß es verbunden ist mit

Allem, was für die große Kunst ausschlaggebend ist.

Darum wollen wir uns nicht einschüchtern lassen und auch weiterhin von der Darstellungstechnik unseres Handwerks reden, so wie wir uns auch schon vordem über die verschiedensten Probleme der Genres oft den Kopf zerbrochen haben. Aber man wird vor unseren Literatursoziologen viel zu rechtfertigen haben, wenn man nicht "standhaft widerstehen konnte der Verführung", Zeitungsfeuilletons und sogar Szenarien zu schreiben, und wenn man es auch heute in der Sowjetunion so weiter treibt, wie auch andere Kommunisten im Lande des Sozialismus. Wenn man etwa einen Roman auf Grund eines Szenariums geschrieben hat und aus einem anderen Szenarium ein Drama machte, und wenn man Szenarien als "Halbfabrikate" Regisseuren zur Vollendung ausgeliefert hat. Dann was ist das alles? All dies, was hier im Lande des Sozialismus allerwärts ohne Bedenken getrieben wird? Nichts weiter und nur Ausgeburt des niedergehenden Kapitalismus ist das. "Untrügliches Zeichen der Verwirrung deines Begriffe über Kunst." "Der Beweis des Abhandenkommens deines Gefühl für echten Ausdruck und adäquate Gestaltung." "Verlust deiner Beziehung zu den wirklichen Fragen der Kunst."

Wenn man nun all dessen für schuldig befunden wird, so wagt man vorerst, sich noch gar nicht zu rechtfertigen, sondern sieht sich, Trost suchend, nach Mitschuldigen um. Sind dann - fragt man - die Feuilletons eines Tschekow oder Maupassant wirklich nur Produkte der Fäulnis und sonst gar nichts? Sind sie (wie auch das Szenarium) wirklich nur Folgen der "Vernichtung des klaren Unterschieds der Genres"?

Oder wäre es vielleicht doch möglich, sie als neue Genre zu betrachten? (Ja, trotz Kapitalismus!) Oder ist die Entwicklungsgeschichte der Genres endgültig abgeschlossen? Sind ihre Gesetze mithin ewig geworden und keiner historischen Wandlung mehr - wie alles Menschlich-Gesellschaftliche - unterworfen? Und wenn man glaubt, ein neues Genre wahrzunehmen, so kann das nur Nihilismus gegenüber der Genrefrage sein?

Wo hat eigentlich die kapitalistische Wirklichkeit die Grenzen der Genres vernichtet? Weil es eine kurze Mode von "Montageromanen" gegeben hat, die eine kaum problematischere Variante der Romanform darstellten, als etwa die Montageform der Briefro-

mane, die in frühkapitalistischen Zeiten eine viel verbreitetere und dauerndere Abart gewesen sind? Wo ist denn diese Vernichtung zu beobachten in der Form? Schreibt man in den imperialistisch-kapitalistischen Ländern keine Romane, Dramen, Erzählungen, Gedichte mehr? (Die Verwüstung im Inhalt ist leicht nachzuweisen.) Aber wo ist davon etwas zu bemerken, daß die starren Formen der Genres so in Fluß geraten wären, wie etwa in der Zeit der deutschen Romantik? Und sehen die "formalen Grenzen" der Genres hier im Lande des Sozialismus wesentlich anders aus? Etwa die Romane und Dramen von Gorki? (Trotz des offenbaren inhaltlichen Unterschieds.) Gab es nicht in vorkapitalistischen Zeiten vielmehr grenzenverwischende Zwischenformen: wie etwa die Idelle und Romanze? Gebilde wie die "Vita nuova", "Aucassin und Nicolette"? Waren die Ritterromane nicht viel grellere Erscheinungen einer Formenauflösung, und wurden doch kraft des Funktionwechsel aus Dekadenzerscheinungen zu Keimen neuer Entwicklung? Wäre das etwa beim Feuilleton und dem Szenarium nicht möglich? Oder kann es jemand glauben, daß diese typischen Erzeugnisse des Kapitalismus in Kommunismus, als Formen, überhaupt aufhören werden? Wäre das nicht nun doch etwas undialektisch, dogmatisch gedacht?

Und was das "Halbfabrikat" des Szenariums betrifft, so mußte das Szenarium des stummen Films notwendigerweise solch ein Halbfabrikat sein. Nicht aus Gründen kapitalistischer Prostitution, sondern aus der objektiven gesetzlichen Notwendigkeit seiner Form. Denn es ist wohl klar, daß die Unterlage zu einer stummen Kunst nicht in Worten seine letzte Vollendung erhalten kann. Aber ohne dieses Halbfabrikat wäre nie ein heutiges Tonfilmszenarium als selbständige literarische Gattung möglich gewesen. Und es kann keine bloße Fehlgeburt gewesen sein, wann etwas so Zukunftsicheres aus ihr geworden ist. (Das Szenarium zu dem Film "Panzerkreuzer Potemkin" war nur ein Viertelfabrikat gewesen. Schade?...) -

Auch das große Drama ist aus der *comedia del arte* erwachsen. Wie war es denn mit skizzierten Unterlagen zu diesen szenischen Improvisationen? Die waren doch nicht Verwesungsprodukte des niedergehenden Kapitalismus? Mir scheint fast, die Literatursoziologen müßten ihre Schlüsse ein wenig historisch konkreter und gewissenhafter formulieren.

"Nur Worte gibt der Dichter, Musik und Tanz müssen hinzu-

kommen, sie zu beleben" - sagt Schiller in seinem Vorwort zur "Braut von Messina". Seine Chöre sind also bloß Halbfabrikate und seiner Meinung nach waren es die antiken Chöre gleichfall. ! Und mit Goethe steht die Sache leider nicht besser. Denn Pantomime und Opernlibretto sind doch typische Halbfabrikate. (Gewiß, im niedergehenden Kapitalismus werden sie darum als literarische Gattungen nicht mehr geschätzt.) Aber Goethe mochte sie leider. Aber es wäre vielleicht doch schade gewesen, wenn er den "Geist der Jugend", das pantomimische Ballett aus 1782 oder den "Maskenzug" vom Dezember 1818 nicht geschrieben hätte. Muß doch bewiesen werden, daß die endgültige Gestalt einer Pantomime nur in der (in Worten nie fixierbaren) Bewegung, also auf der Szene möglich wird? Vielleicht keine geschlossene literarische Form. Aber doch Dichtung!

Goethe schrieb auch gern Opernlibrettos. Gerade das formale Problem eines der "Musik zugeordneten Ausdrucks" interessierte ihn. Also gerade das Halbfabrikat. (Goethe wollte sogar zur "Zauberflöte" einen neuen Text schreiben.) Ja, warum soll denn auch die konstruktive Mitarbeit eines Dichters an einem kollektiven Werk (und sei es nur Spiel des Übermuts) unbedingt bloß Ausfluß kapitalistischer Korruptheit sein? Und überhaupt, wenn in diesem Zusammenhang von einer Auflösung der hergebrachten Formen gesprochen wird, meint man doch nicht etwa Faustens zweiten Teil, in welchem wahrhaftig das strenge Drama gesprengt und Oper, Oratorium, Idylle, Allegorie und sogar Pantomime durcheinandergewühlt und übereinandergestürzt werden? So Goethe. Hingegen der strengste Hüter der klassischen Formen Namens Paul Ernst mit seiner bornierten Pedanterie, war eine typische Erscheinung imperialistisch-kapitalistischer Dekadenz. Auch in seiner politischen Weltanschauung.

II

Wofür habe ich mich eigentlich in diesem vorliegenden Falle zu verantworten? Dafür, daß ich aus demselben Material erst ein Filmszenarium und nachher ein Drama gemacht habe. (Also nicht das Szenarium habe ich zu einem Drama ungearbeitet! Wie groß dieser Unterschied ist, wird aus den folgenden Ausführungen klarwerden.) Dies nun scheint nach Ansicht mancher Literatursoziologen unzulässig

und ein böses Symptom zu sein. Nichts weiter als eine ideologische Kapitulation vor der Ungunst des Kapitalismus. Nihilismus. Nihilismus gegenüber der Genrefrage.

Wiederum sieht man sich erst nach Mitschuldigen um, nach Mitnihilisten, die das Material eines literarischen Werkes auch gewagt haben in einem anderen Genre zu verwenden. Man findet dabei, zu seiner Beruhigung, daß Shakespeare auch so ein Nihilist gewesen ist, als er etliche Stoffe alt-italienischen Novellen entlehnte, und wenn man des weiteren bedenkt, daß ein sehr betächtlicher Teil der klassischen Dramen der Weltliteratur ihre Stoffe aus epischen Werken bezogen haben.

Man braucht die "Hamburgische Dramaturgie" nur aufzuschlagen, und man findet, daß es sich gleich bei den drei ersten Stücken um dramatisierte Romane handelt. Wobei Lessing zwar sehr viel an diesen Dramen auszusetzen hat, nur gerade das eine nicht, daß sie aus Romanen gemacht worden sind. Im Gegenteil. Er gibt sehr kluge Ratschläge, wie das besser zu machen sei, weil er die prinzipiellen Stilunterschiede zwischen den beiden Genres tief im Gefühl hat. An sich hat er aber so wenig gegen solchen Brauch, daß er einen besprochenen Autoren für den guten Romanstoff beneidet. "Wenn auch die zweite Szene des dritten Aktes aus jenem Roman genommen ist, so muß ich ihn... um das beneiden, weswegen ich wohl eine 'Melanie' (Name des Stückes) gemacht zu haben wünschte." Nicht nur Hebbel hat die Nibelungen dramatisiert, sondern auch jener strenge Pedant der Formen Paul Ernst war so ein Nihilist gewesen.

Bekanntlich hatte sich Goethe bereits daran bewegt, sieben Jahre vor seinem Tode, eine schöne Novelle aus dem "Wilhelm Meister" "Der Mann von fünfzig Jahren" für das Theater zu bearbeiten. Es liegt eine Fassung des Inhalts, als Stoff für das Drama, vor und auch - in genauer. in Akte und Szenen eigentlicher Plan des Dramas selbst. Die als dramatischer Stoff erzählte Geschichte und der Plan sind ungemein aufschlußreich für die Frage, warum Goethe das Bedürfnis hatte, dasselbe Erlebnismaterial, das er in einer Form schon so gelungen aufgearbeitet hatte, noch einmal in einer anderen Form zu gestalten. Man kann da genau sehen, wie sich Akzente verschieben, wie in dem einen Genre hervorgehoben wird, (besser gesagt, wie durch die Besonderheit des anderen Genres es sich hervorhebt) was in der ersten Gestaltung verschwommen ge-

blieben war. Die Geschichte ist sehr ähnlich. Aber der Sinn wird durch das andere Genre ein anderer. Und diesen anderen Sinn, der dem Erlebnismaterial auch innewohnt, wollte Goethe gleichsam wie mit einem anders konstruierten, speziellen Netz herausheben.

Hier wollen wir nun anknüpfen und sagen, daß es idealistische Mystik sei zu glauben und zu lehren, daß zwischen der Wirklichkeit des Lebens und den großen Formen der Kunst eine immanent notwendige, a priori Zugeordnetheit besteht, daß jedes "Stück Wirklichkeit" nur in einem Genre künstlerisch adäquat gestaltet werden kann.

Bekanntlich ist die Wirklichkeit objektiv vorhanden, unabhängig von der künstlerischen Betrachtung des Menschen, also unabhängig von den Genres. Nichts in der Wirklichkeit selbst kann eine "latente Bestimmung zu irgendeiner Kunstgattung" haben. Erst im Bewußtsein des Menschen, der die Wirklichkeit sieht und erlebt und sie darstellen möchte, entstehen besondere Beziehungen zu dieser Wirklichkeit und ihre besonderen Anschauungsweisen.

Einige [n] allgemeinsten Grundtypen dieser Anschauungsweisen, so wie sie sich in der abendländischen Kultur entwickelt haben, entsprechen jene große historische Kunstformen, von welchen hier die Rede ist. Wiewohl sie Formen der menschlichen Anschauung sind, so sind sie dem einzelnen Subjekt gegenüber doch historisch objektive Gegebenheiten.

Denn das Verhältnis der typischen und allgemeinen menschlichen Subjektivität zu den Kunstgattungen ist, wie das Verhältnis des Stroms zum Strombett. Es ist das Wasser, das sich den Graben grabt und formt allmählich in Laufe der Zeiten. Ist aber einmal das Strombett da, so ist es für die immer neu quellenden Gewässer des Bodens eine objektiv vorhandene Form, in welche sich die Wasser sammeln und im Strombett und durch selbiges Gestalt bekommen. Es scheint dann, als könnten die Gewässer dieser Gegend gar nicht anderswohin fließen und als wäre es von jeher so vorbestimmt gewesen bis das es einmal Überschwemmungen gibt und die Fluten die formenden Ufer übersteigend, sich eventuell neue Bahnen, neue Formen brechen.

Marx schreibt in seinen Thesen über Feuerbach: "Der Haupt-

mangel . alles bisherigen Materialismus - den Feuerbachschen mit eingerechnet - ist, daß der Gegenstand, die Wirklichkeit, Sinnlichkeit nur unter der Form des Objekts oder der Anschauung gefaßt wird; nicht aber als menschliche, sinnliche Tätigkeit, Praxis, nicht subjektiv." Marx spricht in diesem Fall nicht von der Kunst im Besonderen, aber ohne Zweifel gehört die Kunst auch zu jener menschlichen, sinnlichen Tätigkeit, zu jener Praxis oder "gegenständlichen Tätigkeit" (wie Marx sie an anderer Stelle nennt), die als eine subjektive Form der Wirklichkeit zu fassen ist. Vor allem in ihren überpersönlichen, zu objektiven historischen Tatsachen gewordenen, auskristallisierten Grundformen, wie es die Kunstgattungen und literarischen Genres sind.

Die Wirklichkeit, die mehr unter der Form des Objektes zu fassen ist, unterscheidet sich von jener, die mehr sinnliche Tätigkeit, Praxis ist, darin, daß letztere subjektiv bedingter, also historischer, variabler ist. Wohl sind beide "Seiten" (wie Marx sie nennt) dialektisch ineinander verschlungen. Aber die Objekt-Seite wird immer starrer und beständiger erscheinen, als die "tätige Seite". Das heißt, daß in Verbindung mit ein und demselben Objekt verschiedene sinnliche Tätigkeit, menschliche Praxis möglich ist. Wiewohl beides nur Seiten derselben Wirklichkeit sind.

Um auf die Kunst zu kommen, stellt sich für die sinnliche Tätigkeit der Kunst jede andere sinnliche Tätigkeit, jede andere menschliche Praxis als Objekt-Seite der Wirklichkeit dar. Dieser gesamten Objektseite der Wirklichkeit gegenüber ist nun die Subjekt Seite der künstlerischen Praxis variabel. Ein und dasselbe Objekt der Wirklichkeit kann von der subjektiven künstlerischen Tätigkeit und Praxis verschieden erfaßt werden. (Im Objekt selbst kann das nicht vorbestimmt sein!) Freilich nicht willkürlich. Denn es ist eine "gegenständliche Tätigkeit", die in den großen Gattungen der Kunst zu historisch objektiven Kategorien geworden ist. Aber wenn es schon ein Fehler war, die "Wirklichkeit nur als Objekt zu fassen", so wird der Fehler nicht wettgemacht durch den mystischen Versuch, die Genres, diese subjektiv bedingten Kategorien, in eine nur objektiv gefaßte Wirklichkeit hineinzuprojizieren.

Wollen wir nun in diesem Sinne, aber ganz konkret, von Kunst und Literatur sprechen. Die Wirklichkeit des Lebens an sich,

als darzustellendes Objekt, enthält also immanent keine Intention auf irgendeine besondere und bestimmte Form. Es gibt einige, nicht viele, Formen der allgemeinen überpersönlichen, historischen "Praxis" der Kunst, die sich zu objektiven Kategorien entwickelt haben. (Wie das Flußbett) Ein und dasselbe Wirklichkeitsmaterial kann darum oft gleichwertig in verschiedenen Formen gestaltet werden. Es hängt von dem Verhalten des Künstlers ab. Dies ist erwiesen mit den sehr zahlreichen Fällen, in denen ein und derselbe "Fall" lyrisch, episch und dramatisch bearbeitet wurde.

Was ich hier sagte, gilt für die Wirklichkeit "als Objekt gefaßt", für die Wirklichkeit als Rohstoff gewissermaßen. Dies gilt nicht für das, was man Thema, Sujet, Fabel oder Stoff eines Kunstwerks zu nennen pflegt. Mißverständnisse konnten hier nur entstehen, weil all diese Begriffsbezeichnungen bisher zu unbestimmt, nicht genügend bestimmt, gebraucht worden sind. Wir wollen sie jetzt für unseren Gebrauch genauer bestimmen.

Wenn man etwa von einem "dramatischen Stoff" spricht, von einem Thema und gar von einem Sujet oder einer Fabel, so handelt es sich nicht mehr um Rohstoff einer Wirklichkeit "an sich", sondern bereits um eine, aus bestimmten künstlerischem Standpunkt betrachtete Wirklichkeit, (wiewohl noch ungestaltet). Es handelt sich bereits um "Halbfabrikate", die schon gewissen Kunstformen zugeordnet sind. Stoff, Thema, Sujet, Fabel sind schon korrelative Begriffe und nicht mehr anders zu denken als "zu einem" Drama oder Roman, Thema "für ein" Szenarium oder Drama usw. Es ergibt sich, daß in einem solchen Stoff (Thema, Sujet) die Intention auf eine ihm notwendig zugeordnete adäquate Kunstgattung schon darum inneohnt, weil ja der betreffende Stoff, (Thema oder Sujet) überhaupt erst durch jenen Blick entstanden ist, welcher durch die Formen einer bestimmten Gattung auf die Wirklichkeit geworfen wurde.

Es gibt Nur-Dramatiker oder Nur-Romanciers, denen ist ihr formender Blick gleichsam angeboren und sie sehen alles Sichtbare nur als Stoff, als Thema für sie. Es gibt Dichter, die einmal mit dem Dramatikerblick und ein andermal mit dem Romancierblick die Wirklichkeit betrachten. Und es mag vorkommen, daß es derselbe Ausschnitt der Wirklichkeit ist. (Wie auch bei Goethe.) Jedenfalls gibt es kaum eine markante Begebenheit der Geschichte,

die nicht schon als Stoff für Ballade und Stoff für Erzählung und Stoff für Drama betrachtet und damit auch für diese Genre vorgeformt worden wäre.

Es ist also pure Mystik zu behaupten, daß "der zu gestaltende Lebensstoff sich selbst (!!) objektiviert" und daß der Dichter etwa dadurch eine, in der Wirklichkeit latente Kunstform entdeckt daß er "den objektiven Gehalt" (!) in dieser Wirklichkeit untersucht. Mit solcher wissenschaftlichen Untersuchung wird er kaum etwa das verborgene Drama in irgendeiner Begebenheit finden. Noch weniger wird besagter Lebensstoff "sich selber" zu einem Drama objektivieren. Nicht die "objektive Seite" (Marx) entscheidet hier. Darum können aus demselben Stück Wirklichkeit verschiedene Genres herausgeholt werden, je nach dem, mit welchem, von welcher Kunstform bestimmten Blick man hineintaucht.

Dieses "Stück Wirklichkeit" muß aber der Dichter nicht unbedingt selbst erlebt, mit eigenen Augen gesehen haben. Er kann es gehört und gelesen haben und nicht nur in "wahrheitsgetreuen" Protokollen oder historischen Berichten, sondern bereits als Kunst gestaltet, und geformt in den Formen irgendeines Genres. Jedoch mit der spezifischen Betrachtungsweise des einen Genres blickt der Dichter durch die Formen des anderen Genres hindurch. Er sieht es als Rohmaterial, als bloßen Bericht und hinter dem Geformten fühlt er Wirklichkeit, die in der vorliegenden Form nicht zur adäquaten Formung, also nicht zu voller Entfaltung kommen konnte.

Wie sehr es möglich ist und berechtigt sein kann, etwa auch einen bedeutenden Roman als bloßen Rohstoff zu betrachten, dafür möge wieder Lessing als Autorität sprechen. Da hatte nämlich ein gewissen Herr Heufeld die 'Neue Heloise' dramatisiert. Nach verschiedenen kritischen Bemerkungen ruft Lessing aus: "Aber hat Herr Heufeld auch überlegt, daß seine Julie nun gar nicht mehr die Juli des Romans ist? Doch Julie des Rousseau oder nicht, wem liegt daran? Wenn sie nur sonst ein Person ist, die interessiert."

Ja, wem liegt daran? Am Original als Kunstwerk? Selbst wenn es sich um ein Werk von Rousseau handelt und der Bearbeiter ein, seitdem vollkommen verschollener Heufeld ist. Im Gegenteil, gerade die Stilgesetze des einen Genres machen es unmöglich, das andere zu respektieren. Und wenn etwa in der Sowjetunion es heute

so üblich geworden ist, Romane zu dramatisieren, so ist dies vor allem darum eine unproduktive, unergötzliche Verlegenheitsmode, weil man klassische Romane auf die Bühne bringt, die man vor Pieti kaum anzurühren wagt. Darum sind die Stücke schlecht, weil sie noch immer zu gute Romane geblieben sind. Nicht aber darum, weil überhaupt Romanstoffe benützt werden.

Hebbel vermerkt in seinem Tagebuch, während er an der Dramatisierung des Nibelungenliedes arbeitete: "Das Nibelungenlied komm mir jetzt, wo ich mich viel damit beschäftigen muß, wie ein taubstummes Gedicht vor, das nur durch Zeichen redet." Es wird wohl keiner annehmen, Hebbel wollte damit seiner Mißachtung gegenüber dem gewaltigen germanischen Epos Ausdruck geben. Gewiß nicht. Als er es aber mit dem Blick des Dramatikers betrachtete, (er, der auch ein schönes Epos schreiben konnte), so sah er vor allem das, was, wiewohl enthalten darin, unausgesprochen blieb und in der epischen Form auch umgestaltet, unausgesprochen bleiben mußte, notwendigerweise. (Taubstummes Gedicht!)

Hier kommen wir zu dem entscheidenden Punkt unserer Untersuchung. Denn es ergibt sich, daß wenn aus demselben Stück Wirklichkeit etwa ein Stoff für ein Drama und ein Stoff für einen Roman oder ein Stoff für ein Filmszenarium herausgeholt wird, so sind es nicht dieselben Stoffe! Die Fabel kann oft sehr ähnlich sein. Wenn es sich um wirklich künstlerische, adäquate, stilgerechte Gestaltungen handelt, so wird immer ein wesentlicher, prinzipieller Unterschied zwischen den Stoffen sein. Sie bildeten zwar in jenem "Stück Wirklichkeit", aus welcher sie herausgeholt wurden, eine organische Einheit. Sie sind aber gewissermaßen wie durch ein chemisches Verfahren aus dieser Einheit herausdestilliert und zeigen sich nun stilrein, auf eine bestimmte Form reduziert und abstrahiert, so wie das nur in der Kunst, aber niemals in der objektiven Wirklichkeit vorkommt.

Denn jede Form, also auch jedes Genre ist Reduktion und Abstraktion, die nicht die volle, ursprüngliche Wirklichkeit enthalten kann. Jede Form erreicht ihre Intensität auf Kosten der Exensität. Jede Form ist ein Schiff, das seine Wirklichkeitsfracht nur darum zum Hafen eines Tieferen Verständnisses, einer Erkenntnis des Wesens führen konnte, weil so vieles über Bord ge-

worfen wurde.

Es heißt in Hebbels Tagebuch irgendwo: "Es liegt in gewissem Sinn etwas Unwahres den Kunstformen zugrunde, indem in keiner einzigen das Wollen des Menschen ganz rein aufgeht." - dies ist hier gemeint. Denn jedes strenge Formen (und wirkliches Formen ist immer unerbittlich) fordert Entsagung. Vieles muß dabei verloren gehen von deiner Urvision der Wirklichkeit und es ist nicht hineinzuretten in dasselbe Genre, ohne die Form zu sprengen. Nur in einer prinzipiell anderen Formung desselben "Stückes Wirklichkeit" könnte das, was bei dem einen Genre durch das Sieb gefallen ist, gestaltet werden: in einem anderen Genre. Wer nicht den Schmerz des Verlustes kennt, wenn ihn die Form zwingt zu entsagen (trotz aller Gewinne, die sie bringt); wer nicht die Sehnsucht empfunden hat, an diese selbe Wirklichkeit noch von einer anderen Seite heranzugehen, der mag ein tüchtiger Schriftsteller sein, ein Dichter ist er nicht.

Und gerade der Wille zur strengen Form gerade das Stilgefühl, gerade der Respekt vor der Gesetzmäßigkeit des Genres, mag einen dazu bewegen, ein Erlebnis in verschiedenen Genres zu gestalten, anstatt alles in eine Form zu stopfen, was wohl in der Wirklichkeit so organisch-natürlich lebt, aber in keiner Kunstform gleichzeitig deutlich werden kann. Und Kritiker täten oft gut daran, in solchen Fällen erst nach dem Warum zu fragen. Zuweilen könnten sie viel tieferen Einblick in die Bedeutung und Funktion der Formen bekommen, als durch die bequeme aber vollkommen kunstfremde Haltung: das Ganze als "Nihilismus den Genres gegenüber" zu betrachten.

Ich möchte, in diesem Zusammenhang nun das Problem von Stoff und Form auch mit einem Beispiel der musikalischen Formung beleuchten. Was ist das so häufig angewandte Genre der "Tema con variazione?" Welche Bedeutung hat es? Es gibt zwei deutlich zu unterscheidende Sorten von Variationen: eine mindere und eine höhere, die sich nicht nur darin unterscheiden, daß jene besser, diese schlechter ist. Die beiden Sorten sind prinzipiell von verschiedener Art. Sie haben verschiedenen Sinn. Zur niedrigeren Sorte gehören die nur formalen Variationen. Die mit geistvollem Zierat die Melodie, wie ein rein ornamentales Motiv verzieren. Es bleibt im Grunde dieselbe Melodie. Sie drückt in den verschiedenen Variationen nicht verschiedene Empfindungen aus. Solche Variatio-

nen können von virtuoser Vollendung sein und gehören auch dann zu einer minderen Sorte, als die andere, die die Melodie nicht nur als ornamentale Form variiert.

Die Zweiunddreißig Variationen Beethovens, die Variationen von Brahms sind kein figurales Spiel. In solchen Variationen geschieht dies: eine Empfindung, die in einer Melodie nicht voll ausgeschöpft werden konnte, wird mit neuen und neuen Variationen ihres Ausdrucks angegangen. Denn auch in einer Empfindung (wie in einem Stück Wirklichkeit) ist mehr als was eine Melodie, in einer Form, restlos erfassen kann. Nicht die erste Melodie ist eigentlich das Thema, das variiert wird. Sie ist nur der erste, unmittelbare Versuch, die Empfindung auszudrücken: ihre erste Variation. Die folgenden sind formal oft gar nicht komplizierter. Sie zeigen nur: das und das steckt noch verborgen in der Melodie, was ihre anderen Varianten nicht entfalten konnten.

Nicht eine nihilistische, frivole Einstellung gegenüber den Formen treibt den Künstler verschiedene anzuwenden, auch an denselben Stoff, sondern gerade ein tiefer Glaube an ihre produktive Kraft die Elemente der Wirklichkeit hervorleuchten lassen kann, welche in der reichen aber trüben Unmittelbarkeit der Empirie dämmern und die nicht alle zugleich in einer Form zu fassen sind. In einem Stück Wirklichkeit Stoff für alle Genres.

III

Ich habe bisher von dem Recht des Dichters gesprochen, dasselbe Material in verschiedenen Genres zu gestalten und versuchte, den Sinn und die mögliche Produktivität solchen Unterfangens darzulegen. In meinem besonderen Fall handelt es sich um zwei Genres: um das Filmszenarium und das Drama, deren Beziehung zueinander und zu dem gemeinsamen Material ich besonders untersuchen muß, um zu zeigen, was gewonnen werden konnte durch die doppelte Gestaltung.

Über das Filmszenarium als besonderes, selbständiges literarisches Genre, habe ich an anderer Stelle ausführlich gesprochen und gezeigt, wie es, eine Zwischenstelle zwischen Roman

und Drama einnehmend, einiges mit diesem, anderes mit jenem gemeinsam hat, nicht destoweniger ein besonderes, eigengesetzliches, in den allgemeinen Gesetzen der Kunst verankertes Begilde ist. Hier will ich das dort Ausgeführte nicht wiederholen, sondern etwas hinzufügen zu der Bestimmung des Filmszenariums als Genre, was zugleich einen neutralen Unterschied zum Drama beleuchten wird. Durch den Unterschied der Formen aber kommen wir dann zu der Verschiedenheit der Ausdrucksmöglichkeiten und zur Möglichkeit, Verschiedenes auszudrücken auch bei der Gestaltung desselben Materials.

Ich will dabei wieder den unerschöpflichen Lessing anrufen, der an einer Stelle mit der genialen Konkretheit und Genauigkeit seiner künstlerischen Beobachtungen, ein wesentliches konstruktives Prinzip des Dramas aufdeckend ein Spezifikum des Films (d. h. Szenariums) wahrzunehmen hilft.

Gleich im ersten Stück der "Hamburgischen Dramaturgie" steht folgendes geschrieben: "Eine kleine, rührende Erzählung in ein rührendes Drama umzuschaffen ist so leicht nicht." (Für unmöglich oder falsch hält es Lessing nicht.) "Zwar kostet es wenig Mühe, neue Verwicklungen zu erdenken und einzelne Empfindungen in Szenen auszudehnen. Aber sich aus dem Gesichtspunkt des Erzählers in den wahren Standort einer jeden Person versetzen könne, die Leidenschaften nicht beschreiben, sondern vor den Augen des Zuschauers entstehen und ohne Sprung, in einer so illusorischen Steitigkeit wachsen zu lassen,, das ist, was nötig ist." --

Analysieren wir ein wenig diesen vor Fülle platzenden Satz. "Sich aus dem Gesichtspunkt des Erzählers in den wahren Standort einer jeden Person versetzen können." Dieser Satz enthält bereits die Goethesche Unterscheidung zwischen Rhapsoden und Mimen, als den Repräsentanten von Epik und Drama. Auf Grund dieser Unterscheidung fällt das Szenarium auf die Seite des Dramas. Der Szenarist muß sich "in den wahren Standort" jeder Person versetzen und zwar buchstäblich - topographisch. Das Szenarium wie das Drama beschreiben die Leidenschaften nicht, sondern "lassen sie vor den Augen des Zuschauers entstehen."

Doch nun kommt die Definition eines entscheidenden Wessenszuges, welcher das Drama prinzipiell vom Filmszenarium unterscheidet und und hilft (mit dem genialen Elick Lessings), ein

grundlegendes Prinzip des Films wahrzunehmen. Es heißt bei Lessing weiter: "Die Leidenschaften... ohne Sprung, in einer so illusorischen Stetigkeit wachsen zu lassen... das ist es, was nötig ist." (von mir gesperrt)

Diese sprunglose, illusorische Stetigkeit ist ein Spezifikum des Dramas und nur ihm eigen, weil es bedingt ist von der Tatsache des Theaters, des Schauspiels (aus welchem das Drama geboren wurde, wie das Szenarium aus dem Film). Wenn eine Gestalt in einer Szene auftritt, ist sie, bis sie nicht abgeht, ununterbrochen (in illusorischer Stetigkeit) von Augen. Der Erzähler kann sich mit einer Gestalt befassen und inzwischen der anderen lange nicht gedenken, wiewohl sie im selben Raume, vielleicht ihr gegenüber steht. In der Erzählung einer Szene kann der Leser zeitweilig auf eine Figur konzentriert werden, die inneren Erlebnisse der gerade beschriebenen Figur miterleben und indessen die anderen Teilnehmer an derselben Szene ganz vergessen. Oft werden, mitten in Szenen auf diese Weise ganze Biographien hineingeschoben. Die Erzählung kennt solche Sprünge und sie kennt keine Notwendigkeit einer illusorischen Stetigkeit.

Auch der Film (also auch das Filmszenarium) kennt keine illusorische Stetigkeit. Im Film müssen nicht alle Gestalten einer Szene (wie auf der Bühne) immer gleichzeitig sichtbar sein. Seitdem der Film aufgehört hat, bloß photographiertes Theater zu sein, seitdem er durch das neue Prinzip der Montage eine neue Kunstgattung geworden ist, seitdem und gerade dadurch ist dieser Unterschied entstanden. Im Film, wo jede Szene (trotz der Illusion der Gleichzeitigkeit) zerlegt wird in nacheinanderfolgende Detailbilder, ist es gar nicht möglich, daß alle Teilnehmer einer Szene immerfort gleichzeitig zu sehen sein sollen. Es würde auch dem Prinzipium stilisationis des Genres Film widersprechen. Das Filmszenarium ist in diesem Punkt der Epik verwandt. Der Film kann sich auf eine Gestalt der Szene konzentrieren und die andere gleichzeitig verdecken. Da gibt es Sprünge und es gibt keine illusorische Stetigkeit der Gestalten.

Es sei denn so - wird man mir entgegenhalten - aber wie folgt aus diesem technisch-formalen Unterschied die Möglichkeit

mit Drama und Szenarium Verschiedenes auszudrücken und gar aus demselben Material der Wirklichkeit verschiedene Akzente, verschiedenen Sinn herauszuholen?

Nun, wir wollen es zeigen, wie ein Gesetz der unmittelbaren Darstellung, (des Handwerks, des Filmateliers) unmittelbar mit den zentralen Prinzipien der Kunstgattung verbunden ist.

Aus dem von Lessing festgestellten konstruktiven Gesetz des Dramas folgt, daß alle Figuren, die in einer Szene, in ununterbrochener Stetigkeit vor Augen sind, auch in ununterbrochener Stetigkeit lebendig sein, leben müssen, so wie die, ohne Unterbrechung kontrapunktisch neben einander laufenden Melodien. Wenn die Figur körperlich da ist, muß sie auch dramatisch da sein, sonst löscht sie aus. Dies bedeutet nicht, daß sie unbedingt sprechen oder etwas tun muß. Oft sprechen solche Figuren und verlöschen, trotzdem, weil sie in der Szene aufhören, dramatisch mitzuleben.

Im Film stört das weiter nicht. Wenn eine Gestalt keine dramatische Funktion in einem bestimmten Augenblick erfüllt, kommt sie außerhalb des Kaders und wird im Bild nicht mitgeschleppt als tote Masse.

Wie und wodurch wird es aber in einem guten Drama möglich, daß alle Figuren, in jeder Szene, immerfort sichtbar sein können ohne zu verlöschen? Wie und wodurch können sie ohne Sprung in illusorischer Stetigkeit, jedes Moment dramatisch wirklich mitleben?

Das ist nun so und dadurch möglich, daß alle Personen schon in der Grundkonstruktion des Dramas um einen zentralen Konflikt gruppiert sind. Daß auf gewisse Weise, alle darin verwickelt sind. Nur wenn jedes Wort, das auf der Bühne gesprochen, jede Geste, die getan wird, lebenswichtig für alle Anwesenden zugleich ist, nur dann ist es möglich, daß keine der Gestalten "verlöscht", auch nicht für einen Augenblick.

Daraus folgt, daß die ganze Handlung einer Dramas mit allen Figuren die sie tragen, um einen Konflikt gruppiert werden muß, das heißt, daß die Handlung eigentlich im Erscheinen, Bewußtwerden und Ausfechten des einen Konfliktes besteht.

Ich betonte und wiederhole, daß es nicht um einen Konflikt handelt. Nicht um mehrere. Denn die oben beschriebene, scheinbar

nur formale Forderung, ist nur dann erfüllbar. Wenn mehrere Personen in mehrere Konflikte verwickelt sind, dann ist es unmöglich, ohne gekünstelte und gewaltsame Konstruktionen zu erreichen, daß die Handlung doch alle Figuren aus einem Zentrum lenke, [das] ihnen allen zugleich dramatisches Leben einhaucht.

So kamen wir von den Gesetzmäßigkeiten der "unmittelbaren Darstellungstechnik her" zu dem einen und zentralen Konflikt, als dem prinzipium stilisationis des Dramas. Dieses Resultat ist aber gar nicht neu, auch wenn unser Weg von der Darstellungstechnik her noch nicht begangen war. Welchen Gewinn kann ein altes Resultat bringen, erreicht auf neuem Wege?

Der Gewinn ist in diesem Fall der, daß wir auf diesem Wege nicht nur ein Gesetz des Dramas, sondern auch ein Gesetz des Films beleuchtet haben. Vorläufig ist dieses Gesetz nur negativ zu fassen: Der eine und zentrale Konflikt ist nicht das prinzipium stilisationis des Films. Er ist nicht notwendig im Film.

Aber es soll nicht bloß bei einer nur negativen Bestimmung bleiben. Wenn das Nicht-Kontinuierliche, Sprunghafte bei der Erzählung (so wie die Unterbrechnung durch Montage beim Film) nicht nur möglich ist, sondern zum wesen ihres Stils gehört (beim Film habe ich das erwiesen, bei der Epik taten es andere), dann ist auch alles notwendig, was damit organisch verbunden ist: also auch das Auftauchen von mehreren Konflikten. Denn wenn die Figuren auch "Außerhalb des Kaders" leben und ein weiterleben ihrer Existenz supponiert/ wird auch außerhalb des Lichtkreises von dem einen Konflikt, dann ist für uns die Vorstellung notwendig, daß sie dort auch wirklich weiterleben, auch anderen Beziehungen und Konflikten zugewandt. Sonst wird der Luftraum das Geschehens abgewürgt und der Leser der Erzählung oder des Szenariums bekommt den Eindruck, als wenn die Figuren, die nicht gerade vor Augen sind, nicht in der Handlung weiterleben, sondern hinter den Kulissen, außerhalb der Handlung, auf ihren neuen Eintritt waren würden.

Darum wirken sehr "dramatische" Erzählungen (um einen einzigen Konflikt konstruierte) und ebensolche Filme atmosphärenlos und krampfhaft. Sie sind wie von einer einzigen Lichtquelle beleuchtet, ohne Tiefendimension. Denn das ist eben ein Gesetz der Epik und des Films zugleich, daß bei ihrer Gestaltung der Personen

ein Konflikt dem anderen als Hintergrund dient, ihnen die Tiefendimension verleiht.

Auch in einem Roman kehrt zuweilen bei dem Helden immer derselbe Konflikt wieder. Aber er wiederholt sich öfter und gerade nur, dadurch wird seine Unentrinnbarkeit für den Helden dargestellt, dadurch wird er typisiert, zum Symbol erhoben. Ebenso beim Film. Jedoch den Konflikt eines Dramas kann die Wiederholung nur schwächen. Das ist, weil im Roman der Konflikt und die Konflikte aus der Handlung entstehen. Beim Drama aber die Handlung aus dem Konflikt entsteht und eigentlich nur eine Entfaltung des Konflikts ist, so die Wurzel und den Movers der Handlung darstellt.

Mehrere Konflikte müßten mehrere inkohärente Handlungen fremd nebeneinander laufen lassen. Es ist aber von jeher das edelste Stilprinzip des Dramas, letzte Konsequenzen zu ziehen. Ist es aber möglich, innerhalb eines Kunstgebildes aus mehreren Ursachen verschiedene letzte Konsequenzen zu ziehen? Soll eine Gestalt moralisch und dramatisch lebendig bleiben, kann als letzte Konsequenz nur eine Möglichkeit gelten. (Inwiefern das Moralische mit dem Dramatischen wesentlich verbunden ist, darauf kommen wir noch zurück.)

Weil die Konstruktion auf Grund eines zentralen Konfliktes der typisch Dramatische ist, darum ist es möglich und sehr häufig sogar, daß Dramatiker die Idee solch eines Konfliktes mit sich tragen, bevor sie noch eine Handlung dazu gefunden haben, in welche sich der Konflikt am besten einkleiden läßt. Nie ist ein rechter Romancier (oder Szenarist) noch mit einer abstrahierten, nackten Konfliktidee auf die Suche nach Gestalten und Geschichten gegangen. Denn bei ihm wächst solche Idee erst aus der Geschichte der handelnden Personen heraus.

Dieser Konflikt wird zuweilen Idee, zuweilen auch Stoff genannt. "Die Tragödie ist keine dialogisierte Geschichte" - ruft Lessing aus. "Die Geschichte ist für die Tragödie nichts als ein Repertorium von Namen, mit denen wir gewisse Charaktere zu verbinden gewohnt sind. Findet der Dichter in der Geschichte mehrere Umstände zur Ausschmückung und Individualisierung seines Stoffes bequem: wohl, so brauche er sie nur." Also weit davon entfernt zu glauben, daß

die Wirklichkeit "sich selbst" zu einer Kunstgattung, also etwa zu einer Tragödie "objektiviert" - meint Lessing, daß der Dichter mit seinem fertigen tragischen Stoff, mit einer fertigen Formidee gewissermaßen die Wirklichkeit (etwa die der Geschichte) absucht, und unbekümmert um ihre Faktizität in ihr nur "Umstände zur Individualisierung" zur Inkarnation sucht.

Dies ist natürlich nicht so zu verstehen, als wenn dieser dramatische Stoff, die tragische Idee (d. h. Idee eines Konflikts) aus irgendeinem platonischen Himmel der Ideen zum Dichter niedergestiegen wäre. Natürlich ist sie ihm aus der Betrachtung der Wirklichkeit und aus ihrem Tieferen Verständnis erwachsen. Aber er kann die Idee nicht aus eben demselben Stück Wirklichkeit gestalten, in welcher sie ihm zuerst sichtbar geworden ist. Denn er war wahrscheinlich gar nicht ein Stück Wirklichkeit und geschah gar nicht an einem Ort, mit einem Male. Das in der Wirklichkeit wahrgenommene wird erst zur Idee, wenn der Dichter das Gesetzmäßige und Notwendige in ihr begreift. Um aber das Gesetzmäßige und Notwendige deutlich durchsichtig darzustellen, dazu muß er sich die Wirklichkeit präparieren, wie der Naturforscher die Phänomene wohl in der freien Natur wahrnimmt, aber im konstruierten Experiment erst sie so wirken läßt, daß ihre Gesetze bloßgelegt werden.

Nun mag sich das alles auch so verhalten, wird man sagen, aber auf die Frage, die ich mir selber gestellt habe, gibt es noch keine Antwort, auf die Frage: wie und warum kann in einem Drama etwas ausgesprochen werden, was mit einem Szenarium nicht auszudrücken ist, auch wenn beide dasselbe Material gestalten? Warum kann es sich lohnen, das Fangnetz der dramatischen Form noch einmal in dieselben Tiefen zu tauchen?

Mir scheint es, als wenn ich im Laufe dieser Abhandlung schon einmal darauf geantwortet hätte; nun will ich es noch konkreter tun.

Der eine zentrale Konflikt im Drama, als konstruktives Prinzip, bringt eine sozusagen gradlinige, steife Notwendigkeit der Handlung mit sich, die zur dialogierten Bewußtheit, zur ausgesprochenen Bewußtheit treibt. In einer vielseitig lebendigen dramatischen Gestalt mag auch viel Unbewußtes leben und weben. Aber was unbewußt bleibt, das reift dramatisch nicht aus, bekommt keine

dramatisch konstruktive Bedeutung. Es ist keine Tragödie, in welcher der Held nicht zum Schluß weiß, warum er stirbt.

Kann aber in einem so gradlinig gezogenen Gebilde, wo alles ausgesprochen werden muß, in dem nichts erscheinen kann, was sich nicht zum Dialog, sich nicht zum Worte kristallisieren kann, kann in einer Handlung, in der alles Konsequenz und Absicht ist, die ganze musikalisch-farbige Fülle der Wirklichkeit enthalten sein? Es gibt gewiß keine Form, die so große Entsagung fordert als grade die dramatische. Und es wurde gewiß ohne weiteres einleuchten, wenn einer nach einem Drama noch einen Roman oder ein Szenarium schreiben wollte aus demselben Material, um all das Atmosphärische, Poetisch-Unabsichtliche, Unbewußt-Sinnwolle, bildhaft in sich Ruhende einzufangen, was aus der strengen, überhellen, bewußten Form des Dramas herausfiel. Um das Breitströmende, Vielverzweigte, Beziehungsreiche der empirischen Totalität zu spiegeln, um die vielen und verschiedenen Konflikte und Ideen, die in der Wirklichkeit als organische Einheit erscheinen, in ihrer schicksalhaften Verschlungenheit zu gestalten, was in den steifen Konstruktionen des Dramas nicht Raum hat. Ha, aus einem Drama kann Vieles herausfallen, was noch das Auflesens wert ist.

Aber was kann ein Drama aus einem Material herausholen, das ein Szenarium darin nicht erfassen konnte?

Ich will versuchen, dies an den konkreten Beispielen der beiden Stücke zu zeigen, zu denen ich dieses Vorwort schreibe.

IV

Der Unterschied zwischen dem typischen dramatischen Konflikt und dem epischen (diesmal steht auch das Szenarium auf der Seite der Epik.) besteht nicht bloß darin, daß der epische Konflikt zumeist in der Mehrzahl, in einem System von Konflikten auftritt. Der Unterschied ist nicht bloß quantitativ, sondern (bei Konflikten, die den Geist und die Notwendigkeit ihres Genres in sich tragen) vor allem auch qualitativ.

Jeder Konflikt - wenn er nicht rein zufällig ist - enthält ein Element der Zusammengehörigkeit der gegensätzlichen Kräfte und ein Element ihrer Fremdheit. Damit um das die entgegenste-

henden Kräfte überhaupt einander begegnen, aufeinanderstoßen können, muß schon eine gewisse Zugeordnetheit, Gleichartigkeit zwischen ihnen beziehen. Innerhalb dieser Zusammengehörigkeit tritt dann der Widerspruch, die Fremdheit auf. Sonst könnte ja kein Konflikt entstehen. Nun ist in dem, seinem Geiste nach epischen Konflikt die Fremdheit betonter, hingegen in dem dramatischen Konflikt das Verwandte. Diese verschiedene Betonung ändert die ganze Natur des Konfliktes, wie wir sehen werden, und führt noch zu verschiedenen Konsequenzen.

Illustrieren wir dies mit einigen schematischen Beispielen. Wenn einer irrtümlicher Weise angegriffen und getötet wird, weil man ihn für einen andern hält als er ist, so ist das - trotz Kampf und Tod - im dichterischen Sinn kein Konflikt; weder ein epischer, noch ein dramatischer. Denn es besteht gar keine Zugeordnetheit zwischen den Kämpfenden. Es war ein Malheur.

Wenn ein unbekannter Reisender seines Geldes wegen von maskierten Banditen angefallen wird, oder wenn in einer Artillerieschlacht Menschen sich bekämpften, die einander gar nicht sehen, so ist das kein Irrtum und kein Zufall mehr. Die bewußte Ursache des Kampfes gibt die Verbindung und eine gewisse Zugeordnetheit. Aber es leuchtet ohne weiteres ein, daß dies zu einem menschlich-dramatischen Konflikt nicht genügt.

Ein amerikanischer Börsenjobber und ein tibetanischer Mönch können in der Handlung eines Romans schicksalhaft aneinander gekettet sein, jedoch ein dramatischer Konflikt ist zwischen ihnen unmöglich, weil sie innerlich zu fremd, zu ferne gegenüberstehen, auch wenn ein Duell Aug in Auge, auf Leben und Tod zwischen ihnen tobt. Das Drama kennt keine Artillerieschlachten. Hingegen ein Konflikt zwischen Liebenden wird um so dramatischer sein, je mehr sie einander verstehen, je mehr Geistiges, je mehr bewußtes, je weniger bloß Triebhaftes sie verknüpft.

Wirklich dramatisch wird der Konflikt erst, wenn er nicht nur als Kampf zwischen den Parteien erscheint, sondern (eben auch die betonte Verwandtschaft, durch das Verständnis für einander), wenn er auch als Kampf in den Gegnern selbst auftritt. Wenn jeder auch in seinem Innern einen Fürsprecher des anderen bekämpfen muß. Denn ein dramatischer Konflikt ist nur auf gemein-

samer moralischer Grundlage möglich. In einer richtigen Tragödie fällt der Held nie von ganz fremder Waffe getroffen. Dieses aber gerade gibt dem typischen dramatischen Konflikt einen wesentlich anderen Charakter, als er für die Konflikte des bürgerlichen Romans bezeichnend ist.

Im Roman, so wie in Szenarium (darin gleichen sie) hält die sinnfällig und dicht dargestellte Umwelt die Helden wie in einem bunten, festen Gefäß beisammen. Sie können in ihren Konflikten ihre Fremdheit zueinander erleben. Trotzdem sind sie mit hundert Fäden der gesellschaftlichen, ökonomischen Beziehungen aneinander geknüpft, in ein Geschehen verwickelt. Der epische Raum um sie herum ist so breit, daß sie darin innerhalb desselben Geschehens bleiben, auch wenn sie einander gar nicht verstehen.

Der Raum des dramatischen Geschehens ist viel enger. Was miteinander nicht unmittelbar verbunden ist, fällt heraus. Auch die unmittelbare Verbindung hilft wenig, wenn sie nicht zugleich eine innere ist. (Auch im Konflikt.) Denn im Drama werden die Gestalten nicht durch die sinnfällig und dicht dargestellte Umwelt gleichsam von außen zusammengehalten. Auch die fernen und verwickelten Fäden mittelbarer Verbindungen, gesellschaftlicher, ökonomischer Natur sind geringer. Die Gestalten im Drama lösen sich voneinander wie schlecht geleimte Stücke, wenn sie nur äußerlich aneinander geleimt sind und nicht ineinander gefügt, gegenseitig einander innere greifend.

Ich hatte das Schicksal Mozarts zu einem Filmszenarium bearbeitet. Das Thema, welches aus der Wirklichkeit der Biographie den Stoff für das Szenarium heraushob, war der Konflikt des revolutionär progressiven Künstlergenies überhaupt, mit der fremden Umwelt überhaupt.

Da hier das Genie bereits im Kind erscheint, wird dieses Schicksal mit dem ganzen Leben Mozarts identisch. Wobei zu Beginn der leidende Träger dieses Schicksals der Vater ist. Vater und Sohn sind in diesem Teil dramatisch eine Person, so wie es eine Mutter mit ihrem Kinde auf dem Arm ist, um dessen willen sie leidet und handelt. Vater und Sohn erleben im Szenarium verschiedene Konflikte. Anfangs bewußt nur der Vater, später der Sohn. Allen diesen Konflikten liegt das Unverständnis und die Fremdheit der Umwelt

zugrunde. Sie sind es, die vorherrschen in den Konflikten. Aber im Szenarium haben Vater und Sohn miteinander gar keinen Konflikt.

Das Drama Mozart, zu welchem ich die Wirklichkeit der Biographie nachher bearbeitet habe, ist aufgebaut auf dem tragischen Konflikt zwischen Vater und Sohn. Dieser Konflikt ist der Stoff des Dramas. Es ist aus derselben Wirklichkeit, derselben Biographie genommen als der Stoff des Szenariums, der ein ganz anderer war.

Warum mußten die beiden Stoffe, wiewohl in demselben Stück Wirklichkeit enthalten, durch zwei verschiedene Kunstgattungen gehoben werden? Das Grundgesetz des Szenariums, die Notwendigkeit des optisch-Sichtbaren in der Gesetzmäßigkeit, ließ mich an der tiefsten Wunde Wolfgang Mozarts, an dem Bruch mit seinem Vater vorbeigehen. Denn dieser Konflikt reicht so tief ins Innere und ist so sehr von Gedanken und Denkweite bestimmt, daß er nicht restlos in optisch sinnfällige Bilder zu übersetzen gewesen wäre. Dieser Konflikt liegt in einer anderen Dimension als jener, in der sich der Film notwendigerweise bewegt. Das ist ein Gesetz des Films. Es ist keine Unzulänglichkeit, ebensowenig wie es keine Unzulänglichkeit der Malerei ist, daß sie nicht dreidimensional plastisch gestalten kann.

Das Szenarium schreibe ich um Farbe und Duft dieses lebenswürdig tragische, graciens-heroische, heiter leidende, im Tanzschritt verschwebende Rokoko-Schicksal zu gestalten. Erst während der Arbeit begann ich zu sehen, daß in diesem schweren Leben etwas noch viel Tieferes enthalten ist: der dramatisch-menschliche und zugleich historisch bedeutsame, tragische Konflikt zwischen Vater und Sohn.

Ich hätte wählen müssen zwischen den zwei Genres, denn mein Sinn für das Stilprinzip der Formen ließ mich nicht eins ins andere mischen. Ich wollte nicht wählen. Ich schrieb das Szenarium und auch das Drama. Und nicht zuletzt reizte mich dabei das Stilproblem und der künstlerische Genuß, an demselben Material die produktive Kraft verschiedener Formgesetze zu erleben.

Viel "Atmosphäre" mußte im Drama verloren gehen. Dort geht es um anderes, um harten, kantigen Konflikt, der (wie die Bruchstelle des Gesteins) am sichersten den Menschen bestimmt. Der

Konflikt zwischen Vater und Sohn reicht grade darum so tief in , beide, weil sie einander über alles lieben, würdigen, verstehen. Darum entspringt der Konflikt gar nicht aus dem Persönlichen, sondern kommt (durch das Persönliche) aus der historischen Determiniertheit der beiden. Der verschiedene Gesicht der feudalen und der jungen bürgerlichen Welt stoßen aufeinander, der patriarchalische und der individualistische in zwei Menschen, die einander so nahe stehn.

Leopold Mozart opfert sein und seiner Familie Leben für das Genie seines Sohnes, das keiner so wie er zu würdigen weiß. Dazu bedarf es bei ihm keines heroischen Entschlusses. Es ist für ihn natürlich und selbstverständlich, daß das Leben des Vaters dem Sohn gehört, der ihm Erfüllung bringt. Doch ebenso selbstverständlich und natürlich erscheint es seiner patriarchalischen Weltanschauung, daß das Leben des Sohnes dem Vater gehört, indem es ja nur Vollendung und Krönung desselben Lebens ist. Leopold kann es nicht fassen, daß Wolfgang bei aller tief empfundenen Dankbarkeit und trotz seiner Gewissensbisse, nicht nur für den Vater, nicht nur für dessen Ziele leben kann. (Wiewohl diese Ziele ausschließlich das Wohl des Sohnes bezwecken.) Jedoch Wolfgang ist noch nicht so entfernt von der Weltanschauung seines Vaters und Erziehers, um nicht eine moralische Berechtigung in dessen Forderungen zu fühlen. Damit tritt der Konflikt von außen in ihn selbst hinein.

Aus diesem einen zentralen Konflikt ergeben sich im Drama die anderen, auch die scheinbar selbständigen. Derselbe Konflikt der Jahrhunderte bricht zwischen ihm und dem Erzbischof aus, der im Drama keine fremde Gewalt ist, sondern ein Kunstkenner, der mit tiefem Verständnis und mit leidenschaftlicher Inbrunst um seine Diener Mozart wirbt.

Ich muß es meinen Kritikern überlassen, die Fäden aufzudecken, die wie Lebensnerven alle Konflikte des Dramas zu einem verbinden. Ich kann nur von meiner Absicht und von meinem Bemühen sprechen. Hier möchte ich nur noch erwähnen, daß mein Mozartdrama in seiner ersten Fassung (in welcher es leider auch im Kiever Verlag erschienen ist, als ersten Akt drei Bilder aus der Wunderkindszeit Wolfgangs enthält. Ich hatte darum jene erste Fassung auch "ein dramatisches Lebensbild" genannt, in dem Gefühl, daß es in

dieser Form noch kein richtiges Drama ist.

Nun ist es bezeichnend und für manche, die das Handwerk als solches verachten, vielleicht auch lehrreich, daß ich diesen ersten Akt (welcher durch die Dekonzentrierung der Konflikte den dramatischen Stil und damit die Intensität verlor) ursprünglich nur aus praktischen Gründen gestrichen habe: wegen Aufführungsschwierigkeiten. Als er aber gestrichen war, wurde es sofort offensichtlich, daß die Korrektur nicht nur technisch-handwerklich, sondern auch künstlerisch notwendig gewesen ist. Das gekürzte Stück ergab automatisch eine neue Komposition, ein neues Gleichgewicht des gebliebenen. Der Vater-Sohn-Konflikt, jetzt in die Mitte gerückt, erwies sich als Zentrum und Wurzel des ganzen Dramas, aus welchem notwendig-organisch der neue erste Akt hervorstach, der diesen Konflikt unterbaut.

Noch wesentlicher ist der Unterschied zwischen dem Szenarium "Internationalisten"² und dem Drama "Die Wiederkehr", deren Stoff ich aus demselben historischen Material genommen habe. Die Fabel des Szenariums musste für das Drama ganz umgestaltet werden. Viele Figuren fielen weg, viele neue kamen hinzu. Das Filmszenarium erzählt Taten und Schicksale eines internationalen Regiments, während des Bürgerkriegs in Russland, mit mannigfachen Kämpfen und Konflikten. Darunter auch jenen des Helden Jánosch, der aus Heimweh desertiert und zurückkehrt, um bei seinem Regiment zu sterben.

Das Thema des Dramas ist der menschlich-tragische Konflikt Jánoschs. Es ist der eine zentrale Konflikt, um welchen die ganze Handlung konstruiert wird. Nichts kommt vor, was damit nicht organisch verbunden ist. Ein Problem steht in der Mitte, die Frage nach der Heimat des revolutionären Internationalisten des revolutionären Emigranten, der noch in der Fremde weiterkämpft. Die Gestalten sind Abstufungen und Varianten als Träger dieses Problems. Die Handlung ist seine Entfaltung in dem Konflikt zweier Liebenden, die ferne von einander, verwurzelt mit Sehnsüchten, die auseinandergehen, nicht nur in Liebe, sondern auch in politischer Überzeugung vereinigt sind. Im Drama ist das Verwandte betont. Im Drama ist die Frau aus demselben Holz geschnitten wie ihr geliebter Jánosch. Sie kann ihn nur darum zu seinem tragischen Fehltritt verführen, weil sie seine innersten Regungen kennt und versteht. Sie kann ihn

nur darum verführen, weil sie seine Argumente, seine Gedanken aussprechen kann. Und sie tut es nur darum, weil sie selber daran glaubt. Aber gerade darum kann sie ihn auch zurückführen, und kann den Fehler, den er sühnte, gutmachen.

Es liegt im Wesen Weltanschauung aus der dieses Drama geschrieben ist, dass der Held zwar an seinem Konflikt stirbt, aber der Konflikt nicht als unlösbar erscheint. In einer geschlossenen Weltanschauung wie die unsere, in welcher das Verhältnis des Individuums zur Gemeinschaft durchleuchtet und eine klare, moralisch unproblematische Wertung bekommen hat, kein tiefer ernster, menschlicher Konflikt beziehungslos zu der Gemeinschaft sein. Tragödien sind gewiss möglich, denn es ist möglich, dass einer einen inneren Konflikt persönlich nicht ertragen kann. Er kann aber nie als "unlösbare Frage" mit einem: "ich verstehe die Welt nicht mehr" zum Schluss stehen bleiben. Es ist nicht möglich, - was in früheren Weltanschauungen oft unausweichlich schien - dass ein Konflikt als Idee sich nicht in die höhere Idee der Gemeinschaft auflösen und dadurch lösen liesse.

In alten, festgefügtten und einheitlichen Weltanschauungen, wie etwa in der christlichen des Mittelalters, gab es auch eine Auflösung - jedoch nur in "höherer sphäre" in ein Jenseits versetzt. Das Typische, repräsentative Gebilde der bürgerlich-individualistischen Weltanschauung ist der Roman, wie das schon des öfteren und überzeugend dargelegt wurde. In seinen repräsentativen Konflikten herrscht die Fremdheit vor, wie schon in den Konflikten des einsamen Ritters don Quixote, der nicht verstanden wird. Er ist - und seine Art - nicht geeignet zum dramatischen Helden. Kein Wahnsinniger, der notwendig einsam ist; Es ist schon gesagt worden, dass die grossen repräsentativen bürgerlichen Romane, mit der Entwicklung der kapitalistischen Gesellschaft, immer mehr Romane der menschlichen Einsamkeit wurden.

Eine undurchleuchtete Wirklichkeit, in der die Menschen wiewohl in enge Beziehungen und bittere Kämpfte mit einander verwickelt, doch im Grunde fremd an einander verbleiben, gibt wohl Stoff für Romane her, aber ist verhältnismässig ungünstiger für die Entwicklung der dramatischen Kunst. Diese hat guten Boden nur dort, wo moralische Prinzipien von allgemeiner Gültigkeit herrschen

und darum die Menschen einander verstehen und mit Worten und Taten nicht nur äusserlich, sondern auch innerlich auf einander treffen können. Darum bin ich davon überzeugt, dass die kommunistische Gesellschaft ein guter Boden für das Erblühen der dramatischen Kunst sein wird, fruchtbarer noch als die Antike und die Renaissance. Denn[!] eine Gemeinsamkeit der probleme und Konflikte die ästhetisch unumgänglich sind zu einer formal festen Konstruktion des Dramas. Nur in solchen Konflikten ohne Fremdheit kann die tiefste, unverdinglichste Persönlichkeit des Menschen offenbar werden.

3.

Lieber Hans,¹

«Unser letztes Gespr»

Gelegentlich unseres letzten Gesprächs habe ich dich so verstanden, dass am 13ten in der Redaktionssitzung darüber diskutiert werden «soll» wird ob mein Aufsatz "Stoff und Gattung" gebracht werden soll oder nicht und dass sich bereits Stimmen dagegen erhoben haben. Also, dass eine Ablehnung des Artikels möglich ist.

Um /:die:/ Besprechung dieses Themas auf der Stizung zu vereinfachen und zu verkürzen, erlaube «ich» «mir», dass ich meinen Standpunkt formuliere. Du kannst dann den Brief den Genossen[...]

[uj oldälon:]

Fragen an die Redaktion?

Technisch könnte mein Aufsatz in No.4. erscheinen /oder No.5./ Was steht dem im Wege?

Wird Hays Vortrag erscheinen?

Welche sind die sachlichen-theoretischen Einwende [Einwände] gegen meinen Aufsatz, die ihm nicht einmal zur Diskussion zu lassen können in der I.[internationale] L.[iteratur]

«Ich trete einem» Ich diskutiere mit einem Standpunkt

der genau formuliert im Ausfatz des Gen. Lukatsch in der I.L. erschienen ist.

Ich polemisiere nicht gegen den Aufsatz überhaupt der auch vieles richtige, meiner Meinung nach enthält. Noch weniger polemisierte ich gegen den Gen. Lukacs überhaupt. Darum nenne ich ihn nicht, denn ich habe nicht die Absicht ihn an diese vielleicht übereilten Formulierungen festzunageln.

Und es geht hier überhaupt nicht um seine und meine Person, sondern um <den literaturtheo> jenen anaesthetischen literatur-theoretischen Standpunkt, <der> den <an sich> ich Literatursoziologie nenne, was an sich garnichts diffamierendes hat, sondern eine Name der sich mit besagtem Ständpunkt tatsächlich deckt. Meiner Meinung nach ist das eine notwendige und wichtige Wissenschaft, zumal sie von der bürgerlichen Lit.theorie garnicht oder falsch betreiben wurde und sie erfüllt in der Hand eines rechten Marxisten eine dringende Mission. Wogegen ich polemisiere ist das Monopol dieses Gesichtspunktes in jener Einseitigkeit und Ausschliesslichkeit in der sie in der I.L. vertreten wird durch die Autorität des Gen. Lukács. Besonders wird das Monopol und die <Au> Einseitigkeit dieses Standpunktes auf sowjetischer Linie und russischer Parteilinie schon längst scharf bekämpft. Dort genügt man sich schon lange nicht damit <von einem> einen Schriftsteller /:nur:/ auf seinen sozialen, ideellen Gehalt zu untersuchen sondern verlangt von der Kritik und der Theorie ausser dem Was auch das Wie zu untersuchen, die aesthetischen Qualitäten, die Meisterschaft der Darstellung.

Ich <bin> habe den Aufsatz geschrieben vor allem um diesem ausschliesslich "soziologischen", das aesthetisch[e] vollkommen vernachlässigenden Standpunkt entgegenzutreten den ich - grade durch die Autorität des Gen. Lukács - sehr gefährlich halte, weil er zu einer soziologisierende[n] Barbarei, <zu ei> der Kunst gegenüber, zu einer politisch gutgesinnten aesthetischen Unbildung und <zum> Banausentum führt.

Ich habe polemisiere gegen Behauptungen und Formulierungen des Aufsatzes "Schriftsteller und Kritiker" - ich zitiere sie jedesmal genau - die ich für falsch, irrtümlich und oft /:einfach:/ den Tatsachen widersprechend halte. Wenn meine Behaup-

tungen widerlegt werden können, kann dabei nur eine interessante und lehrreiche Diskussion herauskommen. <Können sie aber nicht widerlegt> Durch die von mir au[f]geführten Tatsachen erscheinen sie auch viel zu einleuchtend, um dass man sie unbeantwortet lassen kann. Sollten sie nicht beantwortet werden, weil man <sie ni> meine polemischen Behauptungen nicht widerlegen kann, dann scheint es mir unmöglich ein[e] Kritik die auf faktische Irrtümer und Missverständnisse hinweist zu unterdrücken.

Gen. Lukács hat in einer der Redaktionssitzunge[n] selber ausdrücklich betont dass er garnicht damit einverstanden ist, dass er ein Monopol als Theoretiker in der I.L. ausübt und hat seine Kollegen /namentlich auch mich/ aufgefordert theoretisch-kritisch zu arbeiten. Bei dieser Gelegenheit betonte er, dass er sich nicht für unfehlbar, geschwiege für unantastbar hält, und meinte dass eine Diskussion über aesthetische Fragen innerhalb der Zeitschrift nur <produktiv> zu begrüssen wäre, nicht nur darum weil sie klärend und lehrreich sein würde, sondern ein Beweis dafür, dass unter uns Kommunisten auch eigene, besondere und verschiedene Meinungen gibt und nicht alles auf demselben Leisten geht wie es in bürgerlichen Lagern /siehe Gide/ des öfteren behauptet wird.

Ich <unterschreibe> teile diese Ansicht des Gen. Lukács vollkommen. Davon bin ich ausgegangen als ich den Aufsatz schrieb. Und Kann mir gar keinen Grund vorstellen zu seiner Ablehnung, es sei denn es wird nachgewiesen a/ dass er politisch-ideologisch unzulässig ist b/ dass er so flach unwissenschaftlich, falsch und banal ist, dass er das Niveau-Minimum der I.L. nicht erreicht.

<Wird der Aufsatz aus anderen Gründen u>

Wenn dies nicht erwiesen wird und der Artikel doch unterdrückt wird, so kann ich nicht umhin zu glauben, dass ich mundtot gemacht werden soll um <d. Au> weil die Red.[aktion] der I.L. die Autorität des Gen. Lukács /den ich garnicht nenne!!/ schützen will. Ich bin tief davon überzeugt, dass <ge> Gen. Lukács der Letzte ist, der sich solch einen feigen <un> Schutz gefallen lassen würde. Das hat er nicht nötig. Wenn er es für notwendig hält zu antworten, so gewiss darum, weil er meint, dass es für die Sache, für die klärung dieser Fragen von Nutzen sein kann. Wenn er nicht antworten will, so offenbar darum, weil es ihm für die

Sache, /:die:/ für [für die] Klärung dieser Probleme nicht für notwendig erscheint. Aber einen polemischen Artikel [zu] unterdrücken, nur darum weil er gegen einige Feststellungen und Gesichtspunkte gerichtet ist, dass wird er gewiss nicht wollen und nicht zulassen. Und du weißt sehr gut dass seine Polemik endgültig ohnehin nicht zu unterdrücken ist.

4.

Lukács György elvtársnak¹

Isztra, 1940. február.

Kedves Gyuri, tíz napi betegség után csak most tudtam Herbert levelet leírni, melynek az "irodalmi morálra" vonatkozó részéhez nekem is volna pár szavam. Mint életének részese és koronatanúja, néhány biográfiai tényre vagyok kénytelen hivatkozni, melyekről van ugyan tudomásod, de melyeket szívesen elfelejtesz. Arról a bizonyos alkalmazkodásról /az eredetiben "Anpassung"-ról/ van szó, mely szerint Herbert művészi tehetségét mindig jobban és jobban lezüllesztette.

Irodalmi működése a valóságban a bécsi idő alatt így festett: A "Bécsi Magyar ujság"-ot azért hagyta ott, mert nem akarták közölni egy kritikáját Gábor Andor egy könyvéről. Ez volt ismeret-ésünk kezdete Gábor Andorral, akinek bár rossz az emlékezőtehetsége, erre talán mégis emlékszik.

A "Tag"-beli működése: a/ az első stadium. Amíg a lap Boselé² volt, sem publikumhoz, sem szerkesztőséghez nem kellett alkalmazkodnia. Vonal alatt mindent szabad volt írni és másnak is, ha jól volt megírva a dolog, mert erre nagyon néztek. Boselnek csupán a vezércikk és a közgazdasági rovat volt fontos. B/. A második stadium: Bosel tönkre ment és a lapnak jövedelmezővé kellett lenni. Rögtön meg is környékeztek Herbertet az "alkalmazkodás" irányában. Eleinte úgy, hogy dupla fizetést adtak neki, hogy "alkalmazkodjék", de Herbert ezt a finom módot meg sem értette, tehát más eszközökhöz kellett folyamodni. Elvették tőle a könyvkritika és filmkritika rovatot. A filmipartól független filmkritika, amit ő teremtett

meg, evvel meg is szűnt létezni. Maradt a szinikritika. S mivel a lap "előfizető közönsége" köréből egyre jöttek levelek ennek a kritikai rovatnak "tulzó kommunista tendenciája ellen", Herbertet rögtön felmondás mellett tették ki, azaz fizettek neki félévi végkielégítést, csak hogy egy sort se írjon többet. Nem is volt olyan polgári lap, az "Abend" sem, melynél elhelyezkedhetett volna Bécsben, annak ellenére, hogy írói tekintélye és sikere igen nagy volt.

Hogy mekkora volt ez a tekintély, arra csak Berlinben jött rá. Ott a filmkörök, de a nagy napilapok is, tárt karokkal fogadták. A siker csak nőtt a "Madame wünscht keine Kinder" után.³ Ezt a filmet az egész világon /a Szovjetunióban is/ nagy sikerrel játszották, a német napilapok és filmlapok úgy üdvözölték, mint az első jó német filmvígjátékot. Csak Herbert volt vele elégedetlen. Ha a legkisebb "alkalmazkodásiképesség" lett volna benne, akkor irt volna tovább polgári "társadalomkritikai filmeket à la Peter",⁴ mely film a Szovjetunióban premiát kapott és óriási sikere volt. Ma Hollywoodban lenne villánk, "biztos egzisztenciánk" és nem egy kis, nagyon irigyelt kumyhórk Isztrában /hálaistennek, hogy így van/. Ehelyett azonban ő már az első filmjénél felvette a harcot a filmipar hatalmaival és két év alatt sikerült neki protesztok, hirlapi cikkek, pörök és botrányok után, melyek mind a nyilvánosság előtt folytak le, lehetetlenné válni a nagy filmcégeknél. Egyetlen neki igazán politikailag, mint művészileg megfelelő filmet tudott csinálni egy kis francia társaság részére, melyet a francia határon a rendőrség mint "társadalomfelforgató" konfliskált és megsemmisített. Már nem volt a film biztos egzisztencia. Hogy mégis megéltünk, azt tisztán fölényes technikai tudásának köszönhetjük, mert az utolsó időben abból éltünk, hogy megrekedt vagy elrontott filmeket javított ki technikailag, amit nagyon jól fizettek.

Egyéb berlini irodalmi működés: A "Bödeker der Seele" és az "Unmögliche Menschen"-re itt nem akarok kitérni hosszabban. Ha arról beszélsz, hogy ezek nem egy fejlett marxistának kommunista realizmussal írt mesterművei, egy szót se szólok. De ha a züllött alkalmazkodás a polgári izléshez kerül megint szóba, a lefelé csuszás a "literarische Verwehrlosung"-ra, akkor mit mondjak? - nem értem. /Notabene az "Unmögliche Menschen" oroszra lefordítva igen olvasott könyv volt Oroszországban B.B.né/

Marad a "Weltbühne". Az egyetlen igazán tisztességes és objektív /nemcsak polgáriak között/ polgári demokrata Ossietzky⁵ lehetségessé tette, hogy Herbert az ő lapjában saját régi munkatársait kommunista alapon, tehát nem "alkalmazkodva" támadja. Ezt a német kom.párt nagyon is méltányolta. Többrendbeli támadás /főleg Gábor részéről való/ miatt, Herbert minden írását, a bécsiakat is - bemutatta pártkritika alá, mire a vizsgálat eredménye az volt, hogy egy sor írása sincs, amit kommunista le nem írhatott volna. A vizsgálatról jegyzőkönyvet vettek fel. Igen jellemző, hogy Gábor akkor a bécsi dolgokra azt mondotta: "Hja, akkor Balázs még erős felügyelet alatt állott, azért voltak azok jók." /Nyilván Lukács Györgyre célozva/

Mindez, kedves Gyuri, szemeid előtt játszódott le, tudomásod is volt róla, de elhallgatod, mikor Herbert irodalmi moráljába az "Anpassung" fogalmát akarod csempészni. Mi az Anpassung? Tudatos vagy öntudatlan alkalmazkodás ahhoz, ami az érdekünk. Herbert egész élete a polgári világban épen ennek ellenkezőjét bizonyítja.

Akkor idejöttünk a Szovjetunióba. Mikor a magyar forradalom filmjének kudarcra már előrelátható volt,⁶ még egy - valószínűleg utolsó - alkalom kínálkozott Herbertnek a polgári világhoz való alkalmazkodásra. Meghívást kapott New Yorkba a filmakadémia tanári székébe. Olga /Gáborné/ és Gábor úgy vélekedtek, hogy örült, ha nem fogadja el és nem igyekszik innen minél hamarabb szabadulni. Hát nem fogadta el.

Most aztán - véleményed szerint - Herbert itt Oroszországban elérkezett a "literarische Verwahrlosung" utolsó állomásához - a vörös kiccshez, gyerekkönyveiben. Annak ellenére, hogy úgy morális mint esztétikai véleményeidbe vetett hitem már régen megrendült és gyakran olvastam felszisszenve holmi "Parteischundról" irt elismerő kritikákat, viszont ellenkezőleg frappans tulzásokat, jó írók /Dostojewsky, Rilke stb./ lebecsmérlését, miket talán a mindenkori magyar és német forradalompolitikához alkalmazkodva írtál - én itt nem számítok. Itt most csak tényeket akartam felsorolni. Ilyen nagyon vigasztaló tény, hogy a gyerekkönyvek elbírálásánál a te és kevésszámú szatelitád véleményével szemben szöges ellentétben állnak 1./ két, a fasiszta Németországban illegálisan dolgozó ifjumunkásvezető véleménye; 2./ egy, a Kominterbeli, igen művelt

és úgy a külföldi viszonyokat, mint a világirodalmat jól ismerő pártember véleménye /Ernst Fischery/. Ezek sem az Edömérek, sem Karl Mayt nem ismerik, mert sohasem kapták kézhez, de jól ismerik az egész jó külföldi és itteni gyermekirodalmat, plus az itteni rossz próbálkozásokat, tehát nekünk eléggé kompetensek.

Ezzel be is kellene fejeznem mondanivalómat, miután felsoroltam a tényeket, melyek becsületbevágó állításaid ellen bizonyítanak. De mégis ki akarok még térni a szexuális morál kérdésére, habár csak pár szóval. Volna sok mondanivalóm, de mivel a jövőendő kommunista társadalom morálja még nem született meg, nincs mihez mérnem, amit gondolok. Az egyszeri egyfalubeli katolikus és református pap sokszor vitatkozott a másvilágról. Egyszer aztán a református pap meghalt és pár nap múlva éjjel bekopogott a plébánia ablakán: "Csak azért jöttem, hogy megmondjam, hogy a másvilágon se úgy nincs, ahogy te mondtad, se úgy ahogy én mondtam." - Azt hiszem, hogy az új világ szexuális morálja sem bohém, sem dogmatikus kispolgári nem lesz, de semmiesetre se merev és természetellen.

Most mégse állom meg, hogy végül egy kicsit ki ne térjek egy közvetlen élményemre. Hosszu évek során át bizony nem egy dolog volt ami a te morál-kritikádban az én "gyomromat" is megfektette. Egyet akarok csak elmondani.

Egyszer Bécsben nehéz szívvvel mentem hozzád, neked elmondani, hogy fiam Amerikában helyezkedett el egy szódagyárban. Apja Fehérvárott akart neki egy kis gyárat berendezni, de ő nem akart gyártulajdonos lenni, azt mondta, a kizsákmányoláshoz nincs semmi tehetsége. Viszont Magyarországon a fiatal vegyészmérnököket csaknem fizetés nélkül használják ki a kapitalisták és apjával nem akarja magát eltartatni. - "Remélem tudod" - vigasztaltál engem -, "hogy a szódagyárak főleg háborus célokat szolgálnak." "Erwint mosóport feltalálásával bízták meg" - mondtam én elszorult szívvvel. - "Mindegy" - felelted egy felejtethetetlen megvető mozdulattal - a gyár mégis hadicélokat fog szolgálni egy eljövőendő háboruban." - Elfelejtetted megmondani, hogy mit kellett volna Erwinnek csinálni? Talán rá kellett volna beszélnem ezt a szegény labilis idegzetű, végletekig érzékeny fiút arra, hogy a mai nehéz körülmények között ide a Szovjetunióba jöjjön dolgozni?

Bizony még annyi ész és tudás se csinál senkiből se mo-

rál-, se bárminő más kritikust, ha a mérlegén a szeretet egészen hiányzik. De ha csak egy kevés akad belőle, akkor mindjárt van any-nyi commons sens ítéletében, mint neked volt Lajcsó esetében.⁷ Ritkán van, de annál több mély ressentiment.

Anna

/Fiamat a pusztulástól semmiképen nem tudtam mégse megmenteni. A fiú apai részről egy súlyosan idegbajjal terhelt családból származott és már gyerekkorában öngyilkossági gondolatokkal foglalkozott. Amerikából hazaküldték, mert katonaköteles volt még itthon. Írásban elküldte a megoldását a feladatnak, amivel megbízták, azután megmérgezte magát. Halála után írtak neki még leveleket, melyekben hívják vissza, és ígérték, hogy mindent megtesznek, hogy visszakerüljön. Így legalább itthon halt meg./

JEGYZETEK

I.

1. Bauer Herbert: Hebbel Frigyes pántragizmusa, mint a romantikus világnézet eredménye, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909/1. 41-55. old; 1090/2. 132-139. old. Hasonló témájú korábbi cikke: A tragédiának metafizikus teóriája és Hebbel Frigyes. Nyugat, 1909. jan. 8. I. 87-90. old.
2. Lengyel Menyhért darabjáról van szó, amelyet a Magyar Színház mutatott be.
3. Polányi Mihályné Bristol szállóbeli irodalmi szalonja a társadalmi és irodalmi élet nevezetes színhelye volt.

2.

1. Balázs Az utolsó nap című darabjáról van szó, a bizottság a Nemzeti Színház drámabíráló bizottsága, a direktor Tóth Imre, a Nemzeti igazgatója. A darabot végül 1916. október 3-án mutatta be a Nemzeti Színház. Megjelent: Budapest, 1913, Modern Könyvtár.
2. Balázs Béla tanári állásairól ellentmondólag nyilatkoznak a különböző források. A hat- illetve háromkötetes magyar irodalomtörténet Balázs-fejezete csak annyit közöl, hogy tanári állást kapott, polgári iskolában tanított. K.Nagy Magda monográfiája szerint előbb a Wesselényi-utcai polgári iskolában, majd az Egressy uti polgáriban tanít /K.Nagy Magda: Balázs Béla világa, Kossuth, 1973. 154. old./ Gulyás Pál Magyar írók élete és munkái lexikonának Balázs-szócikke a következőt írja ezzel kapcsolatban: "1909-ben a székesfőváros szolgálatába lépett, s előbb mint ideiglenes tanár a VIII. kerületi felső kereskedelmi iskolában tanította heti 6 órában a pótló német társalgást. Az 1910/11. tanévet ugylátszik szabadságon töltötte, s valószínűleg ekkor járt állami ösztöndíjjal Berlinben és Párizsban. 1912-ben megválasztották polgári iskolai rendes tanárrá, s e minőségében a Wesselényi utcai fiúiskolában tanított heti 20 órában magyar és német nyelvet és szépirást. Az 1913/4-17/8. székesfővárosi közoktatási évkönyvekben hol egyáltalán nem hol beosztás nélkül szerepel." Az biztos, hogy az 1910/11-es tanévben Balázs

Pesten volt és tanított, az 1911/12-es tanévet töltötte külföldön /akkor sem állami ösztöndíjjal/. Balázs maga a Bulyovszky utcai iskolát, majd pedig egy zuglói állást említ. Az azonban tény, hogy 1913-ban jó állást kap a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban.

3.

1. Balázs Béla: Dialógus a dialógusról, Nyugat, 1908. II. 114-122., 1909. I. 125-135., 1911. I. 565-576. old.
2. Hajós Edit, Balázs későbbi felesége
3. Lesznai Anna
4. Kodály Zoltán
5. Gruberné Sándor Emma, Kodály későbbi felesége
6. Az üzletről Hajós Edit a következőt írja Lukácsnak: /Herbert/
"beszélt a versei kiadására nézve Ignotussal, aki azt mondta, beszél majd Hatvanyval, aki Pesten van, és hogy nincs kizárva. Ha nem akarná a báró kiadni, akkor Herbert a saját költségén akarja olyanformán, hogy a Nyugat kiadásában jelennék meg, és az esetleges deficitet ő fedezi. Tehát a Nyugatnak nincs rizikója. Ebbe azt hiszem bele kell, hogy menjenek a Nyugáték. Nem gondolja?"
7. A tervezett mese- illetve novelláskötet sorsa folyamatosan foglalkoztatta Balázst és barátait. 1910. február 11-én Hajós Edit arról tudósítja Lukácsot, hogy "Deutsch kínálta neki, hogy kiadja a meséket és novellákat ősszel. A csend, Ibolya, Embermese, Marianne országa és a még megírandó tavaszi novella volna a kötetben." Ezt az ajánlatot, mint a 9. levélből majd kiderül, Deutsch később visszavonja. A novellagyűjteményt, amint a levelekből ugyancsak kiderül, másodszor a Renaissance kiadásában tervezték publikálni, de ez is megghiúsult. Később az Auróránál, Révainál, ill. a Franklinnál is próbálkozott Balázs, de mese-, illetve novelláskönyve legközelebb csak 1917-ben jelent meg. A köztudatban mindazonáltal úgy van, hogy Balázs Bélának volt egy Csönd című novelláskötete, mégpedig a Nyugat kiadásában. Így közli K.Nagy Magda monográfiája is. Ez tévedés. Oka pedig feltehetően a következő. Gulyás Pál Magyar írók élete és munkái c. kézikönyve, amely az esetek nagy többségében megbízható ada-

tokkal szolgál, Balázs Béla művei között megjelölt egy ilyen című novelláskötetet, értesülése forrásaképpen pedig a művet említő Révai lexikont jelöli meg. A Révai lexikon Balázs-szócikke valóban megjelöli a Csönd című novelláskötetet, de maga a lexikon is ennek az állítólagos novelláskötetnek a megjelenési évében jelent meg. Egy pusztán tervezett könyv stilizálódott tehát megjelentté a lexikonban, abban az évben, amikor a megjelenés még valóban reális lehetőség volt, és hagyományozódott át forrásról forrásra a hamis információ. Ha lett volna is Balásznak novelláskötete egyébként ebben az időben, az a levélből majd kiderül, hogy ilyen címe semmiképpen sem lehetett, mert ebben az időben közkezen forgott egy másik hasonló című könyv.

8. Balázs Béla Doktor Szélpál Margit c. darabjáról van szó /Budapest, 1909. Nyugat kiadása/
9. Nem világos, mire utal a W.
10. A vers: Ajánlás a barátoknak, A vándor énekel c. kötetből.

4.

1. Balázs Béla: Halálesztétika, Budapest, 1908. Deutsch Zsigmond kiadása.
2. Nem biztos, de lehetséges, hogy ez a fejtegetés Lukács Bauer Hildával, Balázs hugával való kapcsolatára vonatkozott.
3. Lukács Baumgarten Ferenc közvetítésével barátkozott össze Paul Ernsttel. 1910 tavaszán meglátogatta Weimarban. Erre az utazásra céloz ez a mondat.
4. Nem tudni, miről van szó.
5. A vándor énekel. Budapest, 1911. Nyugat kiadása.

5.

1. Balázs Béla: Sirkő, Világ, 1910. április 13.
2. Lukács György: Paul Ernst Brunhildja, Szinjáték, 1910. I. 142-144. old. és 164-167. old.
3. Szilasi Vilmos filozófus
4. Prológus: Szinjáték, 1910. I. 141. old.
A kékszakállu herceg vára, Szinjáték, 1910. I. 301-316. old.
5. Bárdos Artur: a Szinjáték főszerkesztője, Sziklai Jenő a kiadója, Bánóczi László rendező. A kékszakállu herceg várát nem

játszották Szinjáték-matinén.

6. Balázs Béla: Mert minden ut, A Hét, 1910. 234. old.
7. Náday Pál ujságíró, kritikus, az Iparművészeti Iskola tanára.
8. A könyv A lélek és a formák /Franklin, 1910/, tudásunk szerint Náday Pál nem írt róla.
9. Otto Brahm, a berlini Freie Bühne igazgatója

6.

1. Mosolygó Tündér Ilona meséje, Világ, 1910. április 23.
2. Felek, Géza kritikája: Szinjáték, 1910. I. 298-299. old.
3. Popper Leórról és Baumgarten Ferencről van szó, mind a ketten írtak az esszékötetéről. Popper cikke a Magyar Hirlapban jelent meg 1910. április 27-én, Baumgartené a Pester Lloydban 1910. május 29-én.
4. Hajós Edit így számol be ugyanerről Lukácsnak 1910. április 26-iki levelében: "A Szinjáték elejtén Bánóczit H. nem tudta mit csináljon: szolidáris legyen-e vele és vegye-e vissza a darabot, aminek azért lett volna igen kevés értelme, mert az Bánóczii dolgan nem változtatna, pressiót gyakorolni evvel nem lehetett volna, egyfelvonásos többi lévén a világon mint balek aki előadatja, ellenben H. darabja fiókban maradt volna. Ha pedig ő is elejti Bánóczit szó nélkül, akkor ocsmány fráter. Tehát dilemma. Én, a smokk azt tanácsoltam: Bánóczival stehen und fallen. A kérdést Bánóczii oldotta meg, időközben maga lemondván a Kékszakállu rendezéséről. Más baj is volt: Törzsnek nem akaródzott Ferenczi Sárival játszani, akit pedig, az övé lévén az egésznek az ötlete, egyszerűen kihagyni a tisztesség határain belül maradván alig lehetett. Ekkor Hevesi azt mondta H.-nek, hogy Tóth Imre üzeni, adná be a Kékszakállut a Nemzetihez, ő minden befolyását érvényesíteni fogja, hogy a bizottság elfogadja, amely különben már Balázs Béla-darabot nem utasíthat vissza, pláne amióta az Utolsó nappal annyit komédiát csináltak. /Közbevetőleg annyit: a Polgár és nyomán még néhány lap megtámadta Tóth Imrét, amiért nem játssza Balázs, Szilágyi stb. elfogadott darabjait. Tehát ugylátszik innét fu a szél./ Utóbb Hevesi még egyszer szólt, aztán Csathó is, egész hivatalosan. /Ez H. kifejezése, én nem egészen értem hogy miért hivatalosan és hogyan/ H. zavarban volt,

nem akart a Szinjáttékkal szemben illoyalis lenni. Azonban Bárdos /aki csacsinak látszik, de kedves és derék embernek egyszersmind, és aki ebben az ügyben igen tisztességesen viselkedett, tudván a dologról, maga unszolta H.-et, hogy örültség volna nem felhasználni a chanceait, csak adja a Nemzetinek, etc.... Herbert tegnap beadta a darabot a színházhoz, és állítólag a jövő szezon elején játszanák." A Nemzeti végül nem játszotta a Kékszakállut. A Polgár című lap említett támadása: 1910. ápr. 13: Botrányok a Nemzeti Színház körül; ápr. 14: Mi történik a Nemzeti Színházban?; ápr. 15: Visszaélések a Nemzeti Színházban; ápr. 16: Botránykrónika a Nemzeti Színházról, ápr. 17: A Nemzeti Színház botránykrónikája; ápr. 24: Magyar darab a Nemzeti Színházban. Szilágyi Géza Lenkei Henrikkel közösen irt Májusi fagy c. darabját 1911. március 24-én mutatta be a Nemzeti Színház. Csathó Kálmán a Nemzeti Színház rendezője. Törzs: Törzs Jenő, ő játszotta volna a Kékszakállut, Ferenczi Sári: író, irodalomtörténész, ő játszotta volna Juditot.

7.

1. Balázs Babitsnak irt levelét lásd: Gál István: Balázs és Lukács elitfolyóiratterve 1910-ben. Balázs Béla levelei Babits Mihályhoz. Tiszatáj, 1976. 11.
2. Balázs Béla: Marianne országa, Renaissance, 1910. I. 414-427. old.
3. Ligeti Ernő: Lukács György: A lélek és a formák, Renaissance, 1910. I. 84-85. old.
4. Nem tudunk róla, hogy Bánóczi irt volna az esszékötetről.
5. Hajós Edit írja május 12-én Lukácsnak: "Herbert üzeni, hogy mi van Baumgarten Pester Lloyd-beli cikkével, mert Eisler Mihály József nagyon szeretne írni a maga könyvéről, és csak azért nem ír, mert maga Baumgartent akarta. Ha azonban Baumgarten nem ír, akkor Eisler fog." Baumgarten irt, viszont a másik német nyelvű pesti lapban, a Neues Pester Journalban megjelent 1910. július 15-én egy több könyvről szóló aláírás nélküli kritika, amely A lélek és a formákkal is foglalkozik. Lehetséges, hogy ezt Eisler írta.
6. Alexander Bernát ebben az időben a Budapesti Hírlapnál is működ-

dött mint szinikritikus.

7. Balázs Béla: Leporello halála, Világ, 1910. május 15.
Balázs Béla: Talán holnap, Világ, 1910. április 29.
8. Balázs Béla: Edüard Stucken: Gawan, Szinjáték, 1910. I.
236-237. old.

8.

1. Lukács Esztétikai kultúra c. dolgozatáról van szó.
2. Fenyő Miksa
3. Ady: Petőfi nem alkuszik, Renaissance, 1910. I. 246-251.,
337-340., 428-431., 509-512., 622-624., 745-759. old.
4. Balázs Béla Halálos fiatalság c. darabjáról van szó.
5. Az Esztétikai kultúra mottója két sor a Kékszakállu herceg vá-
ra, prologusából.
6. Ld. Szinjáték, 1910. június 9.
7. Ritoók Emma: Esztétikai kutatások - Lukács György: A lélek és a
formák. Huszadik Század, 1910/6. 502-504. old. 1
8. Lukács így számol be erről Popper Leóhoz írt levelében: "Balázs
Béla nagy lelkesedéssel írt nekem a cikkedről /Más véleményt
nem tudok: csak Ignótus mondta, hogy nem érti/. Azt írja: na-
gyon mély, nagyon találó és jól is van írva." /Valóság, 1974/9/
9. Rarkas Pál Ghiberti gróf c. darabját 1910. október 7-én, Pekár
Gyula Drághy Éva esküje c. darabját pedig 1911. február 24-én
mutatta be a Nemzeti Színház.
10. Lukács megírta a "lírai elmélkedést" /Az angol lírikusok drámá-
iról, Szinjáték 1910. II. 12-16. old./. A Gide-cikkről nem tu-
dunk.

9.

1. Benedek Marcell Az erősebb c. darabját 1912. szeptember 21-én
mutatta be a Nemzeti Színház. Pekár Károly neve elírás, Pekár
Károly darabot ezekben az években nem játszott a Nemzeti, Pe-
kár Gyuláról van szó.
2. A "forradalmár Ady-ügyről" részletesen lásd: Ady Endre összes
prózai művei - Ujságcikkek, tanulmányok X. Akadémiai, 1973.
Röviden a következőkről van szó: Deutsch Zsigmond és társa, Ke-
mény Miksa 1910-ben megjelentetett egy válogatást Petőfi forra-

dalmi verseiből Ady szerkesztésében és előszavával. A kötet rendkívül elitelző visszhangot váltott ki, az összes példányokat bezúzták. Ezek után döntött úgy a kiadó, hogy többé nem óhajt szépirodalommal foglalkozni.

3. Balázs élete folyamán többször szakított Kodálllyal: először ekkor /a következő levélből kiderül, hogy ez a szakítás sem volt problémamentes/, majd egy évvel később újra. A szoros barátság, a közös egyetemi és kollégiumi évek, a közös népdalgyűjtés emlékéét még az utak elválásakor sem volt könnyű eltörölni. Az 1910-es szakítás valóban inkább csak "vakáció", az 1911-es már komolyabb. Ekkor így ír Balázs naplójában /1911. szept. 7./:
- "különös és fontos két hét volt. A Zoltán-ügyemnek talán minden életeseeményem közül a legmisztikusabbnak végkép való elintézése volt. Szomorú világosság. de felszabadulás is. Nem fájt már nagyon. Nem kell nekem többé. Tiszta és éles szemmel láttam és az akinek láttam nem kell. Zoltán leromlott. Keserű és dacos visszavonulása naivan maniakus és sok dologban otromba barbárt csinált belőle. Az intellektualizmustól és az elpuhító életmódtól való félelme vandalizmusba csöppött át. Kár. A legpompásabb emberi szépségek romlottak el. Kár." Ismét egy évvel később azonban újra találkoznak. Erről így számol be a naplóban /1912. július/:
- "Zoltánéknál is voltam. Miába gondoltam a Waidbergi elválást véglegesnek. Az asszonyt leltem egyedül. A következőket mondta: "Mégis rossz volt, hogy maga nem írt, még ha Zoltán nem felelt is. Ő olyan. /Honnan tudhatom, hogy neki ez kell/. Tudnia kellett volna /Tartozom őt beszámíthatónak venni és cselekedeteinek jelentőséget tulajdonítani/. Hát tudja maga azt, hogy mikor ~~ma~~uk Waidbergből elmentek Zoltán sirt? - /Nem! Ezt igazán nem volt okom gondolni/ Milyen rossz volt ott! Miért? Kár, hogy odajöttek. Ő úgy szeretett volna magával komolyabban beszélni. Akart is. Küldtem is. Már ott volt és nem sikerült neki. Nem tudok - mondta. Maga sok mindent nem tud.

...Aztán haza jött Zoltán. Az ő szavából is /illetve egy szótagok hangsúly nuanceaiból, mert nála ott van a vallomások helye - Több nem adatik nekik/ - szóval azt éreztem, hogy igaz lehet amit Emma mondott. Mind erről nem gondolkodom most. Majd ősszel talán elválík. Én nem tudok Zoltántól elválíni. Ez is egy misz-

tikus, fátumszerű hozzá tartozás. Bizony nem lehetetlen: "És végül mégis meglásd együtt maradunk." A jóslat annyiban bevált, hogy hosszú kerülőút után a felszabadulást követően újra találkoztak, sőt együtt is dolgoztak: ebből a megújult együttműködésből született Balázs drámája alapján Kodály Cinka Panna c. daljátéka.

10.

1. Zigány Árpád, a Renaissance egyik szerkesztője
2. Balázs Béla: Történet a Logody utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről. Renaissance, 1910. II. 110-128. old., kötetben Budapest; 1912. Modern Könyvtár.
3. Balázs Béla: Ibolya, Renaissance, 1910. I. 171-186. old.
4. Emmanuel Reicher német színész

11.

1. Recha Wollmann /később Jászi Oszkár második felesége/ első férje, Stephan Rndt író valóban színházi ember volt.

12.

1. A novella az előző levélben említett Logody utcai történet.
2. Schlesinger Gizella: Selden-Góth Gizella néven zeneíró, zeneszerző. Életéről és munkásságáról részletesen lásd: Zenei lexikon. Névváltoztatásának történetét és Bartókkal kapcsolatos emlékeit a Magyar Zene 1966/2. számában közölte.
3. Az Órák c. vers első sora.
4. Ez a mondat a levél datálásában könnyen félrevezethető lehet. Lukács ugyanis 1912-ben járt Hollandiában. A magyarázat a Popper levelezésben található, 1910. júniusa körül Lukács így ír Popper Leonak: "Édes Leo, egy kérésem illetve kérdésem van: a következő. - Én már kb két hete nem jól vagyok itt - rosszul alszom, fáj a fejem, lassan megy a munka stb. Elhatároztam hát, hogy radikális dolgot próbálok meg, eljövök hozzátok két-három hétre. Ennek persze az az előfeltétele, hogy te is ott légy még Hollandiában, tehát azt kérdelem: meddig? Én pénteken vagy szombaton elutazhatom innen - ha azontul még két hetünk lehetnénk együtt - jövök. /És aztán megyek Weimarba stb /." A "hoz-

zátok" természetesen Popper holland menyasszonyára és családjára vonatkozik. Erről a szándékról valószínűleg Balázst is tudósította, ezért kéri a címet. Az utazás nem jött létre, július 18-án kelt levelében Lukács így ír Poppernek: "Édes Leo fiam, roppantul sajnáltam, hogy a hollandiai dologból nem lett semmi - szép lett volna. És jó lett volna. Kár - így egyenesen Weimarba mentem."

5. Lukács György: Az irodalomtörténet elméletéhez, Dolgozatok a modern filozófia köréből. Alexander Bernát hatvanadik születése napjára. 1910. 388-421. old.
6. Aláírás nélküli cikk A lélek és a formákról: A Nap. 1910. július 2.

13.

1. Hajós Edit írja Lukácsnak 1910. július 23-án: "Ma reggel érkezünk ide H.-val. Az ő levelei magához fognak érkezni, kérem küldje azokat ide /dr H.B., Sekirn a/Wörther See, Kärnten/, és lehetőleg tegyen úgy mint ha ő tényleg magánál volna látogatóban."
2. Kabos Ede, író, ujságíró.
3. Julius Bab neves német szinikritikus.
4. Max Martersteig színész, rendező, dramaturg, színháztörténész, ebben az időben a lipcsei színház intendánsa.
5. Eva Martersteig, Max Martersteig lánya, színésznő. Balázs első berlini tartózkodásakor került vele barátságba, kapcsolatukról naplójában részletesen tudósít. A Nyugat, 1914. február 1-i számában /I. 221-222. old./ cikket írt róla.
6. A lélek és a formák német fordításának ajánlásáról van szó.

14.

1. Nem tudjuk, milyen almanachról van szó.

17.

1. Mint az előző levelekből kiderül, Balázs Sekirnben nyaralt Hajós Edittel, de ezt Magyarországon nem volt szabad tudni. Balázsnak azt a látszatot kellett keltenie, mintha Lukácsal lenne Weimarban. Ezért kéri Lukács aláírását a /talán a Hajós-szü-

- , lőknek küldendő/ képeslapra.
2. Nem tudni, milyen könyvről van szó, feltehetőleg a következő levélben említett "Krischnáról", de ennek adatait nem ismerjük. Az azonban biztos, hogy közérdeklődésre tartott számot a társaságban. Egy évvel később, 1911. augusztusában Lesznai Anna így ír Lukácsnak: "3 címet kérnék: Edith címét, a maga címét és "Krischna" címét - illetve azon Krischna-monda címét, melyet Herbert magától kapott." Lukács el is küldte a címet, erre utal Lesznai következő levelének utóírata: "persze nem tudtam elolvasni a könyvek címét, nagyon nagyon hálás lennék - ha olvashatóan és megszerzési móddal írná meg őket egyszer. Panchatantra /milyen nyelven és kiadónál jelent meg/. A másikat nem tudom elolvasni. /A zsidó címeket és Krischnát elolvastam./"

19.

1. Zigány Zoltán a századeleji radikális tanítómozgalom egyik vezető alakja, a TTT egyik alapítója, a Huszadik Század és az Új Korszak szerkesztőbizottsági tagja.
2. Lukács és Balázs megválnak a Renaissance-től. 1910. október közepén Lukács erről Poppert is tudósítja: "Herbert meg én megváltunk a Renaissance-től. Nem lehet még nekünk jó lapot csinálnunk." /Valóság, 74/9./
3. A tervezett kritikák közül két megvalósultról tudunk: Lukácsé a Pester Lloydban jelent meg 1910. december 18-án, Kaffka Margit végül a Nyugatba írt /1911. I. 117-118. old./

20.

1. Babits: A lélek és a formák, Nyugat, 1910. II. 1563-1565. old. Lukács válasza: Arról a bizonyos homályosságról. Nyugat, 1910. II. 1749-1752. old.
2. Vö. Renaissance, 1910. II. 445-447. old.
3. Kozári Gyula Emberi okmányok - a tegnap, ma és holnap irodalmából /metafiziko-pszichológiai tanulmány/ c. művéről van szó, amelyben a neves egyházi író az irodalomtörténetben és irodalomelméletben elterjedt pozitívizmussal és naturalizmussal veszi fel a harcot egy új romanticizmus nevében. Lukácsot valóban eme "új romanticizmus" egyik képviselőjeként üdvözli és több

helyen idézi esszéit. A Szent-István Társulatnál 1910-ben megjelent munka második kötetét, egy Pascal-monográfiát 1914-ben, harmadik kötetét, amelynek címe Emberi okmányok - töredékek, élmények, följegyzések a költészetéről és művészetéről, 1923-ban adta ki.

4. A Hét kritikája Balázs A vándor énekel c. kötetéről: 1910. nov. 13.
5. Bársony István: Csend, Budapest, Légrády Testvérek kiadása.
6. Kurt Theodor művészettörténész.
7. A Szent Szűz vére c. misztériumról van szó.

21.

1. Várady György: A vándor énekel - Balázs Béla verseskönyve. Új Idők, 1910. 541. old.
2. Feleky Géza: A vándor énekel, Szinjáték, 1910. II. 284-286. old.
3. Seidler Irma
4. Ezt a könyvet nem csinálták meg.

22.

1. Polányi Károly
2. A tragédia metafizikája c. Lukács-cikk magyarra fordításáról van szó.
3. Balázs 1906-os berlini naplójában beszámol egy Gruithausen nevű, szerinte svéd filozófussal kötött ismeretségéről. Simmelnél és Diltheynél találkoztak. Lehetséges, hogy mindkét névirás hibás és a nemzetiségre való utalás is, és itt Bernard Groethuysen Dilthey-tanítványáról van szó.
4. Czigány Dezső festő.

24.

1. Horvát Henrik műfordító
2. Lorsy Ernő ujságíró Lukács Sterne-esszéjét fordítja németre.

25.

1. A Novalis-esszéét Popper Leó fordította le.

26.

1. Hajós Edit így ír Lukácsnak 1911. január 7[-i keltezésű levelében: "tudom, hogy Herbert milyen slamos, hát én köszönöm meg helyette a megköszönendőket, és még külön magam részéről azt, hogy ő épen származott vissza hozzám."
2. Kempis Tamás 15. századi németalföldi szerzetes prédikációiról van szó, amelyek magyarul Pázmány Péter fordításában jelentek meg. Balázs mint költő tudatosan tanulmányozta Pázmány nyelvezetét. E levél kelte után néhány hónappal egy évre külföldre utazik, s ekkor a néhány könyv között, amelyet magával szándékozik vinni, szerepel Pázmány Kempise is. Így ír ekkor berni naplójában: "Meg kell csinálnom végre nyelvemet. Meg kell tanulnom magyarul. 3 kötet népdalok és balladák, 2 kötet Arany, 1 kö. Vörösmarty, 1 Pázmány /Kempis/, 1 népmesegyűjtemény lesznek egyelőre segítségemre."
3. Nem tudjuk, milyen fordításokat korrigálhatott Balázs Béla. Lehetséges, hogy Szilasi esetében Plotinos A három őshypostasis-ról c. művéről van szó, amely a Szellem első számában /"első félben"?/ jelent meg.
4. Fleischel: Egon Fleischel berlini kiadó, nála jelentek meg az esszék; Rundschau: Neue Rundschau, a Fischer Verlag folyóirata, szerk. Oscar Bie; Pan: A Cassirer Verlag folyóirata, szerk. Alfred Kerr.
5. Nem tudjuk, milyen francia lapról van szó.
6. Harry Kahn: író, a Fleischel Verlag lektora, Lukács esszékötete német kiadásának szerkesztője
7. Erna Frankról nem tudjuk, kicsoda. Balázs 1912-es berlini naplójában szintén mint ismerőst említi, részletesebben nem ír róla.
8. Bauer Ervin, Balázs Béla öccse.
9. Moritz Heimann drámaíró, novellista, az S.Fischer Verlag lektora.

27.

1. Feltételezhetőleg A nem-tragikus dráma problémája /Die Schaubühne 1911. 231-234. old./ és a Hauptmann útja /uo. 1911. 253-255. old./ című Lukács-cikkekről van szó, ezek azonban nem jelentek meg az Aurorában.

2. Hevesi Sándor

3. Vajda Ernő: író, újságíró, színpadi szerző; Bálint Lajos: dramaturg, újságíró, ezidőtájt a Világ főszerkesztője.

28.

1. Hajós Edit ekkor Montpellier-ben tanul. Január 27-én írja Lukácsnak: "Persze, itt van Herbert..."

29.

1. Martha Kassel Kurt Theodor művészettörténész felesége

2. Aréna és bábszínház között, Aurora, 1911. 117-121. old.

30.

1. Cserna Andor: az Aurora szerkesztője

2. A Szent, Szűz, vére valóban a Nyugatban jelent meg /1911. II. 465-484. old./

31.

1. "Első" levél, ti. elutazása utáni első. Ekkor kezdte meg egyéves külföldi tartózkodását, amelynek utvonala: Svájc, rövid olaszországi tartózkodás, Párizs, Berlin.

2. Külföldi tartózkodása során e két-háromhetente megjelenő "Uti levelek" honoráriumát jelentette számára a létalapot.

3. Balázs Béla: Az utazás, Világ, 1911. július 2.; Uti levél, Világ, 1911. július 18.

32.

1. Bölöni György ezidőtájt a Világ munkatársa

2. Ismét Balázs novelláskötetéről van szó, amelyet a Márkus nyomda már kiszedett /vö. Balázs Béla levele Fenyő Miksának, Féljegyzések és levelek a Nyugatról, Akadémiai, 1975. 315. old./, de a Renaissance bukásával megjelentetése meghiúsult. Balázs a környvet ezután feltehetőleg átadta az Aurorának, végül azonban itt sem jelent meg.

33.

1. Jung Ungarn: Vészi József berlini folyóirata a magyar művészet

és kultúra terjesztésére; 1911. júliusi számában megjelent A Kékszakállu herceg vára /854-68. old./

2. Az új esszé: A lelki szegénységről; magyarul majd Balázs fordításában jelenik meg A Szellem 2. számában.

34.

1. Végül nem ott jelent meg, hanem a Modern Könyvtárban, dedikációja: Ez a könyv a feleségemé: A Szent Szűz vérének dedikációja: Lukács Györgynek és Hajós Editnek.
2. Relle Pál ujságíró

35.

1. Gajári Ödön ujságíró, politikus, Az Ujság alapító főszerkesztője
2. Bíró Lajos író, ujságíró, ebben az időben szintén Az Ujság munkatársa.

37.

1. Márkus Miksa, a Magyar Hírlap főszerkesztője

38.

1. A lelki szegénységről ajánlás nélkül jelent meg.
2. Aurora, 1911. 267-270. old.

42.

1. Balázs egy zsidó ösztöndíjat szeretett volna megpályázni
2. Nyilván dr Hajós Zsigmond ügyvédnek, Edit édesapjának irodájáról van szó.
3. Lukács Mici, Lukács György huga

44.

1. Meister Eckehart: Az örök születésről /ford. Balázs Béla/, A Szellem 133-158. old.

45.

1. Lukács esszéketének frissen megjelent német változatát.

47.

1. Magyar írók a világpiacon, Világ, 1911. dec. 19.
2. 1911. decemberében jelent meg a Schaubühnében Paul Ernst beszámolója Lukács esszékötetéről. Balázs feltehetőleg erre akart reagálni.

48.

1. A Nyugat Disputa-rovatában nem jelent meg ebben az időben Balázs-írás. A "néhány zokszó" közléséhez Lukács nyilván nem járult hozzá.
2. Az előző levélben említett Világ-cikk tudósít a Concordia kiadvállalat tervezett akciójáról, amelynek keretében Hatvany Lajos közvetítésével huszökötetes sorozatban adnák ki a kortárs magyar irodalom legjavát. Ezügyben Balázs levélben fordult Hatvanyhoz, melyben kéri, a huszból egy kötetet szenteljenek neki, különös tekintettel írásai gyakran szemérehányt német jellegére. Vö. Levelek Hatvany Lajoshoz, Szépirodalmi, 1967. 184-85. old. Hatvany ezt nyilván megtagadta, erre vonatkozik a "nem vállal a Concordiában".

49.

1. Nem ismerjük ezt a Kommertert.
2. Bánócziné Balogh Vilma írónő, színésznő, később Continental szalónbeli irodalmi szalonja volt nevezetes.

50.

1. Ernst valóban nagyvonalúan és barátilag közvetített Balázs ügyében Németországban. Ekkor a drezdai, 1917-ben pedig a düsseldorfi színháznak ajánlotta darabjait. Nem rajta múlt, hogy nem játszották őket. Vö. Lukács György levelei Paul Ernsthez. MTA II. Oszt. Közleményei, XX. köt. 269-306. old.; és Paul Ernst und Georg Lukács, Dokumente einer Freundschaft, Düsseldorf, 1973/74.
2. A "London" feltehetőleg az előző levélben említett Kommerre vonatkozik. Az "Eisler" nem világos, talán a már szerepelt Eisler Mihály Józseffel korrigáltatta volna darabjait Balázs.
3. A modern dráma fejlődésének története. Franklin, 1911.

4. Felek Gyula: A Kisfaludy Társaság. Világ, 1912. február 17.
5. Az Angyali üdvözlés c. darabról van szó /Annonce faite à Marie/

51.

1. Déri Gyula újságíró, ebben az időben tisztviselő a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban
2. Mardis Gras: Hushagyó Kedd

52.

1. Nem tudjuk, ki ez a Denjén.

54.

1. Balázs Popper Leó A giccs c. tanulmányát fordította magyarra. /Vö. Magyar Filozófiai Szemle, 1972/2. 251-254. old./
2. Balázs azért utal itt Karl Krausra, mert az 8 lapjában /Die Fackel/ jelent meg Popper giccs-tanulmánya /1910. dec. 3./.

55.

1. üzleti /tachles - üzlet (jiddis)/

56.

1. Arthur Holz drezdai rendező

57.

1. Az 54. levélben említett Baumgarten-féle kölcsönről van szó.

58.

1. Stern Elza ezidőtájt Bolgár Elek, később Lörsy Ernő felesége, Stephani Elza néven költő, újságíró.
2. Leo Greiner német lírikus, drámaíró
3. Anselma Heine német író

59.

1. Ernst Glaeser, a "senki kis művészettörténész" neves német író, esszéista
2. Erről a tanulmányról nem tudunk, a Szellemben nem jelent meg.

61.

1. Martin Buber osztrák származású író és filozófus, a Rütten und Loening Verlag lektora
2. Gertrud Kantorowicz: Bergson német fordítója, közelebbit nem tudunk róla.
3. Siegfried Jacobsohn német publicista, kritikus, a Die Schaubühne alapító főszerkesztője

62.

1. Bárczi: feltehetőleg Bárczy István, Budapest polgármestere

64.

1. Balázs így számol be az úgyről naplójában: "Éppen akkor értem Pestre, mikor a Nyugatnak éppen új krízisei voltak. A lappangó, keresztül-kasul egymás utalás kitört. Főképpen Osvát gyermekkertészete ellen támadtak fel Hatvány, Ady, Kaffka és a részvénytársaság is. Kiderült, hogy majd mind pénzre utazó csirkefogók, akik 3 évre előre felvették fizetésüket mikor a lap évi 11.000 korona deficittel dolgozott. Más disznóságok is voltak. ...Ez intrikák vége különben a következő lett: Hatvány végképp ott hagyta a Nyugatot. Tehát a Nyugat megint szegény és ki tudja fog-e fizetni. Ignotusé a lap. Osvát Ernő neve lekerült és Ady felkerült a szerkesztőhelyre - de Osvát "lektor" és ennél fogva kevés vagy semmi sem változott. A lapnál ugyátszik nőtt az agióm. Ignotus részvételtre kér és sürgönyözött az Utolsó nap egy részéért a reprezentatív szám számára." Az utolsó nap egy részlete valóban megjelent a Nyugat 1912. július 1-i számában /II. 24-35. old./ Az ügyet azonban némileg más megvilágításba helyezi Kaffka Mária levele, amelyben Hatváynak számol be a Nyugat élén történt órségváltásról: "Azt tudja, ugye - hogy a... távozása után azok ott nekigyürköztek, hogy megdolgozzák Adyt... könnyek közt fogadkoztak; úgy lesz, ahogy akarod, minden megváltozik. Osváth nem szerkeszt, nem, nem; te elolvashatsz minden kéziratot - stb. stb. Végre is befogták addig a szemét - /ezzel úgy is el lehet banni; jól ismerték! Eleinte próbált okoskodni. Nem is említve, hogy engem főmunkatársul szóba hozott - /ezt rögtön lefújták/. De felszólított, hogy az első új,

representatív számba írjak novellát. Erre Fenyő kijelentette, hogy ezt nem engedi. Ők nem reprezentálnak semmit; nem akarnak tudni változásról stb. Különben is - már kértek Birótól novellát. Ám Biró utolsó percben visszavonta az ígéretét, s így /mert most már hozzám "nem mertek" jönni/ sürgönyöztek Herbertnek drámarészletért, s előrántották Laczkót. Mondanom sem kell, hogy az első szám éppolyan, mint az eddigiek." /Levelek Hatvany Lajoshoz, Szépirodalmi, 1967. 150-151. old./

66.

1. Ezt a mesedramát végül nem írta meg Balázs. 1913-ban Adyval készült librettót írni az eredeti novellából, ezzel indultak volna az opera 1914-es librettópályázatán. Az együttműködés azonban végül nem jött létre. Vö. a 90. levelet. Az ügyről részletesen vö.: Demény János: Adatok Balázs Béla és Bartók Béla kapcsolatahoz - Magyar Zenetörténeti Tanulmányok IV., 361-374. old.
2. Tudomásunk szerint ezt nem írta meg.
3. Beöthy László szinigazgatóról és Márton Miksa hírlapíró, ügyvéd, kritikus, színházi és irodalmi ügynökség-tulajdonosról van szó.
4. A nagy könyv: Lukács 1912 és 1914 között írt heidelbergi művészetfilozófiája.

67.

1. Első hír A fából faragott királyfiról

68.

1. Fejéky Géza: Lukács György: A modern dráma fejlődésének története. Nyugat, 1912. II. 699-702. old.
2. Nyugat, 1912. II. 879-888. old.
3. Gömöri Jenő Tamás költő, újságíró, a Modern Könyvtár szerkesztője.
4. Lukács Esztétikai kultúra című megjelenés előtt álló esszégyűjteményéről van szó.
5. Kurt Wolff lipcsei kiadó

69.

1. Vajda Ernő: A modern dráma, Uj Élet, 1912. III. 47-70. old.

70.

1. Balázs Béla: Misztériumok. Bp. 1912. Nyugat kiadása.
2. Nem sikerült megtalálnunk ezt a kritikát
3. Talán azoknak a francia kritikáknak egyikéről van itt szó, amelyekről a Magyar Hírlap februárban tudósít. Vö. a 76. sz. levelet.

71.

1. Lukács Esztétikai kultúra c. könyvét /Athenaeum, 1913/

72.

1. Kritika A Hétben: 1912. december 15.
2. Balázs Béla: Válasz Szabó Dezsőnek, Nyugat. 1913. I. 79-80. old.
3. Vajda Ernő cikke Az Élet c. lapban: 1913. jan. 19.
4. Lásd a 66/4. sz. jegyzetet

73.

1. Singer Zsigmond, a Pester Lloyd főszerkesztője

74.

1. Babits Mihály: Dráma, Nyugat, 1913. I. 166-169. old.

76.

1. Lukács György: Egy pár szó a dráma formájáról Babits Mihálynak, Nyugat, 1913. I. 324-325. old.
2. Magyar Hírlap, 1913. febr. 13.: A lélek és a formák - francia folyóiratok Lukács Györgyről /A Parthenon és a Nouvelle Revue Française kritikájáról tudósít/

78.

1. Lukács György: Der Dramatiker des neuen Ungarns - Pester Lloyd, 1913. márc. 2.
2. Richard M. Meyer: Essayisten, Das literarische Echo, 1913. I. 758-762. old.

- 79.
1. Ennek az előadásnak nincs nyoma.
 2. Révész Géza: zenepszichológus és hangfiziológus, egyetemi tanár
 3. Balázs Béla: Művészetfilozófiai töredékek. Nyugat, 1909. II. kötet, 60-65., 156-160., 204-209. old.
 4. Homburg hercege Friedrich Wilhelm brandenburgi választófejedelem kifejezett parancsa ellenére indult támadásra csapatával a svédek ellen. Így nyerték meg a brandenburgiak 1675-ben a fehrbelini csatát. Erről szól Kleist Homburg hercege c. drámája.
 5. Balázs Béla: Felek Gyéna első könyve, Nyugat, 1913/ 220-222. old. 80.

1. A Nyugat 1913. ápr. 16-i száma a következő szavakkal hirdeti a Balázs-matinét: "A Nyugat vasárnapi, huszadiki matinéjén, mely délelőtt tizenegyor lesz a Fővárosi Orfeumban, mint már külön értesítésben megírtuk, Balázs Bélának két misztériuma kerül színre. Ezek a mélyről vett s erősen megformált kis dráma költemények az új magyar irodalomnak olyan becses és érdekes jelenségei s az új magyar drámát úgy utána léptetik a már diadalmaskodott lírának és epikának, hogy izgatón kísérlet /s a Nyugatnak való/ ezeket színpadi előadhatóságuk felől kipróbálni. A két misztérium közt Bartók Béla tiszteli meg a Nyugatot és közönségét. azzal, hogy eljátssza legújabb zongoradarabjait - a nagy zeneköltő és zongorajátsszó a Nyugatban megjelent Allegro barbaron kívül még sehol meg nem jelent dolgaiból is fog zongorázni." /Nyugat, 1913. I. 654. old./

Az 1913. május 1-i szám pedig a következőképpen számol be a már lezajlott matinéről: A Nyugat 20-iki matinéjén olvasóink és barátaink az utolsó ülésig megtöltötték a Fővárosi Orfeum kedves és kellemes nézőterét, mely színházibb színpadot érdemelne, mint aminő, természet szerint, a variétés dobogó. Ennek s az egyszeri alkalomra való készülésnek kényszerű fogyatkozásain keresztül is mély hatást tett a Balázs két misztériuma közül, különösen a színpadiságra is finoman megszótt Szent Szűz Vére. A rendezéssel dr. Bárdos Artur fáradt, a Kékszakállú díszletét Gulácsy festette, az egyes szerepekbe Harmos Ilona, Simonyi Mária és a színlapon hirdetett Coulement Edith grófné helyett Hollós Rózsi, Kürthy József, Tarnai Ernő és Fehér Gyula vitték bele tudásukat és lelkesedésüket s a két darab között Bartók

Béla játszotta el, rajongó elragadtatást keltve, újabb zongoradarabjait. A misztériumok előtt Ignotus fejtegette néhány, szóval az új tragédiáról való felfogását." /Nyugat, 1913. I. 726. old./

82.

1. Csécsy Imre 1914-es Uj Magyar Szemléjéről lehet szó, amelynek előkészületi munkálatai ekkor már folytak. Balázs nem irt ebbe a lapba.
2. Ez az utalás nem egészen világos. Balázs ebben az időben nem ír naplót, ezért pontos felvilágosítást onnan sem nyerhetünk. Elképzeltető, hogy a "háború" irodalmi háborút jelent. Amikor ennek az időszaknak az eseményeit visszatekintve elmeséli a naplóban, említi egyebek közt Az utolsó nap tervezett Nemzeti színházbeli bemutatója körüli "háborút". A szöveggörnyezetnek az a jellemzője viszont, amely azt mutatja, hogy valamiféle megszakott, tartós háttéreseményként jellemzi a háborút /"semmi új-ság"/, azt a feltételezést is megengedi, hogy a balkáni háborúra gondol.

83.

1. Bánffy Miklós író, politikus, később külügyminiszter, 1912-től az állami színházak kormánybiztosa, 1917-től főzeneigazgatója. Balázs visszaemlékezését lásd: Messziről messzire - Bartók Béla hatvanadik születésnapján, Balázs Béla: Válogatott cikkek és tanulmányok, Kossuth, 1968. 47-62. old. Ugyancsak Bánffy grófra vonatkozó emlékeit idézi: Illés Endre: A dilettante, Mestereim, barátaim, szerelmeim, Magvető, 1979. 420-443. old.
2. Ledererné: Emmy Lederer, Emil Lederer közgazdásznak, az Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik szerkesztőjének felesége, Seidler Irma nővére.
3. Das literarische Echo, 1913. I. 924-25. old.
4. Ivánfi Jenő, a Nemzeti Színház főrendezője

84.

1. A fizikai "Mayer-törvény": A hő és a mechanikai energia egymásba átalakítható és összegük állandó.

85.

1. Alfred Polgár osztrák író, publicista.
2. Lukács ezt feltehetőleg nem tartotta valószínűnek, de az átdolgozást támogatta, és írt Ernstnek, közvetítsen az ügyben Kahn, vagy Greiner felé. Vö. Paul Ernst und Georg Lukács, id. mű, 46. old.

86.

1. Jelena Andrejevna Grabenkót Balázs 1912-es berlini tartózkodása-kor ismerte meg. Így tudósít erről naplójában: "...csunya, sovány elhanyagolt. ...Csodálatos példája a Dostojewsky-alakoknak. Minden története, minden ötlete Dostojewsky legfantasztikusabb fejezeteiből való lehetne. Terrorista volt. Évekig volt börtönben. Elpusztította idegeit, gyomrát és tüdejét a rettenetes munkában. ...Szomorú, szép, mély, okos ember." Az 1913-as olaszországi út kapcsán a napló beszámol "Ljena és Gyuri kezdődő szerelméről is.

89.

1. Lukács György: Balázs Béla: Az utolsó nap. Nyugat, 1913. II. 584-587. old.
2. Ezt a függelékét Jelena Grabenko írta. A "Mischka" aláírás Lukács és Grabenko magánmitológiájának egy mozzanata, kettejük személyes viszonyának jellegzetes motívuma. Jelena Grabenkónak valóban volt egy ilyen nevű öccse, de Lukácshoz írt levelei egy részét maga is így írja alá, sőt személyisége megkettőződését e levelekben következetesen végigviszi: egyes szám harmadik személyben, a szükséges helyeken himnemben egyeztetve ír erről a bizonyos "Mischkáról", ahol a szövegből egyértelműen kiderül, hogy önmagáról van szó. Emellett egy esetben Lukácsot is Mischkának nevezi.

90.

1. Rheinhardt osztrák író, fordító két kisregényéről Balázs majd kritikát közöl a Nyugatban /1917. II. 247-248. old./
2. Martha Karlweiss, Balázs bécsi szerelme 1907-1908-ból.
3. Ő írta a Panthenon-recenziót, ld. a 76/2. jegyzetet.

4. Az Isten tenyerén című regény majd 1921-ben jelenik meg a Kolozsvári Lapkiadó kiadásában.

91.

1. Die weissen Blätter: René Schickele lipcsei, zürichi, majd berlini folyóirata.

92.

1. Neue Blätter - Jakob Hegner szerkesztésében a Verlag der neuen Blätter kiadásában megjelenő folyóirat, kiadási helye Berlin és Hellerau.

93.

1. A Hét mese végül Knernél jelent meg.

94.

1. Der jüngste Tag - a lipcsei Kurt Wolff Verlag sorozata a modern irodalom számára. Egyebek közt Kafkát, Max Brodot, Werfelt jeleztették meg a keretében.
2. Franz Blei ebben az időben a Die weissen Blätter munkatársa volt.
3. Valószínűleg Lukács drámakönyvének 2. fejezetéről van szó, amely Zur Soziologie des modernen Dramas címmel 1914-ben jelent meg az Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik-ban. /303-345., 662-706. old./

96.

1. Megjelent: Nyugat, 1917. I. 977-995. old.
2. A krák, a szimbolikus tengeri szörny régóta foglalkoztatta őket. 1913-as olaszországi naplójában így ír Balázs: "Egy este beszélgetés Gyurival a krákról. Ugy éltünk mind a ketten, hogy egy napon a krák visszamerül a tengerbe és minden felfordul. A nyugtalanítása annak, hogy Gyuri az én életemet is ilyennek látja. Hogy természetesnek találja ezt az érzésemet. Milyen realitást adott vele neki! És a másik nagy probléma. Ha nem csak elvben lehet, hanem érzem, tudom, hogy mostani életformám krák-kaland csak, nem csalom-e akkor a velem-élőket? Vajjon a krák nem abban a percben merül-e el, mikor megtudom, hogy csak krák?

- Nem ennyiből áll-e egész elmerülése? Szükség van-e még egyéb külső katasztrófára?"
3. Balázs Béla: Ballada. Nyugat, 1914. I. 552. old.; Tavasz csatája, Nyugat, 1914. I. 636. old.
 4. A harmadik fejezet: lásd a 66/4. jegyzetet

27.

1. Schlamadinger Ödönné Hamvassy Annáról, Balázs második feleségéről van szó. 1914. február 18-án ismerkedtek meg, amint Balázs írja is a levélben, a Teozófusok társaságában. Egy ideig titkolták kapcsolatukat, de Hajós Edit rájött, ekkor Balázs összeismertette a két asszonyt, akik igen jó barátságba kerültek, egymással. Edit sokat hibáztatta magát, amiért utjukban áll. Lukácsék Heidelbergben távolról figyelték az ügyet, segíteni szerettek volna Editnek. Ez némi feszültséget támasztott a két barát között, amelynek előzménye az volt részben, hogy Lukács viszont nem engedte Balázssék részéről hibáztatni Ljena Grabenkot, amiért az egy darabig együtt élt Bauer Ervinnel. Vö. 98. levelet. Ez később megismétlődött, amikor Ljena 1916-ban Heidelbergben egy Bruno keresztnévű fiatalemberbe szeretett bele, aki /Balázs naplóbeli fogalmazásával/ "megbolondult és Ljena elkísérte a szanatóriumba és most kihozta, magához vette, vagyis Gyurihoz is/." 1914. május 21-én Balázs így ír naplójában: /Edit/ "levelet írt Ljenának, melyben hibásnak és vétkesnek mondja magát, fenntartás nélkül. ...el fog utazni Heidelbergbe. ...Az én levelemre azonban nem felelt Gyuri. Az én levelem is feléje nyújtott kéz volt, nem fogadta el. /Ervinnel levelez/ Ilyenformán és kikapcsolódtam ebből a társaságból."

98.

1. Gyges és Candaules: a görög mitológia két alakja, Lydia királyai. Róluk szól Hebbel Gyges und sein Ring c. darabja, amelyet Lukács gyakran emleget a drámakönyvben.
2. Balázs háborús naplója a Nyugatban: 1915. I. 40-44, 105-109, 154-158. old.
3. Lukács Dosztojevszkij-könyvéről van szó, amelyből később A regény elmélete született.

99.

1. Wildner Ödön író, szociológus 1911-től fővárosi hivatalnok volt.
2. Ritoók Emma A szellem kalandorai c. regényének első változatáról, A lélek kalandorairól van szó.

100.

1. Nyugat, 1914. II. 200-203. old.
2. Nem tudunk róla, hogy kiadta volna.
3. A cattarói /kotori/ öbölben volt az osztrák-magyar flotta egyik fontos támaszpontja, ott szolgálhatott Rheinhardt.

101.

1. Idézet A kékszakállú herceg vára prologusából /"Az világ kint haddal tele, de nem abba halunk bele..." /

102.

1. Tristan hajóján, Gyoma. 1916. Kner Izidor kiadása.
2. Babits Mihály: Ma, holnap, irodalom, Nyugat, 1916. II. 328-340. old; Kassák Lajos: "A rettenetes nagy hamu" alól Babits Mihályhoz; Babits Mihály: Válasz, Nyugat, 1916. II. 424-425. old.

103.

1. 1914-től kezdve Baláznak reális reményei voltak arra nézve, hogy darabjait játszani fogják Bécsben. Naplójában beszámol e remények forgandóságáról. 1914 júliusában szerződést kötött Geyerrel, a Neue Wiener Bühne igazgatójával a Szent Szűz vére bemutatására, és kapott is 500 korona előleget. Ennek ellenére a cenzura kifogásolta a szöveget, amelyben maga Szűz Mária is megszólalt. Miután Balázs a szöveget megváltoztatta és Mária szövegét egy Hasszán nevű szereplő szájába adta, Rheinhardt, a fordító megsértődött. "Nemrég levelet kaptam Rheinhardttól - írja naplójában. - Felháborodva, kétségbeesve írja, hogy árulhattam így el művészetemet egy előadás miatt, hogy ti. a cenzura követelésére nem beszéltem Máriát, hanem az ő szavait, pont az ő szavait Hassánnal mondatom. Hogy így nem vállalja a felelősséget, a nevét nem engedi kitenni, szégyelli magát stb."

Balázst legérzékenyebb pontján, büszkeségében sértette Rheinhardt vádja. "Megírtam - folytatódik a napló -, hogy nem tudom ez mit jelent? Talán az ingerelte fel, hogy az utasításokban ilyenek vannak: a világítás megváltozik, Mária szíve a hét törrel világítani kezd? Az ilyen "hatások" voltak neki kellemetlennék? Nem tudom. Csak azt, hogy feltételezte rólam, hogy egy "Karrierista" vagyok, aki megalkuszom és nincs meg az az outsider dacom és gőgöm, hogy némely dolgokat csak azért csinállok mert szimpatikusak és engesztelők lehetnek." A harag azonban nem tartott sokáig, 1917 májusában már Balázs szerzett előleget Rheinhardtnek a Halálos fiatalság fordítására. A Szent-Szűz vérét hosszas huzavonák után végül levették a műsorterréről, nem mutatták be, mert úgy értékelték, hogy nem lesz közönsége. Ezzel szemben a Halálos fiatalságot, bár ugyancsak hosszas huzavonák után, 1920 tavaszán végül mégis bemutatta a Neue Wiener Bühne.

2. Galafrés Elzáról, a bécsi Volkstheater ünnepelt színészhőjéről, Dohnányi Ernő feleségéről van szó, ő alakította a királyfit A fából faragott királyfi budapesti bemutatóján.

104.

1. Lukács György: Megjegyzések Balázs Béla új verseiről, Nyugat, 1916. II. 751-759. old.
2. Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell, Gyoma, 1917. Kner Izidor kiadása.
3. Balázs Béla: Hét mese, Gyoma, 1918. Kner Izidor kiadása.
4. Irt is: Az új lélekdráma - jegyzetek a drámairodalom legújabb fejlődéséről, Jelenkor, 1918/3-4, 81-94. old., bővebb változata in Balázs Béla és akiknek nem kell.
5. Lukács: Theorie des Romans, in: Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft, 1916.

105.

1. Grilli Károly könyvkiadótulajdonos, könyvkereskedő.
2. Rákosi Jenő: Modern költő, Budapesti Hírlap, 1916. dec. 14.
3. A fából faragott királyfit 1917. május 12-én mutatta be az Operaház.

4. Balázs Béla: Játékok, Gyoma. 1917., Kner Izidor kiadása. A báb-játék A halász és a hold ezüstje.

106.

1. A Halálos fiatalság valóban megjelent Knernél /1918/, de előszó nélkül. Ilyen típusú előszót írt viszont Balázs a Szélpál Margit, második, Kner-féle kiadásához. /Gyoma, 1918/

107.

1. Kisérettéshistóriák - Idegen írók novellái. Fordította Balázs Béla. Gyoma /1918/, Kner Izidor kiadása. Előszavát lásd a Függelék II.-ben.
2. Balázs Béla: Dramaturgia - Előadások a szellemi tudományok köréből. Budapest, 1918.
3. Lukács heidelbergi esztétikájának egyik fejezete.
4. Anna ekkor Fényes László titkárnője volt Az Est-nél.
5. Ambrus Zoltán.

II.

109.

1. Fogalmazvány Balázs Béla kezeirésével, sok áthúzással és javítással. MTA Kézirattára, Ms 5021/108. Balázs feltehetően bírálatot kért Lukácstól, a bírálatot tartalmazó levél nem maradt fenn.
2. Balázs Béla "Karcsi-regényeit" illetőleg a különböző lexikonok és egyéb források többnyire hiányosan és ellentmondóan nyilatkoznak. A legkülönbözőbb címeket említik: forgalomban vannak a Karlchen, durchhalten, Karl, wo bist du?, Karls schwere Zeit, Karl Brunner, Karl, ggye tü?, Derzsicz Karlusa, Druzsba /Rassz-kazi iz zsiznyi Karla Brunnera stb./ címek. A háromkötetes magyar irodalmi lexikon két Karcsi-regényt említ, de az elsőnek csak orosz /1937, 1938, 1941/, a másodiknak német /1936/ és orosz /1941/ kiadásáról tud. A hatkötetes magyar irodalomtörténet bibliográfiája egyáltalán nem említi a Karcsi-regényeket, K.Nagy Magda monográfiájának bibliográfiája pedig főtételeként az első regényt említi, ennek magyar változataként jelöli meg a Karcsi

kalandjai mellett az Amikor Karcсібól Károly lett c. művet, amely pedig nyilvánvalóan a második Karcси-regény magyar változata. A helyzet nagyjából a következőképpen állt: alapvetően két regényről van szó, amelyek számos kiadást értek meg számos címen, először németül, majd oroszul a Szovjetunióban, végül pedig Magyarországon. Az alapművek tehát: Karlchen durchhalten, ill. Karl, Wo bist -du?, oroszul Karl Brunner /esetleg Derzsicz Karlusa, ilyen című orosz regény ukrán és belorusz megjelentetéséről intézkedő iratok találhatók az Akadémia Kézirattárában a Balázs-hagyatékban/, ill. Karl, ggye tü? Későbbi kiadások kaphattak más címet, ahogy a magyar kiadás bizonyíthatóan kapott is. A Karcси kalandjai, ill. a Mikor Karcсібól Károly lett c. Balázs-regények 1945-ben jelentek meg az Athenaeumnál; legújabb magyar kiadásuk /amelyek egyike sem jelöli meg az alapjukul szolgáló művet, de szövegegyeztetés alapján kideríthető/: Karcси kalandjai, Móra, 1979, illetve Halálugrás a szakadékon át, Móra, 1980. Feltételezésünk szerint ennek az utóbbinak, tehát Balázs második Karcси regényének a 17., jelenleg Szent Borbálával nem lehet sokra menni című fejezetéről van szó ebben a levélben.

llo.

1. Balázsnak ez a levele, Lukács válaszával /lásd a függelékben/ és Balázs viszontválaszával egy folyamatos levélváltást képez. Balázs első levele másolat, Lukács válasza feltehetőleg eredeti, Balázs viszontválasza ismét másolat. A levelek az Akadémia Kézirattárában találhatók Balázs Béláné fordításaival, valamint ugyancsak Balázs Bélánének egy a levélváltás után Lukácsnak küldött levele másolatával együtt, amelyben megjegyzéseket fűz a polémiahoz /lásd szintén a függelékben/. Balázs első levelének raktári száma az MTA Kézirattárában: Ms 5018/179. A levélváltás a Lityeraturnij Kritjik című moszkvai irodalmi folyóirat körüli vita kontextusába kapcsolódik, az e vita által kiváltott indulatok magyarázzák a levelek nem egészen higgadt hangnemet. A Lityeraturnij Kritjik létrejöttétől, 1933-tól kezdve a marxi realizmus-koncepciót képviselte, és folyamatosan harcolnia kellett bizonyos szektáriánus-vulgárszociológiai tendenciákkal. Az 1939-40-es vita már a folyóirat közeli megszünteté-

sét készítette elő. A Lityereturnij Krityik ugyanis az írószövetségtől független folyóirat volt, amelyet 1933-ban a kritika megerősítése céljából hoztak létre. V. Jugyin irányításával született határozat arról, hogy mivel a hírlapi és folyóiratkritika gyenge lábakon áll, a Lityereturnij Krityiket fel kell számolni és a kritikusokat szét kell osztani a különböző irodalmi fórumok kritikai rovatai között.

A vita kiindulópontja Lukács Író és kritikus c. cikke volt /Lityereturnij Krityik 1939/7, Internationale Literatur 1939/9-10; magyarul Mi a normális viszony író és kritikus között? címmel in A realizmus problémái, Athenaeum, 353-391. old; részlete in Művészet és társadalom, Gondolat, 1969. 326-345. old./ Lukács a realizmus diadalának marxí elvét elemezte, amivel támadói, V. Jermilov, J. Knyipovics és mások szerint a reakciós világnézetet dicsőíti és fenyegeti a szocialista realizmus eszmeiségét. A vita megindulásával egyidejű az az írószövetségi ülés, amelyen Fagyejev, az írószövetség főtitkára, hangsúlyozva a Lityereturnij Krityik magas színvonalát, megkérdőjelezte egy önálló kritikai folyóirat szükségességét. Jermilov és Knyipovics támadására Lifsic, majd Lukács és Grib válaszolt, végül a vita a Lityereturnaja Gazeta hasábjain Lukács, Jermilov és Kirpotyin írásával zárult 1940 tavaszán. Ezt követte a lap felszámolásáról intézkedő határozat. A Lityereturnij Krityik utolsó száma 1940 decemberében jelent meg. /A vitáról részletesen lásd Lukács György: Előszó, in Művészet és társadalom, Gondolat, 1969. 5-17. old; és Sziklai László: Történelmi lecke haladóknak, Magvető, 1977. 224-321, 415-431. old./

Ettől a "szélesfrontu" támadástól függetlenül - hihetünk Balázs szavainak - Balázs Béla is reagált Lukács cikkére. Ő nem azokat a téziseit vitatta Lukácsnak, amelyeket szovjet bírálói támadtak; Ő mint regény-, dráma- és filmforgatókönyvíró azzal nem értett egyet, hogy Lukács szoros kötöttséget lát bizonyos életszeletek, az objektív valóság bizonyos részletei és bizonyos irodalmi műfajok között. Ezt a hozzárendeltséget vitatja Stoff und Gattung c. cikkében /lásd a függelékben/. A cikk alcíme: Polemikus előszó két drámához - jelzi, hogy Balázs ezt a tanulmányt Mozart és Hazatérés c. drámáit tartalmazó kötete bevezé-

tőjéül szánta. Mozart című drámája mellett ugyanis Balázs egy Mozart-filmet is írt, az erre vonatkozó iratok ugyancsak az MTA Kézirattárában találhatók, MS 5018/102-112. szám alatt. A film végül a háború miatt nem készült el. A két dráma megjelent magyarul a moszkvai Mezsduarodnaja Knyiga kiadásában 1941-ben, de előszó nélkül. Balázs a tanulmányt beküldte egyúttal az Internationale Literatur szerkesztőségbe is, ahol a dolgozatot vitára bocsátották. Balázs furcsállta ezt az eljárást, ennek ad hangot: Lieber Hans kezdetű, feltehetőleg Johannes R. Bechernek, az Internationale Literatur felelős szerkesztőjének írt levelében /lásd a függelékben/. A Stoff und Gattung c. cikk vitája az a szerkesztőségi vitaülés, amely 1940. január 13-án zajlott, s amelyre mind Balázs, mind Lukács sűrűn utal a levélváltásban. A vitaülésen feltehetőleg az a határozat született, hogy Balázs cikke ne jelenjék meg, ezt követi az alábbi három levél.

2. E. Knyipovics: Nyicsevo nye pagyelajes, Litjeraturnaja Gazeta, 1939. dec. 17.
3. M. Lifsic: Nadöelo, Litjeraturnaja Gazeta, 1940. jan. 4.
4. Gábor Andor
5. Lásd a 109. levelet.
6. Lásd a Függelék I. első levelét

III.

1. MTA Kézirattár, Ms 5018/183.
2. Funk elvtársról ma már nem tudjuk, kicsoda.
3. Szkloka - vita, veszekedés (orosz)
4. Ez volt az utolsó szó kettejük vitájában. Balázné azonban nem hagyta szó nélkül az esetet, ő is megírta véleményét Lukácsnak. Levelét lásd a Függelék II.-ben.

Függelék I.

1.

1. MTA Kézirattára, Ms 5021/279.
2. A 109-11. levelekben jelzett Karcsi-regényről van szó.

2.

1. MTA Kézirattár, Ms 5018/180.
2. V. Jermilov: O "bezzabotnom" uvilivanyii, Lityeraturnaja Gazeta, 1939. szept. 10.
3. Fagyjev beszéde a szovjet írószövetség elnöksége 1939. április 20-25-i értekezletén hangzott el, melynek tárgya a Lityeraturnij Kritjik értékelése volt. A beszéd a Lityeraturnaja Gazeta 1939. április 26-i számában jelent meg nyomtatásban.
4. Franz Leschnitzer emigráns német író, az Internationale Literatur munkatársa.
5. Uj Hang, 1939. szept. 5-6. old.
6. Lukács rosszul emlékezik. A levelezés mutatja, hogy személyes viszonyuk nem függesztődött fel, csak földrajzilag voltak távol egymástól. Talán éppen fordítva, Lena megjelenése után vált feszültté egy időre kettejük viszonya.
7. Ennek a szerkesztőségi vitának nincs nyoma az Uj Hangban.
8. Balázs Béla: Der Phantasie-Reiseführer ist ein Baedeker der Seele für Sommerfrischler /Erzählungen/, Berlin-Wien-Leipzig, 1925. Zsolnay Verlag.
9. Az Isten tenyerén átdolgozott változata: Unmögliche Menschen, Frankfurt, 1930. Rütten und Loening Verl.

3.

1. A Haladás 1947. II. 23-i számában a következő rövid cikk jelent meg: "Balázs Bélának, a "Haladás" kitűnő munkatársának negyvenéves jubileuma alkalmából szerkesztőségünk február 27-én, csütörtökön este 9 órakor a Fészek Klubban bankettet rendez, amelyre a "Haladás" olvasóit és kiváló író társunk barátait meghívjuk. Felkérjük azokat, akik ezen a jubileumi vacsorán részt akarnak venni, hogy ezirányu szándékukat legkésőbb február 26-ig, szerdáig, személyesen vagy telefonon jelentsék be a szerkesztőségnek. /Telefon 180-770 és 180-764/"

Függelék II.

2.

1. MTA Kézirattára, MS/1975. Részlete magyarul in: Balázs Béla, Válogatott cikkek és tanulmányok, Kossuth, 1968.
2. Balázs Béla: Internacionalisták, Uj Hang, 1938. március, 33-56. old.

2.

1. MTA Kézirattára, MS 5018/176.

4.

1. MTA Kézirattár, MS 5018/185. Ez a dokumentum, amely Balázs és Lukács 1940. januári levélváltásához kapcsolódik, magyar nyelvű, lehetséges azonban, hogy fordítás, hiszen a levélváltás maga kétségtelenül német nyelven zajlott. Balázsné férje halála után Balázs életének néhány dokumentumát legépelte, ill. lefordította - így az előbbi levélváltás szövegeit is. /MTA Kézirattár, Ms 5018/181-182./ Valószínű, hogy Balázsné levelének rendelkezésünkre álló magyar nyelvű változata ebből a későbbi, Balázs halála utáni időből származik, mert tartalmaz néhány utólagos, kifejezetten az utókornak szóló jegyzetet.
2. Bosel: híres bankár és laptulajdonos, a bécsi Der Tag tulajdonosa.
3. Madame wünscht keine Kinder: Korda Sándor filmje. Forgatókönyvét Clément Vautel francia író regényéből írta Balázs.
4. Péter: Henry Koster 1934-es filmje.
5. Karl von Ossietzky: német író, a berlini Die Weltbühne főszerkesztője
6. Illés Béla Ég a Tisza c. regényéből Balázs forgatókönyve alapján készített filmről van szó; nem mutatták be.
7. Utalás arra, hogy Jánossy Lajos, Lukács feleségének első házasságából származó fia ebben az időben Angliában élt.

NÉVMUTATÓ

- Ady Endre 15, 16, 17, 81,
 107, 123, 182, 236, 237,
 247, 248
 Aléxander Bernát 13, 112,
 235, 239
 Ambrus Zoltán 9, 150, 257
 Andler, Charles 124, 252
 Anna l. Hamvassy Anna
 Arany János 242
 Avenarius, Richard 111
 Bab, Julius 26, 27, 46, 93,
 94, 239
 Babits Mihály 9, 12, 33,
 36, 81, 103, 105, 107,
 108, 142, 235, 240, 249,
 255
 Bach, Johann Sebastian 78
 Bacsó Béla XVIII
 Bálint Lajos 44, 53, 66, 243
 Balogh Vilma 74, 245
 Balzac, Honoré de 75, 195
 Bánffy Miklós 115, 144, 147,
 149, 251
 Bánóczy László 9, 11, 13, 38,
 44, 65, 74, 233, 234, 235
 Bárczy István 93, 102, 247
 Bárdos Artur 9, 11, 33, 233,
 235, 250
 a báró l. Hatvany Lajos
 Bársony István 34, 241
 Bartók Béla VII, 5, 24, 32,
 44, 59, 61, 98, 99, 238,
 248, 250, 251
 Bauer Ervin 43, 121, 131, 242,
 254
 Bauer Hilda XI, 43, 120, 135,
 233
 Bauer, Otto 178-179
 Baumgarten Ferenc IX, 11, 18, 35,
 84, 87, 120, 233, 234, 235
 Becher, Johannes R. 222, 260
 Beethoven, Ludwig van 208
 Benedek Marcell 20, 236
 Beöthy László 97, 248
 Berény Róbert 147
 Bergson, Henri Louis 75, 247
 Bie, Oscar 242
 Biró Lajos 60, 94, 97, 116, 244,
 248
 Blei, Franz 127, 128, 253
 Bloch, Ernst 38, 42, 46, 85, 86,
 88, 98, 101, 104, 135
 Bolgár Elek 246
 Bortstieber Gertrud 174, 187, 262
 Bosel 225, 262
 Bölöni György 53, 59, 243
 Brahm, Otto 10, 45, 46, 234
 Brahms, Johannes 208
 Brod, Max 253
 Browning, Robert 19
 Buber, Martin 92, 93, 94, 97,
 247
 Cecil asszony l. Polányi Mihályné

- Cellini, Benvenuto 193, 194
 Claudel, Paul 77
 Coulement Edith 250
 Csathó Kálmán 234, 235
 Csécsy Imre 115, 251
 Csehov, Anton Pavlovics 198
 Cserna Andor 49, 53, 63, 243
 Csernyisevskij, Nyikoláj
 Gavrilovics 159, 178, 179
 Czigány Dezső 38, 40, 241
 Dante 52
 Demény János 248
 Demjén 83, 246
 Déri Gyula 81, 246
 Deutsch Zsigmond 20, 232,
 236
 Dilthey, Wilhelm 241
 Dohnányi Ernő 256
 Dosztojevszkij, Fjodor Mi-
 hajlovics XV, 7, 182, 182,
 184, 191, 192, 227
 Duren 43
 E. I. Hajós Edit
 Eckehart, Meister Johannes
 68, 69, 71, 139, 244
 Edith I. Hajós Edit
 Eisler Mihály József 18, 20,
 76, 235, 245
 Emma I. Kodály Zoltánné
 Emma I. Ritoók Emma
 Engels, Friedrich 170, 179
 Erdélyi Z. Ágnes XVIII
 Ernst, Paul IX, 8, 9, 14, 20, 38,
 39, 41, 42, 43, 44, 72, 74,
 75, 76, 80, 88, 100, 118, 120,
 127, 128, 142, 144, 147, 200,
 201, 233, 245, 252
 Ewa I. Ewa Martersteig
 Fagyeyev, Alekszandr Alekszandro-
 vics 175, 259, 261
 Farkas Pál 19, 20, 236
 Fehér Ferenc XVII
 Fehér Gyula 250
 Fekete Éva XVII
 Felekgy Géza 13, 20, 32, 36, 77,
 99, 100, 112, 113, 234, 241,
 246, 248
 Fényes László 150, 257
 Fenyő Miksa 16, 71, 81, 236, 243,
 248
 Ferenczi Sári 101, 234, 235
 Feuerbach, Ludwig 179
 Fielding, Henry 184
 Fischer, Ernst 228
 Flaubert, Gustave 184, 196
 Franck, Erna 43, 46, 90, 242
 Funk 169, 260
 Fülep Lajos 68, 71, 84, 136
 Gábor Andor 164, 225, 227, 260
 Gábor Andorné 227
 Gajári Ödön 68, 244
 Gál István 235
 Galafrés Elza 143, 256
 Gárdonyi Géza 36
 Gertrud I. Bortstieber Gertrud

- Geyer 255
 Gide, André 19, 236
 Glaeser, Ernst 90, 246
 Goethe, Johann Wolfgang 200, 201, 204, 209
 Gorkij, Makszim 199
 Gömöri Jenő Tamás 99, 248
 Grabenko, Jelena Andrejevna XI, XV, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 135, 136, 138, 147, 150, 181, 252, 254
 Grabenko, Mihail Andrejevics 136, 252
 Greiner, Leo 88, 118, 246, 252
 Grib, Valerij 259
 Grill Károly 146, 256
 Groethuysen, Bernard 38, 241
 Gruber Emma 1. Kodály Zoltánné
 Gulácsy Lajos 250
 Gulyás Pál 231, 232
 Hajós Edit VII, XI, XVIII, 5, 8, 11, 14, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 52, 55, 58, 67, 68, 70, 73, 75, 82, 85, 89, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 107, 109, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 124, 131, 132, 136, 138, 139, 140, 141, 147, 232, 234, 235, 239, 240, 242, 243, 244, 254
 Hajós Zsigmond 48, 81, 244
 Hamvassy Anna XI, XVI, 131, 143, 146, 149, 174, 185, 187, 225-229, 254, 260, 262
 Harnos Ilona 250
 Hatvany Lajos 16, 72, 73, 128, 232, 245, 247, 248
 Hebbel, Friedrich XV, 3, 159, 178, 180, 207, 254
 Hegner, Jakob 253
 Heimann, Moritz 43, 252
 Heine, Anselma 88, 91, 93, 246
 Heltai Jenő 109
 Heufeld 205
 Hevesi Sándor 44, 81, 99, 234, 243
 Hitler, Adolf 154
 Hoffmann, E.T.A. 137
 Hollós Rózsi 250
 Holz, Arthur 80, 86, 97, 246
 Horvát Henrik 38, 55, 73, 88, 89, 108, 114, 116, 127, 241
 Ignotus 8, 65, 66, 81, 94, 99, 105, 106, 107, 123, 129, 232, 236, 247, 250
 Illés Béla 262
 Illés Endre 251
 Ivánfi Jenő 116, 251
 Jacobsohn, Siegfried 93, 94, 247
 Jánossy Lajos 229, 262
 Jászi Oszkár 12, 238
 Jékei Aladár 36
 Jermilov, Vlagyimir 259, 261
 Juhász Gyula 24
 Kabos Ede 30, 239

- Kaffka Margit 32, 240, 247
 Kafka, Franz 253
 Kahn, Harry 43, 44, 54, 55,
 70, 71, 74, 116, 242, 252
 Kant, Immanuel 111
 Kantorowicz, Gertrud 92, 247
 Karádi Éva XVII
 Karli l. Polányi Károly
 Karlweiss, Martha 124, 252
 Kassák Lajos 142, 183, 255
 Kassel, Martha 46, 88, 91, 243
 Keats, John 19
 Kemény Miksa 20, 236
 Kempis, Thomas 41, 242
 Kleist, Heinrich von 250
 Kerr, Alfred 242
 Kirpotyin, J. 259
 K.Nagy Magda XVIII, 231, 232
 Kner Imre 144, 147, 148, 149
 Knyipovics, J. 163, 259, 260
 Kodály Zoltán VII, 5, 19, 20,
 24, 30, 34, 44, 61, 66,
 232, 237, 238
 Kodály Zoltánné 5, 30, 232,
 237
 Kokoschka, Oscar 197
 Kommer 74, 245
 Korda Sándor 262
 Koster, Henry 262
 Kozári Gyula 33, 240
 Kraus, Karl 84, 246
 Kürthy József 250
 Laczkó Géza 248
 Lajcsó l. Jánossy Lajos
 Lask, Emil 138
 Lederer, Emil 251
 Lederer, Emmy 115, 119, 126,
 128, 251
 Lena l. Jelena Grabenko
 Lengyel Menyhért 116, 231
 Lenin, Vlagyimir Iljics 170, 179
 Lenkei Henrik 20, 235
 Leó l. Popper Leó
 Leonardo da Vinci 193
 Leschnitzer, Franz 175, 261
 Lessing, Gotthold Ephraim 175,
 195, 197, 201, 205, 209, 213,
 214
 Lesznai Anna XVIII, 5, 14, 29,
 40, 82, 84, 85, 90, 92, 101,
 115, 232, 240
 Lifsic, Mihail 163, 174, 175,
 259, 260
 Ligeti Ernő 235
 Lorsy Ernő 38, 39, 55, 72, 73,
 95, 102, 104, 114, 241, 246
 Lukács József 47, 48, 55, 60,
 61, 84, 93
 Lukács Mária 53, 66, 70, 72, 98,
 114, 120, 244
 Maeterlinck, Maurice 105
 Máli l. Lesznai Anna
 Márkus Miksa 62, 66, 82, 83, 244

Márta l. Martha Karlweiss
Martersteig, Ewa 26, 239
Martersteig, Max 36, 239
Márton Miksa 97, 118, 248
Marx, Karl 160, 171, 202, 203
Maupassant, Guy de 198
May, Karl 228
Mayer, Julius Robert 118, 251
Meller V. Ágnes XVIII
Mesterházi Miklós XVIII
Meyer, Richard M. 108, 249
Michaelis, Karin XVII
Mici l. Lukács Mária
Miklós Jenő 32
Mischa l. Mihail Grabenko
Mischka l. Jelena Grabenko
Molière 197
Molnár Ferenc 101, 116
Nádai Pál 9, 20, 74, 234
Ossietsky, Karl von 227, 262
Osvát Ernő 3, 11, 36, 106, 247
Pázmány Péter 41, 242
Pekár Gyula 19, 20, 236
Petőfi Sándor 8, 236
Philippe, Charles-Louis 52, 75
Picasso 197
Plotinos 242
Pogány József 33
Polányi Károly 38, 241
Polányi Mihályné 3, 134, 231
Polgár, Alfred 118, 252
Popper Leó II, V, IX, XII, XIV
XVII, 11, 18, 66, 67, 68,
84, 85, 234, 236, 238, 239,
240, 241, 246
Prohászka Ottokár 104, 107
Radnóti Sándor XVIII
Rákosi Jenő 147, 256
Recha l. Recha Wollmann
Rechné Bauer Zsófia 25, 94
Reicher, Emmanuel 22, 23, 34,
43, 36, 90, 92, 238
Relle Pál 59, 244
Révész Béla 16
Révész Géza 111, 250
Rheinhardt, Emil Alphons 123,
126, 127, 128, 138, 142,
146, 147, 252, 255, 256
Rilke, Rainer Maria 227
Ritoók Emma 18, 20, 32, 85, 86,
136, 236, 255
Rolland, Romain 52
Rozsics István XVIII
Rousseau, Jean-Jacques 205
Rundt, Stephan 238
Schickele, René 253
Schlamadinger Ervin 228
Schlesinger Gizella 24,
238
Schweitzer Pál XVIII

Seidler Irma IX, X, XI, XII,
 XIV, 36, 43, 46, 69, 146,
 181, 241, 251
 Shakespeare, William 197
 Shaw, George Bernard 104
 Simmel, Georg 75, 90, 92, 183
 Simonyi Mária 250
 Singer Zsigmond 105, 249
 Sorel, Georges 183
 Steinbach, Bruno 254
 Stendhal 75
 Stephani Elza 88, 89, 127,
 246
 Stern Elza l. Stephani Elza
 Sterne, Laurence 184
 Strindberg, August 191, 192
 Stucken, Eduard 236
 Swinburne, Charles Algernon
 19
 Szabó Dezső 103, 249
 Szabolcsi Miklós XVIII
 Sziklai Jenő 9, 33, 233
 Sziklai László XVIII, 259
 Szilágyi Géza 19, 234, 235
 Szilasi Vilmos 9, 13, 41,
 233, 242
 Sztálin, Joszif Visszariono-
 vics 179
 Tarnai Ernő 250
 Theodor, Kurt 34, 241, 243
 Timár Árpád XVIII
 Tolsztoj, Lev 184
 Tóth Imre 66, 112, 231, 235
 Törzs Jenő 234, 235
 Vajda Ernő 44, 100, 103, 243,
 249
 Várady György 241
 Varga János XVIII
 Vautel, Clément 262
 Vészi József 244
 Vezér Erzsébet XVIII
 Vörösmarty Mihály 242
 Waldbauer Jenő 18
 Werfel, Franz 253
 Wildner Ödön 136, 255
 Wilhelm András XVIII
 Wolff, Kurt 100, 127, 128, 138,
 142, 248
 Wollmann, Recha 23, 28, 238
 Zalai Béla 135
 Zigány Árpád 21, 31, 35, 238
 Zigány Zoltán 31, 81, 240
 Zoltán l. Kodály Zoltán

BALÁZS BÉLA MŰVEINEK MUTATÓJA

- Ady-tanulmányok XVI
 Ajánlás a barátoknak 7, 233
 Az álmok köntöse /mesék és misztériumok/ XVIII
 Aréna és bábsszínház között 46, 243
 Ballada 130, 254
 Cinka Panna XVII, 238
 Dialógus a dialógusról XV, 4, 30, 58, 59, 99, 232
 Doktor Szélpál Margit XV, 6, 10, 14, 19, 20, 21, 22, 27, 44, 45, 70, 71, 74, 75, 76, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 97, 100, 129, 134, 233
 Dramaturgia XVI, 149, 257
 Eduard Stucken: Gawan 14, 236
 Embermese 232
 Emil Alphons Rheinhardt: Das Abenteuer im Geiste 252
 Ewa Martersteig 239
 A fából faragott királyfi 98, 99, 104, 107, 143, 147, 148, 149, 150, 248, 256
 Felek Gyéza első könyve 113
 Der Geist des Films XVII
 Halálesztétika XV, 8, 10, 32, 233
 Halálos fiatalság XVI, 17, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 89, 94, 95, 96, 97, 101, 104, 109, 110, 115, 118, 119, 120, 122, 126, 129, 141, 142, 144, 148, 150, 236, 256, 257
 Halálos fiatalság /drámák, tanulmányok/ XVIII
 A halász és a hold ezüstje 147, 257
 A három hűséges királylányról 130, 137, 141, 253
 A hasonlat metafizikája XVI
 Hazatérés XVII, 192, 215, 220, 221, 259, 260
 Hebbel Frigyes pántragizmusa XV, 3, 231
 Hét mese XVI, 144, 150, 253, 256
 Hét mese XVI, 144, 150, 253, 256
 Husz éves találkozó 63, 244
 Ibolya 22, 232, 238
 Igazságtalanság 18
 Internacionalisták 220, 221, 262
 Isten tenyerén XVI, 129, 142, 143, 148, 150, 185, 253, 255, 261
 Játékok XVI, 147, 257
 Kalandok és figurák XVI
 Karcsi-regények XIII, XIV, XVII, 152, 155, 166, 174, 186, 257-258, 261
 A kékszakállu herceg vára XV, 3, 4, 5, 6, 9, 11, 20, 22, 36, 54, 55, 71, 80, 89, 93, 97, 99, 101, 107, 113, 114, 126, 127, 128, 233, 234, 244, 250

- A kelet-ázsiai művészet filozófiájához XVI
 58, 74, 88, 89, 93, 94, 97, 104, 108, 113, 114, 115, 116, 119, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 141, 143, 147, 148, 241, 243, 250, 255, 256
- Kisértethistóriák 149, 190-192, 257
- Lélek a háboruban XVI
 Talán holnap 14, 236
- Leporello halála 18, 236
 Tavasz csatája 130, 254
- Marianne országa 12, 232, 235
 A testvér-ország XVI
- Menj és szenvedj te is 133, 137, 254
 Történet a Logody utcáról XVI, 22, 24, 28, 29, 101, 115, 124, 127, 128, 232, 238
- Mert minden ut 9, 234
 A tragédiának metafizikus teóriája 231
- Misztériumok XV, 63, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 143, 249
 Tristan hajóján /vers/ VII, VIII
- Mosolygó Tündér Ilona meséje 11, 14, 234
 Tristan hajóján /kötet/ VIII, 142, 143, 146, 255, 256
- Mozart /dráma/ XVII, 156-158, 176-177, 192, 215, 217, 218, 219, 220, 259, 260
 Tul a testen XVII
- Mozart /vers/ 176, 261
 A Tündér XV, 71, 88, 89, 97, 127, 126
- Művészetfilozófiai töredékek XVI, 111, 250
 Uj játékok XVI
- Az órák 24, 238
 Unmögliche Menschen XVII, 226, 261
- Paris-e vagy Weimar? 137, 255
 Az utolsó nap XV, 6, 14, 17, 19, 20, 21, 23, 27, 43, 44, 70, 71, 74, 76, 80, 81, 87, 90, 91, 94, 97, 108, 112, 116, 118, 121, 129, 239, 251, 252
- Der Phantasie-Reiseführer . XVII, 185, 226, 261
 Válasz Szabó Dezsőnek 103, 249
- Poétika XVI
 Az utazás 52, 243
- Regős prologusa 18, 138, 233, 236, 255
 A vándor énekel /1910/ XV, 8, 32, 33, 36, 103, 233, 241
- Der sichtbare Mensch XVII, 163, 212
 A vándor énekel /1975/ XVIII
- Sirkő. 9, 18, 233
 A zenei szépség evolúciójáról 18, 236
- Stoff und Gattung 158-162, 168, 174, 175, 176, 192-222, 223, 224, 259, 260
 A Szent Szűz vére VII, XV, 36, 44, 46, 47, 49, 50.

LUKÁCS GYÖRGY MŰVEINEK MUTATÓJA

- Az angol lírikusok drámáiról 19, 236
- Balázs Béla: Az utolsó nap 123, 252
- Balázs Béla és akiknek nem kell I, VIII, XV, 144, 150, 256
- Beszélgetés Laurence Sterne-ről 38, 39, 43, 241
- Dosztojevszkij monográfiaterv XV, 134, 137, 254
- Der Dramatiker des neuen Ungarns 103, 104, 105, 108, 116, 249
- Egy pár szó a dráma formájáról Babits Mohálynak 105, 106, 107, 108, 249
- Esztétikai kultúra /cikkek/ 15, 16, 236
- Esztétikai kultúra /kötet/ XV, 102, 248, 249
- Hauptmann útja 44, 242
- Heidelbergi esztétika XV, 149, 257
- Heidelbergi művészetfilozófia XV, 98, 104, 131, 248, 249, 254
- A lélek és a formák XIV, 9, 11, 13, 18, 30, 234, 235, 236, 239
- A lelki szegénységről 55, 56, 57, 59, 62, 63, 64, 243
- Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez 25, 239
- A modern dráma fejlődésének története XIV, 76, 77, 99, 100, 103, 245, 248, 249, 254
- Művészet és társadalom 259
- A nem-tragikus dráma problémája 44, 64, 242
- Novalis 39, 241
- Paul Ernst Brunhildja 9, 10, 11, 14, 233
- A realizmus problémái 259
- A regény elmélete XV, 144, 256
- Schriftsteller und Kritik 161, 167, 223, 224, 259
- Die Seele und die Formen XIV, 26, 69, 90, 92, 107, 108, 242, 244, 249
- Stephan George 69
- A tragédia metafizikája 38, 39, 41, 42, 44, 63, 88, 241
- Tristan hajóján 144, 146, 256
- Az új lélekdráma 144, 256
- A vándor énekel 32, 36, 240
- Zur Soziologie des modernen Dramas 128, 253

TARTALOM

Bevezető.....	I-XVIII
Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez.....	1
I.....	1
II.....	151
Függelék I. Lukács György levelei Balázs Bélához.....	173
Függelék II. Dokumentumok.....	189
Jegyzetek.....	231
Névmutató.....	265
Balázs Béla műveinek mutatója.....	271
Lukács György műveinek mutatója.....	273

Magyar Nemzeti Intézet
Könyvtár és Levéltár
41.326

80.-
sajtó kiadás
87.X.16.

ELLENŐRIZVE
18 ... 1992 ... 07 ...

3

